FRIEZEN *GEZOCHT*

FRIEZEN *GEZOCHT*

Gids voor
stamboomonderzoek
in Friesland

Pieter Nieuwland

Leeuwarden – Den Haag - 2005

COLO*FON*

Deze provinciale gids voor genealogisch onderzoek verschijnt als resultaat van een samenwerkingsproject van Tresoar en het Centraal Bureau voor Genealogie. Eerder verschenen soortgelijke gidsen voor Noord-Brabant, Gelderland, Drenthe, Overijssel en Zeeland. De provinciegewijze aanpak biedt bij uitstek de gelegenheid de provinciale en regionale verscheidenheid aan mogelijkheden voor genealogisch onderzoek tot haar recht te laten komen.

© 2005 Tresoar, Leeuwarden
© 2005 Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag

Tresoar, Frysk Histoarysk en Letterkundich Sintrum / Fries Historisch en Letterkundig Centrum, Boterhoek 1, Postbus 2637, 8901 AC Leeuwarden, tel. 059-7890789, e-mail info@tresoar.nl, internet www.tresoar.nl.
Tresoar beheert de overgedragen archieven van de provincie Friesland en rijksinstellingen in die provincie, die van vele particuliere instellingen, letterkundige archieven en documentatie en is daarnaast een wetenschappelijke bibliotheek met een zeer omvangrijk boekenbezit.

Centraal Bureau voor Genealogie, Prins Willem Alexanderhof 22, Postbus 11755, 2502 AT Den Haag, tel. 070-3150500, e-mail info@cbg.nl, internet www.cbg.nl.
Centrum voor familiegeschiedenis waar behalve de eigen collecties ook die van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde in beheer zijn, alsmede genealogische verzamelingen van het Rijk.

ISBN 90-5802-047-9 (Centraal Bureau voor Genealogie)
ISBN 90-7407-109-0 (Tresoar)

Grafische productie: Drukkerij Zuidam & Zonen BV, Woerden
Vormgeving: De Zaak Launspach en Stephan van Rijt, Rotterdam

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur en de uitgever.

No part of this work may be reproduced in any form by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the author and the publishers.

INHOUDS*OPGAVE*

Voorwoord		**9**
1.	***Begin van het stamboomonderzoek***	**13**
	Vormen van onderzoek	**14**
	Vastleggen, uitwerken en publiceren van gegevens	**15**
	Is er al eerder onderzoek gedaan naar mijn voorouders?	**17**
	Genealogie en internet	**21**
	Archiefbewaarplaatsen in Friesland	**21**
	Onderzoek buiten Friesland	**24**
	Archiefbezoek: hoe gaat dat?	**24**
2.	***Bevolkingsregistratie na 1811***	**27**
	Burgerlijke stand	**27**
	Meer over de burgerlijke stand	**38**
	Bevolkingsregisters, gezins- en persoonskaarten	**42**
	Volkstellingen	**50**
3.	***Bevolkingsregistratie vóór 1811***	**53**
	Voor- en achternamen	**53**
	Doop-, trouw-, overlijdens-, begraaf- en lidmatenboeken	**59**
	Burgerboeken	**69**
	Volkstellingen	**70**
4.	***Immigranten en emigranten***	**75**
	Immigranten	**76**
	Emigranten	**82**
	Migratie binnen het Koninkrijk der Nederlanden	**88**
5.	***Notariaat***	**93**
	Notariële archieven	**93**

6.	***Voor de rechter***	**101**
	Rechtspraak vóór 1811	**102**
	Het Hof van Friesland	**103**
	De nedergerechten	**109**
	Rechtspraak na 1811	**119**
	Gevangeniswezen	**127**
7.	***Registratie van onroerend goed***	**135**
	Het kadaster en de openbare registers	**137**
	Hypotheekbewaring	**149**
	Registers van eigendomsovergangen	**150**
	Nog verder terug	**150**
8.	***Belastingen***	**157**
	Belastingbronnen vóór 1806	**157**
	Belastingbronnen vanaf 1806	**173**
9.	***Kerkelijk leven***	**181**
10.	***Sociale zorg en gezondheidszorg***	**195**
	Armenzorg	**195**
	Instellingen van sociale zorg	**200**
11.	***In de schoolbanken***	**207**
	Onderwijs vóór 1795	**207**
	Onderwijs na 1795	**211**
12.	***Militairen, bestuurders en ambtenaren***	**221**
	Beroepsmilitairen vóór 1795	**221**
	Militairen in de Bataafs-Franse tijd (1795-1813)	**226**
	Militie (na 1813)	**228**
	Schutterij en burgerwapening (1795-1901)	**235**
	Bestuurders en ambtenaren	**238**

13.	***Landbouw en visserij, handel en nijverheid***	**245**
	Landbouw	**245**
	Visserij	**248**
	Handel en scheepvaart	**249**
	Nijverheid	**252**
14.	***Families en personen***	**265**
	Familiearchieven	**265**
	Persoonlijke archieven en verzamelingen	**268**
15.	***De krant van gisteren***	**271**
16.	***Familiewapens***	**275**
17.	***Bronnen buiten Friesland***	**279**
	Nationaal Archief	**279**
	Centraal Bureau voor Genealogie	**281**
Genealogie Troelstra		**283**
Adressen		**291**
Index op zaaknamen		**299**
Verantwoording van de illustraties		**309**

VOOR*WOORD*

Stamboomonderzoek of genealogie is een fascinerende, soms zelfs een verslavende bezigheid. U maakt kennis met voorouders of familieleden uit lang vervlogen tijden èn met hun leefwereld. Jaarlijks bezoeken duizenden mensen de Friese archiefdiensten, op zoek naar de geschiedenis van hun eigen familie. Het aantal bezoekers van de websites is nog veel groter, dat loopt in de honderdduizenden. De belangstelling voor de eigen familie leidt vaak ook tot interesse voor de geschiedenis van het dorp, de stad of de streek waaruit de familie afkomstig is, voor beroepen die werden uitgeoefend, instellingen waaraan ze verbonden waren, de staatsinrichting in de loop der tijden, enzovoorts. Door ook deze materie te bestuderen krijgt u meer inzicht in de wereld waarin onze voorouders leefden.

Nieuwsgierigheid, vasthoudendheid en systematisch werken zijn de belangrijkste ingrediënten voor succesvol stamboomonderzoek. Vasthoudendheid, omdat het verleden zijn geheimen niet altijd even gemakkelijk prijsgeeft. Door systematisch te werken kunt u echter veel over uw voorouders te weten komen. Vaak is niet het gebrek, maar juist de overvloed aan archiefmateriaal - in combinatie met de gebrekkige toegankelijkheid daarvan - het probleem. Deze gids probeert u de methoden te verschaffen voor succesvol onderzoek in de Friese archiefbronnen.
Friezen gezocht is te beschouwen als een voortzetting van eerdere publicaties. Al in de jaren zeventig van de vorige eeuw bestond er bij de Friese archiefdiensten en onderzoekers behoefte aan een gids die zowel de beginnende als de gevorderde genealoog hulp kon bieden bij het vinden van zijn weg in de doolhof die de doorsnee studiezaal van een archiefdienst toch is. In een samenwerking tussen de Friese archiefdiensten en de Fryske Akademy verscheen aldus in 1979 de *Gids voor genealogisch onderzoek in Friesland*, die in 1988 geheel werd herzien en toen de titel *Gids voor genealogisch en biografisch onderzoek in Friesland* meekreeg.

Intussen hebben er zoveel nieuwe ontwikkelingen plaats gevonden dat er een geheel herziene gids moest komen. Er zijn meer bronnen beschikbaar gekomen en bestaande bronnen zijn beter ontsloten, met name door steeds verdergaande automatisering. Ditmaal werd gekozen voor samenwerking met het Centraal Bureau voor Genealogie (CBG) te Den Haag, dat enige jaren geleden startte met een project dat beoogt voor elke provincie een eigen genealogische gids uit te geven. De gids *Friezen gezocht* past in het stramien dat werd toegepast bij de al verschenen

gidsen voor Noord-Brabant, Drenthe, Gelderland, Overijssel en Zeeland. Een deel van de tekst is daar ook uit overgenomen. De informatie in dit boek is bijgewerkt tot medio 2005, althans dat was het streven.

Ook *Friezen gezocht* is bedoeld voor beginnende èn ervaren genealogen. Door beginners worden voornamelijk namen, jaartallen en plaatsnamen verzameld en verwerkt in schema's. Vaak ontstaat al snel de behoefte tot ‘aankleding’ van deze primaire gegevens met andere, zoals beroepen, functies, godsdienst, bezittingen, etc. Deze gids wil u helpen met het opsporen en gebruiken van de bronnen waarin u de gezochte gegevens kunt aantreffen. Zo komt u meer te weten van de samenleving van vroeger, een wereld die op bijna ieder punt totaal verschilde van de onze. U zult willen weten hoe die samenleving er uitzag en hoe uw voorouders daarin pasten. Wat deden ze voor de kost, waren ze welgesteld, hadden ze landerijen of huizen en zo ja, waar lagen die dan? Wat is er nog meer over hen te vinden? Zo achterhaalt u stukje bij beetje uw eigen familiegeschiedenis.

De opzet van het boek is als volgt: na een inleiding over de eerste stappen op het genealogische pad wordt u in de hoofdstukken 2 en 3 door de eerste fase van het archiefonderzoek geleid. U maakt kennis met de bronnen die u het eerst zult gebruiken bij uw zoektocht. Na het lezen en het toepassen van deze hoofdstukken bent u in staat het raamwerk van uw geschiedenis zelfstandig op te zetten. U beschikt dan over de namen van uw voorouders en de plaatsen en data van hun geboorte, huwelijk en overlijden. Tevens kunt u hun familierelaties reconstrueren. Het vierde hoofdstuk probeert inzichtelijk te maken hoe de Friese bevolking in de afgelopen eeuwen van samenstelling is veranderd.
De hoofdstukken 5 tot en met 15 geven informatie, aanwijzingen, tips en instructies voor het geval u dieper wilt graven en de stamboom wilt ‘aankleden’. U zult verbaasd staan van de enorme variatie aan mogelijkheden. Hoofdstuk 16 vertelt u hoe en waar u er achter kunt komen of uw familie een wapen had. In hoofdstuk 17 wordt een globaal overzicht gegeven van bronnen buiten de provincie Friesland. Een adressenlijst en een index van trefwoorden sluiten het boek af. In dit boek worden Nederlandse plaats- en gemeentenamen gebezigd, ook waar die officieel Friestalig zijn.

Concrete praktijkvoorbeelden en nadere toelichtingen - in een kleiner lettertype - en veel illustraties zijn opgenomen ter verduidelijking van de behandelde bronnen en onderzoekstechnieken. Veel van de voorbeelden hebben betrekking op de geschiedenis van de familie Troelstra. Je kunt wel stellen dat die geschiedenis als

een rode draad door het boek loopt. Daarom vindt u na hoofdstuk 17 ter ondersteuning van de voorbeelden een beknopte genealogie Troelstra. Verder is er veel ruimte voor het werk van de Friese beeldend kunstenaar Ids Wiersma. Soms passen de illustraties goed bij het lopende verhaal, soms zijn ze geplaatst om de eentonigheid van lange teksten te doorbreken, omdat ze gewoon mooi zijn dus.

Tenslotte wil hier mijn grote dank uitspreken voor de medewerking die ik van diverse kanten mocht ontvangen. Vele (nu oud-) collega's van Tresoar en andere instellingen hebben de concept-tekst kritisch doorgelezen en mij voorzien van talrijke suggesties en aanmerkingen, die zonder meer hebben geleid tot een substantiële verbetering van het resultaat. Anderen hebben mij geassisteerd bij het zoeken en bewerken van illustraties, een zeer belangrijk onderdeel van dit boek. Voor hun bijdragen bedank ik hier Rob van Drie (CBG), Jetse Dijkstra (Provinciale Archiefinspectie), Jelle Hagen (Wetterskip Fryslân), Tjeerd Jongsma (Streekarchivariaat Noordoost-Friesland), Klaas Zandberg (HCL) en de volgende (oud-) medewerkers van Tresoar (of één van haar rechtsvoorgangers): Lysbert Bonnema, John van Geffen voor het scannen en fotograferen, Martha Kist, Otto Kuipers, Tineke Steenmeijer-Wielenga, Andrys Stienstra, Siem van der Woude en speciaal Sietske Bloemhof, die ook veel research voor deze uitgave heeft verricht.
Ook dank ik de instellingen die illustratiemateriaal hebben geleverd: CBG, HCL, Streekarchivariaat Noordoost-Friesland, en Gelders Archief. Meer bijzonderheden vindt u in de bijschriften en de verantwoording op pag. 309.

Pieter Nieuwland, september 2005.

1 BEGIN VAN HET *STAMBOOMONDERZOEK*

De reden om met stamboomonderzoek te beginnen is bijzonder individueel, maar altijd ligt er nieuwsgierigheid aan ten grondslag. Vaak wordt men geïntrigeerd door de eigen familienaam; wat is de herkomst en de betekenis? Soms doet een fotoalbum, een bijbelblaadje met aantekeningen of een voorwerp (erfstuk) de belangstelling ontwaken. Of er zijn hardnekkige familieverhalen in omloop ('wij zijn eigenlijk van adel', of 'wij stammen af van de hugenoten'), die u op hun waarheidsgehalte wilt toetsen.
Meestal zal het u wel lukken enkele eeuwen familiegeschiedenis te achterhalen, tenminste als die geschiedenis zich in Nederland heeft afgespeeld. Nadat u de belangrijkste gegevens hebt verzameld zult u er bovendien ook vaak in slagen, allerlei bijzonderheden over uw familie boven water te halen en antwoord te krijgen op de vragen waarmee u aanvankelijk van start ging.

Als u besluit om op onderzoek uit te gaan is het noodzakelijk om dicht bij huis te beginnen, in de eigen familiekring. Gegevens van de laatste honderd jaar zijn namelijk vaak niet vrij toegankelijk vanwege privacy-aspecten.
Ga dus eerst eens na, welke familieleden u behulpzaam kunnen zijn bij het verschaffen van gegevens die teruggaan tot de eerste helft van de twintigste eeuw. In bijna elke familie is wel iemand te vinden met een meer dan gemiddelde belangstelling voor familiezaken. Die belangstelling gaat meestal ook gepaard met een meer dan gemiddelde bereidheid om erover te vertellen. Als u geluk heeft, dan beschikt die persoon over een verzameling rouw- en trouwbrieven, familie-advertenties, trouwboekjes, geboortekaartjes, bidprentjes, en dergelijke. Ook grafstenen kunnen belangrijke gegevens opleveren. Hieraan ontleent u geboorte-, huwelijks- en sterfdata en -plaatsen. Zo kunt u in korte tijd al een aardig en betrouwbaar overzicht van uw naaste familie (ouders, grootouders, ooms, tantes, neven en nichten) opbouwen. De gevonden feiten kunt u vervolgens aanvullen met andere gegevens, bijvoorbeeld over opleiding, beroep(en), werkkring, hobby's, godsdienstige gezindheid, karaktertrekken en bezit. Vergeet beslist de foto's niet! Zo kunt u van elke persoon een kleine levensbeschrijving samenstellen.

Vormen van onderzoek
Om te voorkomen dat u binnen de kortste keren door de bomen het bos niet meer ziet is het van belang om al kort na het begin van uw onderzoek een (voorlopige) keuze te maken voor een bepaalde opzet of vorm, met andere woorden, wat wilt u eigenlijk weten?
Als u uitsluitend geïnteresseerd bent in de oorsprong van uw familienaam zou het onderzoek - teruggaand in de tijd - zich kunnen beperken tot de rechte mannelijke lijn. Met uzelf als uitgangspunt verzamelt u gegevens over uw ouders, de ouders van uw vader, enzovoorts. De zo gevonden gegevens vormen een *stamreeks*. De meeste onderzoekers beginnen op deze manier.
De rechtgeaarde genealoog heeft dan de smaak pas goed te pakken en wil ook andere zaken uitzoeken. Een vorm van onderzoek die vrijwel onbeperkte mogelijkheden biedt is de **kwartierstaat**. Weer neemt u zichzelf (of iemand anders) tot uitgangspunt (de persoon die tot uitgangspunt wordt gekozen noemen we 'kwartierdrager' of 'proband') en verzamelt u - ook nu weer teruggaand in de tijd - gegevens over uw ouders, grootouders, overgrootouders, enzovoorts. Het aantal mogelijke voorouders verdubbelt elke generatie. In de praktijk zult u vroeg of laat worden geconfronteerd met 'witte plekken' in de kwartierstaat, omdat de gegevens niet kunnen worden achterhaald. De eerste vijf of zes generaties kunnen worden weergegeven in een schema (zie voorbeeld), maar dat lukt niet meer bij grote aantallen. Met behulp van een nummering kunnen de personen dan ook worden weergegeven in lijstvorm. In Nederlandse publicaties wordt vrijwel uitsluitend het zogenaamde Kekulé-systeem gebruikt, waarbij de proband nummer 1 krijgt, zijn/haar vader nummer 2, de moeder nummer 3, enzovoorts (zie wederom het afgedrukte voorbeeld).
Wanneer u geïnteresseerd bent in naamgenoten die tot uw familie behoren, dan kunt u kiezen voor de *genealogie* van uw geslacht. Hiervoor neemt u de oudst gevonden voorvader (de 'stamvader') van de stamreeks tot uitgangspunt en verzamelt alle gegevens van zijn gezin. Voor de zonen die het geslacht hebben voortgezet doet u hetzelfde, en zo werkt u generatie voor generatie verder uit tot u in de huidige tijd bent beland. Het resultaat is een overzicht van alle nazaten in mannelijke lijn van uw stamvader. Voor de Friese situatie past hier de kanttekening dat de meeste familienamen hier geen eeuwenlang verleden hebben. Indien u erin bent geslaagd uw stamreeks ver terug te voeren, dan zult u merken dat de afstammelingen van de oudste bekende voorvader gewoonlijk verschillende familienamen zijn gaan voeren toen dat in 1811 verplicht werd.
Een uitgewerkte genealogie bevat ook gegevens van de dochters, maar niet meer van hun kinderen. Als u ook de afstammelingen van de vrouwelijke familieleden uitwerkt, dan heet het resultaat een *parenteel*. Een parenteel van uw grootouders aan vaderszijde bijvoorbeeld bestaat uit de gegevens van die grootouders, uw ouders, uzelf en uw broers en zusters, ooms en tantes en alle neven en nichten aan vaderszijde.

In de praktijk is het aan te bevelen eenvoudig te beginnen, dus met een beperkte kwartierstaat, genealogie of parenteel. Naarmate uw onderzoekservaring toeneemt kunt u uw doelstellingen verruimen. Begin zo mogelijk uw onderzoek dicht bij huis, zodat u al wat ervaring heeft voordat u veraf gelegen instellingen gaat bezoeken.

Vastleggen, uitwerken en publiceren van gegevens
Aanvankelijk zult u de verzamelde gegevens misschien gaan vastleggen in allerlei notities. Vrijwel zeker zult u na korte tijd de behoefte voelen om daarin orde te scheppen, omdat u anders steeds tijd verdoet met zoeken in uw eigen aantekeningen. Voor het aanleggen van een familiedocumentatie zijn goede hulpmiddelen verkrijgbaar in de vorm van formulieren. De basis vormen de zogenoemde *gezinsbladen*, waarop alle gegevens betreffende een echtpaar en hun kinderen systematisch kunnen worden genoteerd. Maak er een gewoonte van de bron te vermelden waar-

aan u gegevens hebt ontleend, dat maakt eventuele latere controle een stuk eenvoudiger (zie ook de punten hierna). Voor kwartierstaten zijn eveneens formulieren beschikbaar. Ze zijn, evenals gezinsbladen en andere hulpmiddelen, te koop bij het Centraal Bureau voor Genealogie (CBG) in Den Haag.
Meer en meer gebruiken genealogen de computer als hulpmiddel. Er zijn verschillende goede genealogieprogramma's beschikbaar. Bij het CBG kunt u een brochure aanvragen (*Aanschaf genealogische computerprogramma's*); deze brochure vindt u ook op internet (www.cbg.nl). Computergebruik biedt veel voordelen. De gegevens per persoon worden gestructureerd vastgelegd in een database. Als u een laptop meeneemt bij uw onderzoek heeft u later ook geen 'huiswerk' meer. Verder kunt u uw gegevensverzameling gemakkelijk tegen verlies beschermen door een kopie op een andere plaats te bewaren. De meeste programma's beschikken over faciliteiten om gegevens met andere programma's uit te wisselen.
Alle programma's beschikken over de mogelijkheid om gegevens uit te draaien. U kunt als het ware met een druk op de knop een uitdraai maken in de vorm van een stamreeks, genealogie, parenteel of kwartierstaat, inclusief illustraties en index. Met een tekstverwerker kunt u desgewenst het resultaat oppoetsen, inleidende hoofdstukken en verbindingsteksten maken. Vermenigvuldig het werk met een fotokopieerapparaat, doe er een mooi bandje om heen en u hebt al snel een prima resultaat dat u ook kunt verspreiden. Als u een exemplaar geeft aan enkele geselecteerde bibliotheken, archiefdiensten en genealogische instellingen is uw werk voor veel gebruikers toegankelijk. Kiest u voor een duurzamere uitvoering in een grotere oplage, dan is laten drukken een betere, maar ook veel duurdere optie. Publiceren van uw gegevens op internet is een goedkoper alternatief, vooral als u zelf een website kunt maken. Een bijkomend voordeel is dat u de gegevens gemakkelijk kunt bijwerken.
Bij het publiceren van gegevens zijn twee aspecten van groot belang.
1. *Bronvermelding*. Wanneer uw gegevens zijn ontleend aan andere dan de zeer geijkte bronnen is het nodig om te vermelden hoe u er aan gekomen bent, voor het geval een andere onderzoeker de stukken zelf wel eens wil inzien. Ook voor uzelf is het van belang: waar heb ik het gevonden, en heb ik een originele of een afgeleide bron gebruikt? Een bronvermelding betreffende archieven of collecties behoort te bestaan uit de naam en vestigingsplaats van de instelling waar u de stukken hebt aangetroffen, de naam van het archief of de verzameling, het inventarisnummer en eventueel een nadere aanduiding als pagina- of volgnummer. U kunt (liefst bekende) afkortingen gebruiken maar die moet u wel toelichten. Bij publicaties vermeldt u de auteur, titel, plaats en jaar van uitgave; bij artikelen in tijdschriften auteur, titel van het artikel, naam en jaargang (eventueel jaartal) van het tijdschrift, in beide gevallen gevolgd door de paginanummers.
2. *Privacy*. Het verzamelen van gegevens over nog levende personen voor eigen gebruik is vrij, maar als u ze wilt doorgeven aan anderen of wilt publiceren, dan dient u rekening te houden met de Wet bescherming persoonsgegevens (Wbp) die

sinds 1 november 2001 van kracht is. Alvorens tot publicatie, hetzij in druk, hetzij via internet te mogen overgaan moet u betrokkenen de gegevens laten zien en moet u hun toestemming verwerven.

Is er al eerder onderzoek gedaan naar mijn voorouders?
Voordat u in de archieven begint met de speurtocht naar uw voorgeslacht, is het verstandig om na te gaan of op de een of andere wijze al informatie is bijeengebracht over de familie die u wilt uitpluizen. Er zijn verschillende mogelijkheden om kennis te nemen van de resultaten van genealogisch onderzoek van anderen. Veel genealogen namelijk doen hun best om hun werkstukken ruimer bekend te maken door publicatie. Dan kan via boeken of artikelen in tijdschriften of door deponering van een exemplaar van hun studie bij een of meer archiefdiensten of genealogische instellingen. Ook via internet kunt u heel wat op het spoor komen (zie hierna). Houd er wel rekening mee dat niet alle gepubliceerde informatie betrouwbaar is, controleer zo mogelijk de gegevens met oorspronkelijke bronnen.

Repertoria en bibliografieën
Om een publicatie over een bepaalde familie te vinden zijn verschillende repertoria en bibliografieën beschikbaar. Specifiek genealogisch is E.A. van Beresteyn, *Genealogisch repertorium tot 1970* (Den Haag, 1972) met *Supplementen* over de jaren 1970-1999. Dit naslagwerk is bij alle archiefdiensten en in veel openbare bibliotheken voorhanden. In dit repertorium vindt u in alfabetische volgorde alle Neder-

landse familienamen waarover in boeken en tijdschriften is gepubliceerd. Het criterium voor opname in het repertorium is dat er minstens drie opeenvolgende generaties van een familie in de publicatie moeten voorkomen. De familienamen verwijzen via nummers naar de titels van publicaties. Deze zijn altijd aanwezig in het CBG; die met een Fries onderwerp vaak ook bij Friese archiefdiensten en bibliotheken. Publicaties vanaf het jaar 2000 staan op de website van het CBG (catalogus); in de toekomst zullen ook de oudere publicaties op deze wijze toegankelijk worden gemaakt.
Specifiek Friese genealogische repertoria zijn er niet. Een al wat oudere bibliografie op historisch gebied is *J.J. Kalma, Repertorium Frieslands verleden. Overzicht van tijdschriften, de Friese geschiedenis betreffende (tot 1950)* (Leeuwarden, 1955). De archiefdiensten en bibliotheken beschikken over faciliteiten die toegang geven tot de eigen collecties.

Tip: Als u in de studiezaal van Tresoar bent kunt u beter even wachten met Beresteyn. Zoek eerst in de database van genealogische publicaties waarover Tresoar beschikt en vervolgens in ISIS, een database met gegevens die door bezoekers ter beschikking zijn gesteld.

Tijdschriften
In repertoria en bibliografieën wordt vaak verwezen naar genealogische of historische tijdschriften. De belangrijkste Nederlandse genealogische tijdschriften zijn: *De Nederlandsche Leeuw*, *Gens Nostra* en *Genealogie, Kwartaalblad van het Centraal Bureau voor Genealogie*. Het CBG geeft ook een *Jaarboek* uit. Daarnaast moeten we wijzen op twee jaarboeken waarin uitsluitend genealogieën staan, te weten *Nederland's Adelsboek*, met alle Nederlandse adelsfamilies, en *Nederland's Patriciaat*, dat vooraanstaande niet-adellijke Nederlandse families behandelt. De meeste

periodieken hebben al een lange geschiedenis achter de rug; de oudere jaargangen zijn meestal verkrijgbaar op cd-rom met bijbehorend zoekprogramma.
De genoemde tijdschriften en jaarboeken bevatten verscheidene genealogieën van Friese families. Er is ook een specifiek Fries jaarboek, te weten het *Genealogysk Jierboek* (de naam is sinds 1951 enige malen gewijzigd). Het bevat niet alleen genealogische, maar ook heraldische (wapenkundige) artikelen. Historische tijdschriften als *De Vrije Fries*, *It Beaken* en *Fryslân, nieuwsblad voor geschiedenis en cultuur* bevatten vrij vaak bijdragen waarmee de genealoog zijn voordeel kan doen. Voor lokale en regionale tijdschriften als *Leovardia*, *De Sneuper* en andere geldt hetzelfde.

Genealogische instellingen
Bij het verzamelen van informatie over uw voorgeslacht loont een bezoek aan een genealogische instelling zeker de moeite. De grootste instelling in Nederland is het al enkele malen genoemde *Centraal Bureau voor Genealogie* (CBG) in Den Haag. Het CBG is een documentatiecentrum voor familiegeschiedenis, dat in het bezit is van een uitgebreide bibliotheek, circa 70.000 dossiers op familienaam, collecties familieadvertenties en bidprentjes, en vele bronnen (ook Friese) op microfiche. Deze verzamelingen kunnen tegen een kleine dagvergoeding geraadpleegd worden in één van de studiezalen. Het CBG is ook de bewaarplaats van persoonskaarten van overledenen tot 30 september 1994 en de daarvoor in de plaats gekomen lijsten van overledenen sinds 1 oktober 1994. Deze zaken worden verderop nog behandeld (zie pag. 43). U kunt hierover een folder aanvragen; de informatie is ook te vinden op de website van het CBG.
De *Nederlandse Genealogische Vereniging* (NGV) beschikt over een verenigingscentrum te Weesp, dat alleen toegankelijk is voor leden. U vindt er een grote bibliotheek, het centraal naamregister (een toegang op alle achternamen in genealogische publicaties) en uitgebreide documentatie over tal van families. De Friese afdeling van het NGV beschikt over een bibliotheek die voor leden toegankelijk is. Verder zijn er ook specifiek Friese organisaties. De oudste papieren heeft het *Genealogysk Wurkferbân*, dat in 1946 door de Fryske Akademy werd ingesteld. Het Wurkferbân beschikt niet over een eigen documentatieverzameling. Datzelfde geldt voor de *Stichting*

Freonen fan de Argiven yn Fryslân/Vrienden van de Archieven in Friesland (FAF/VAF), die zich ten doel stelt genealogische bestanden toegankelijk te maken. De FAF/VAF stelt haar producten via de archiefdiensten volledig ter beschikking van het publiek en beschikt over een bureau in Tresoar. Daar vindt u ook de Stichting Friedoc, het *Fries documentatiecentrum voor genealogie en geschiedenis*. Deze stichting beschikt wel over eigen verzamelingen, zoals een bibliotheek, familie- en andere advertenties, bidprentjes en nalatenschappen van genealogen. Meestal zijn er op dinsdag- en woensdagmiddag vrijwilligers aanwezig die onderzoekers behulpzaam zijn bij het raadplegen van de collectie. Van niet-donateurs wordt daarvoor een financiële bijdrage gevraagd. In Bolsward is gevestigd het Archief- en Documentatiecentrum voor Rooms-Katholiek Friesland. De naam zegt voldoende over het soort materiaal dat u hier kunt aantreffen. Bidprentjes vormen uiteraard een niet onbelangrijk deel van de collectie. Zie voor alle instellingen verder de adressenlijst, pag. 291.
Veel beoefenaren van de genealogie hebben zich aangesloten bij één of meer verenigingen. Dat geeft de mogelijkheid om gegevens uit te wisselen (via een of ander contactorgaan), lezingen en andere activiteiten bij te wonen, bepaalde zaken goedkoper aan te schaffen, etc. Van alle in deze paragraaf vermelde instellingen kunt u lid of donateur worden.

Genealogie en internet
Via internet kan de genealoog een schat aan informatie binnen halen. Archiefdiensten, instellingen en particulieren publiceren massa's gegevens op het World Wide Web, die u via hun homepages kunt benaderen. Veel particulieren zetten hele kwartierstaten, genealogieën of andere vormen van familiegeschiedenis op het net, zodat iedereen daarvan kan profiteren. Bovendien kunt u contacten leggen met speurders over de hele wereld voor het uitwisselen van gegevens. Bij gegevens van particuliere herkomst ontbreken vaak de bronvermeldingen en laat de betrouwbaarheid soms te wensen over. We willen dit vooral beginnende onderzoekers op het hart drukken.
Archiefdiensten en instellingen zetten steeds meer gegevens op internet, vooral indexbestanden die bronnen ontsluiten. Hierdoor kunt u thuis veel voorbereidend werk doen en vaak vindt u zo gegevens die eerder onvindbaar schenen omdat u altijd in de verkeerde regio zocht. Het CBG heeft een landelijke platformfunctie, u kunt daar o.a. catalogi *on line* raadplegen. Tresoar en het Historisch Centrum Leeuwarden (HCL) hebben beide een website, waarop niet alleen algemene informatie te vinden is, maar ook gegevens uit de burgerlijke stand en andere bestanden. Het Streekarchivariaat Noordoost-Friesland heeft nog geen eigen website.
De genealogische verenigingen in Friesland zijn momenteel nog niet actief op internet, verschillende van hun leden wel. U kunt de Nederlandse en specifiek Friese instellingen het best benaderen via de adressen www.archiefnet.nl resp. www.friesarchiefnet.nl. Een andere weg biedt de website van het CBG (lopend onderzoek, homepages). Van particuliere herkomst is de site www.genealogy-yn-fryslan.nl. Deze site, die ook bereikbaar is via een link van Tresoar, is een *portal* voor adressen van instellingen en particulieren die genealogische gegevens beschikbaar stellen. Meestal komt u via enkele keuzes uit een menu terecht in een dialoogvenster waarin u namen kunt intoetsen en de computer kunt laten zoeken. Over GenLias, een internetproject van de Rijksarchiefdienst, vertellen we verderop iets meer.

Archiefbewaarplaatsen in Friesland
Nadat u de eerste stappen heeft gezet op het vaak kronkelige, maar altijd boeiende pad van het genealogisch onderzoek, ligt er een schat aan informatie in allerlei archieven op u te wachten. De belangrijkste archiefbewaarplaats in de provincie is Tresoar, de rechtsopvolger van het Rijksarchief in Friesland (Ryksargyf) te Leeuwarden. Tresoar, Frysk Histoarysk en Letterkundich Sintrum, is in 2002 ontstaan uit een fusie van de Provinciale en Buma bibliotheek van Friesland, het Ryksargyf en het Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum. Naast de uitoefening van de hoofdtaken, te weten het bewaren, bewerken en beschikbaarstellen van historische en letterkundige informatie, organiseert Tresoar ook cursussen, zoals genealogie voor beginners en gevorderden (met inbegrip van familiewapens ofwel heraldiek), het lezen van oud schrift (paleografie) en onderzoek in zoge-

naamde secundaire bronnen die soms wat ingewikkeld in elkaar steken (bijvoorbeeld onderzoek naar onroerende goederen).
Tresoar als archiefdienst beheert in de eerste plaats archieven van overheidsinstellingen (rijk en provincie) die in de loop der eeuwen op het grondgebied van Friesland hebben gefungeerd. Dit is een wettelijke taak. Voorbeelden van zulke overheidsinstellingen zijn het provinciaal bestuur, rechtbanken, het gevangeniswezen, het kadaster en de notarissen. Ook worden de registers van de burgerlijke stand (de 'dubbelen') en doop-, trouw- en begraafboeken in Tresoar bewaard.
Behalve Tresoar kent Friesland nog twee archiefdiensten: het Historisch Centrum Leeuwarden (HCL) en het Streekarchivariaat Noordoost-Friesland te Dokkum (in de tekst verder vermeld als het Streekarchivariaat). Het HCL is het oudste gemeentearchief in Nederland. Het beheert de archieven van de gemeente Leeuwarden en tevens, op grond van een overeenkomst, de oudere archieven van Leeuwarderadeel. Het Streekarchivariaat is een samenwerkingsverband van enkele gemeenten en waterschappen (zie verder pag. 291).
De overige *gemeenten* hebben wel archiefbewaarplaatsen, maar de faciliteiten voor bezoekers (openingstijden, studieruimten, apparatuur) zijn er beperkt. Als u zo'n gemeentearchief wilt bezoeken, dan verdient het aanbeveling eerst telefonisch te informeren naar de mogelijkheden. In gemeentearchieven vindt u de archieven van gemeentebesturen en gemeentelijke instellingen, onder meer de burgerlijke stand (de originelen) en het bevolkingsregister. Soms is er ook nog heel wat meer, zoals

archieven en collecties van particuliere herkomst of fotoverzamelingen. In sommige gemeentearchieven en regionale bibliotheken kunt u gebruik maken van microfiches van originelen uit Tresoar, met name van nedergerechtsarchieven (zie hoofdstuk 6).
Voor *waterschappen* gelden dezelfde wettelijke regels als voor gemeenten. Sinds 1 januari 2004 zijn alle Friese waterschappen samengevoegd tot één groot waterschap: Wetterskip Fryslân. De oudere waterschapsarchieven zijn bijna alle via een overeenkomst ondergebracht bij Tresoar, maar die van de voormalige waterschappen Lauwerswâlden en De Waadkant worden in het Streekarchivariaat bewaard. Omdat de archieven van waterschappen zelden van essentieel belang zijn voor de genealogie zullen ze verder in deze gids slechts sporadisch ter sprake komen.

De *Archiefwet 1995* bepaalt dat alle permanent te bewaren overheidsarchieven na twintig jaar naar een archiefbewaarplaats moeten worden overgebracht. Overbrenging betekent dat de archieven in beginsel voor iedereen toegankelijk en openbaar zijn. Op deze regel zijn veel uitzonderingen. Wanneer namelijk de stukken in slechte staat verkeren (door ouderdom, veelvuldig gebruik of schade), of omdat ze privacy-gevoelige informatie over nog levende personen bevatten (zoals registers van de burgerlijke stand en rechtbankarchieven), dan mogen ze niet worden gebruikt.
Veelvuldig geraadpleegde archieven, zoals de burgerlijke stand, worden in de vorm van duplicaten beschikbaar gesteld, gewoonlijk als microfiches of fotokopieën. Dit heeft niet alleen het voordeel dat de originelen worden gespaard, maar ook dat raadpleging in zelfbediening en daarmee een vlotter werktempo mogelijk is.
Naast overheidsarchieven treft u in elke archiefbewaarplaats archieven van particuliere herkomst aan. Deze vallen niet onder de Archiefwet, de eigenaar mag dus na afloop van de wettelijke bewaartermijn met zo'n archief naar eigen goeddunken handelen. Gelukkig beseffen veel instellingen, bedrijven en particulieren dat een archiefbewaarplaats met deskundig beheer en goede bewaarfaciliteiten een uitkomst is voor het behoud van hun archieven. De onderzoekers zijn er ook mee gebaat, want particuliere archieven kunnen als historische bron een belangrijke aanvulling geven op de archieven van de overheidsinstellingen. Ook genealogen kunnen belang hebben bij archieven van kerkgenootschappen, bedrijven, verenigingen of families.
Tenslotte zijn er bij archiefdiensten meestal verzamelingen aanwezig, soms door particulieren, soms door de dienst zelf bijeengebracht uit hoofde van haar taakstelling ('documentatie').
Een - al weer behoorlijk verouderd - overzicht van de inhoud van alle Friese archiefbewaarplaatsen is te vinden in: P. Nieuwland (eindred.), *De archieven in Fryslân* (Alphen a/d Rijn 1986). Dit overzicht kunt u inzien bij vrijwel elke archiefbewaarplaats, vele openbare bibliotheken en bij het CBG. De archiefdiensten beschikken natuurlijk over actuele informatie over hun bestanden en doorgaans is

die informatie ook via internet bereikbaar (www.friesarchiefnet.nl en www.archiefnet.nl).

Onderzoek buiten Friesland
Bij bijna ieder familieonderzoek worden de provinciegrenzen vroeg of laat overschreden, met andere woorden, bijna niemand heeft uitsluitend Friese voorouders en van bijna iedere familie hebben leden de provincie verlaten. In die gevallen is een bezoek aan archiefdiensten in een andere provincie nodig. In Nederland kende iedere provincie tot voor kort een in de provinciehoofdstad gevestigd rijksarchief, tegenwoordig meestal een historisch centrum waarin een rijks- en gemeentearchief zijn samengegaan. Grote steden hebben meestal een eigen archiefdienst, terwijl kleinere gemeenten vaak samenwerken in streekverband. Adressen van archiefdiensten kunt u opzoeken in het daaraan gewijde hoofdstuk (zie pag. 291) en in de *Almanak van het Nederlands Archiefwezen*, aanwezig bij elke archiefdienst). Moeilijker is onderzoek in het buitenland, omdat de archiefinstellingen daar vaak anders - met name minder centraal - zijn georganiseerd dan in Nederland. Diensten als Tresoar en het CBG beschikken over gidsen en adressenlijsten.

Archiefbezoek: hoe gaat dat?
Als u een historisch centrum, een rijks-, gemeente- of streekarchief bezoekt schrijft u zich eerst in bij de receptie en maakt u het doel van uw bezoek kenbaar. Aan de toegang tot de studiezaal, het raadplegen van stukken, het gebruiken van leesapparaten en computers zijn geen kosten verbonden. De medewerkers van de studiezaal

helpen u graag op weg bij het zoeken naar gegevens en het gebruiken van de apparatuur daarbij. Van de onderzoeker wordt verwacht dat hij/zij na enige tijd grotendeels zelfstandig onderzoek verricht, en vrijwel iedereen slaagt daar ook in. Het is weliswaar mogelijk om uw stamboom tegen betaling uit te laten zoeken, maar dat is een kostbare zaak en niet half zo leuk.

Grotere archiefdiensten werken met een bezoekerspas, de nationale archiefkaart. U hebt die onder meer nodig bij het aanvragen van stukken. De pas versnelt de formaliteiten bij een volgend bezoek.Tresoar gebruikt een eigen pas omdat die ook geschikt moet zijn voor het lenen van boeken. U kunt de nationale archiefkaart ook in Tresoar gebruiken, maar u kunt er alleen archivalia mee aanvragen en geen gebruik maken van de bibliotheekfaciliteiten.
Alle archiefdiensten beschikken over één of meer studiezalen met apparatuur waarmee u tegen betaling fotokopieën van originelen of afdrukken van microfiches en -films kunt (laten) maken. Ook vindt u er allerlei hulpmiddelen die het onderzoek mogelijk maken.
Elke archiefdienst beschikt over een *archievenoverzicht*, een systematische opsomming van alle aanwezige archieven en verzamelingen. De inhoud van de afzonderlijke archieven en verzamelingen wordt beschreven in *inventarissen*, ook wel *primaire toegangen* of kortweg *toegangen* genaamd. Een inventaris bevat de systematische opsomming van de inhoud van een archief of verzameling, waarin elk onderdeel een nummer heeft gekregen, het *inventarisnummer*. Vaak wordt de opsomming voorafgegaan door een inleiding waarin iets wordt verteld over de geschiedenis van de instelling die het archief heeft gevormd, de systematiek volgens welke de inventaris is opgebouwd, aanwijzingen voor de gebruiker en eventuele beperkende bepalingen inzake openbaarheid. Bestudeer dus zo mogelijk eerst de inleiding voordat u stukken gaat aanvragen. Normaal gesproken zijn op de studiezaal alle toegangen in zelfbediening voorhanden. Voor het aanvragen van stukken moet u onder andere het nummer van de toegang en het inventarisnummer paraat hebben. Tegenwoordig is het mogelijk om de meeste inventarissen thuis te doorzoeken via www.tresoar.nl, www.friesarchiefnet.nl en www.archiefnet.nl. Bij sommige praktijkvoorbeelden in dit boek zullen we laten zien hoe een inventaris wordt gebruikt.

Vele onderdelen van archieven zijn toegankelijk gemaakt door middel van alfabetische indices of andere bewerkingen. De resultaten daarvan vindt u meestal ook op de studiezaal als *nadere toegangen* of onder andere benamingen. Het zal duidelijk zijn dat deze stukken enorm veel werk kunnen besparen. Geleidelijk worden ze omgezet in databases die thuis kunnen worden doorzocht.

Tenslotte zijn er in de studiezalen gewoonlijk nog allerlei andere hulpmiddelen aanwezig, zoals naslagwerken, handboeken, gidsen, genealogische periodieken en gepubliceerde genealogieën. Tresoar vormt op deze regel beslist geen uitzondering,

want omdat Tresoar ook een bibliotheekfunctie heeft is er in de studiezaal een zgn. open opstelling met duizenden naslagwerken en periodieken. Ook in de studiezalen van het HCL en het Streekarchivariaat vindt u verscheidene naslagwerken en tijdschriften in zelfbediening.

Literatuur

R. van Drie, *Stamboomonderzoek voor beginners* (Den Haag 1998); R. van Drie e.a. (red.), *Voorouders in beeld. Stamboom en familiegeschiedenis* (Utrecht/Den Haag 1997). Over gebruik van de computer: R. Balhan en R. van Drie, *Uw stamboom op de computer* (Utrecht/Den Haag 2004). Over genealogie en internet: Y. Hoitink en J. van Luin, *Internet bij stamboomonderzoek* (Den Haag 2002). Over privacybescherming: R.J.F. van Drie, 'Het recht om onbekend te blijven, genealogie en privacy', in: *Genealogie. Kwartaalblad CBG* 4 (1998) 95-96 en R.J.F. van Drie, 'Genealogie en bescherming persoonsgegevens', in: *Genealogie. Kwartaalblad CBG* 8 (2002) 76-77. In Geert Mak, *De eeuw van mijn vader* (Amsterdam 1999) wordt een stuk familiegeschiedenis geschreven op een manier die maar weinigen zullen kunnen navolgen.

2 BEVOLKINGSREGISTRATIE
NA 1811

Het gezegde dat alle begin moeilijk is geldt eigenlijk niet voor stamboomonderzoek. Zoals we al stelden slaagt bijna iedereen er na korte of iets langere tijd in zelfstandig op de studiezaal van een archiefdienst zijn weg te vinden.
Voor de negentiende en een groot deel van de twintigste eeuw heeft u de beschikking over een tweetal bronnen die het onderzoek snel op gang kunnen brengen: de *registers van de burgerlijke stand* en het *bevolkingsregister*.
De beste leerschool is de praktijk. We nemen aan dat u op de studiezaal van Tresoar bent gearriveerd en uit uw vooronderzoek gegevens heeft verzameld over een persoon, bijvoorbeeld uw (over)grootvader, die - bij voorkeur vóór 1902 - in Friesland geboren is, van wie u de ouders en verdere voorouders wilt opzoeken. De index op alle akten van de burgerlijke stand zit in de computer, het personeel zal u met genoegen assisteren bij de bediening daarvan. U hoeft de geboorteplaats en -datum van de gezochte niet eens precies te weten, door het intikken van de naam krijgt u binnen enige seconden gegevens op het scherm. Bij algemene voor- en achternamen (je zult maar een Jan de Jong zoeken) krijgt u meestal meer dan één 'hit' (soms tientallen) en moet u toch wel over wat meer gegevens beschikken om de juiste akte te kiezen. Maar gewoonlijk is dat niet zo'n probleem en als u eenmaal houvast heeft kunt u de ene na de andere akte opzoeken en bekijken. Wij zullen straks aan de hand van een concreet voorbeeld precies laten zien hoe het werkt. Om duidelijk te maken wat u uit de diverse akten te weten kunt komen gaan we nu eerst wat dieper in op de achtergronden van de burgerlijke stand.

BURGERLIJKE STAND
In Friesland is, evenals in de meeste andere provincies, de burgerlijke stand ingevoerd per 1 maart 1811, enige maanden nadat Nederland (destijds 'het Koninkrijk Holland') was ingelijfd bij het Franse keizerrijk van Napoleon. De Franse wetgeving werd daarmee ook in ons land van kracht. In Frankrijk zelf bestond de burgerlijke stand al sinds 1792. In enkele streken in het zuiden van ons land, die al in 1796 resp. 1798 waren ingelijfd, maakte men eerder kennis met de burgerlijke stand.

Sinds 1 maart 1811 werden onder meer alle geboorten, huwelijken en overlijdens van overheidswege ingeschreven in daartoe speciaal aangelegde registers, bijgehouden door de ambtenaar van de burgerlijke stand. Het moet gezegd worden dat in het begin niet alles van een leien dakje ging en dat het proces vaak moeizaam en enigszins wanordelijk van start ging. Zo is het herhaaldelijk voorgekomen dat geboorten en overlijdens eerst na maanden en soms helemaal niet werden geregis-

Gemeentelijke herindelingen

De bestuurlijke en rechterlijke indeling van Friesland, zoals die in het begin van de zestiende eeuw uitkristalliseerde, heeft eeuwenlang zeer weinig verandering ondergaan. Men kende hier 31 grietenijen (plattelandsgemeenten, met drie tot wel dertig dorpen) en 11 steden. De grietenijen werden bestuurd door een grietman met vergaande bevoegdheden. Dorpen hadden dus geen eigen bestuur. Steden werden bestuurd door de magistraat, een college van twee tot zes burgemeesters die uit en door de vroedschap werden voorgedragen en door de stadhouder benoemd. In Leeuwarden en Franeker kon de vroedschap lange tijd zelf de burgemeesters benoemen. Bestuur en rechtspraak waren niet gescheiden, zij het dat de grietmannen niet in hun eentje als rechter mochten optreden, maar met hun 'bijzitters' een rechtbank moesten vormen.
Na de revolutie van 1795 verdwenen de grietmannen en de naam grietenij, maar de gemeentelijke indeling bleef bestaan. Na de inlijving bij Frankrijk werd de aloude traditie grondig verstoord, in dier voege dat de meeste plattelandsgemeenten werden gesplitst in twee tot vijf kleinere eenheden. In de meeste steden veranderde niets, maar aan Sloten en Stavoren werden enkele nabijgelegen dorpen toegevoegd. De meeste oude namen verdwenen, ook waar de grenzen werden geëerbiedigd. Alleen de eilanden en de steden behielden hun namen. De nieuwe gemeenten, aangeduid als 'mairieën' of 'communes', werden genoemd naar hun hoofdplaats. Zo heette Ængwirden nu Tjalleberd en Gaasterland Balk. In totaal werden er 93 mairieën gevormd. Ze waren de bouwstenen van *kantons*, die op hun beurt weer deel uitmaakten van drie arrondissementen: Heerenveen (4 kantons met 21 mairieën), Leeuwarden (10 kantons met 48 mairieën) en Sneek (5 kantons met 24 mairieën). Samen vormden ze het *departement Friesland*.
Na het vertrek van de Fransen (eind november 1813) bleef de door hen opgelegde indeling vooralsnog intact. De mairie heette voortaan gemeente, de maire schout. Voor wat het bestuur betreft werd per 1 oktober 1816 de aloude toestand hersteld, maar de Franse rechterlijke organisatie bleef gehandhaafd. Nog steeds zijn er in onze samenleving gevolgen van de inlijving bij Frankrijk aan te wijzen, omdat die hier diverse instellingen bracht die deze periode ruimschoots overleefden. Zo komen de huidige kadastrale gemeenten in belangrijke mate overeen met de mairieën van 1812.
Na 1816 duurde het meer dan een eeuw voordat er weer nieuwe herindelingen plaatsvonden. In 1934 werden de gemeenten Ængwirden en Schoterland samengevoegd tot Heerenveen; met buurgemeente Haskerland vonden grenscorrecties plaats. In 1943 werd een groot deel van Leeuwarderadeel bij de stad Leeuwarden gevoegd.
De gemeentelijke herindeling van 1 januari 1984 was zeer ingrijpend. In de adressenlijst aan het slot van deze gids zijn de belangrijkste mutaties vermeld. Op de website http://nl.wikipedia.org vindt u gegevens over herindelingen door de geschiedenis heen in het hele land.

Literatuur: K.H. Engelmoer, 'De mairieën van Friesland', *It Beaken* XL (1978) 124-166; P. Nieuwland, A. Pietersma en O. Kuipers, *Inventaris van de archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1795-1813 (1815)* (Leeuwarden 1998) 367-372.

treerd. Ook zijn de gegevens in de oudste akten vaak onvolledig. In Friesland werd de zaak verder gecompliceerd door een grootscheepse gemeentelijke herindeling per 1 januari 1812 en het massaal ontbreken van vaste familienamen. Beide zaken zullen later nog aan de orde komen. Hoe het ook zij, toen de Fransen in november 1813 ons land verlieten was de burgerlijke stand volop in werking en dat bleef zo onder het nieuwe Nederlandse bestel, tot op de dag van vandaag.

Beschikbaarheid
De akten van de burgerlijke stand werden per gemeente in chronologische volgorde ingeschreven in afzonderlijke, vastbladige registers, die in Friesland sinds 1812 voorbedrukt zijn. De geboorte-, huwelijks- en overlijdensregisters zijn elk jaar opnieuw vanaf nummer één doorlopend genummerd en bovendien geparafeerd. Dit alles deed men om te voorkomen dat ermee geknoeid kon worden. In de periode 1812-1 oktober 1816 heerste er een andere gemeentelijke indeling (zie kadertekst); de lopende registers bleven het gehele jaar 1816 in gebruik. De registers die in genoemde periode waren gevormd werden overgebracht naar de grietenij waarin de mairieën opgingen (bij 'grensoverschrijding' de grietenij waarin de voormalige hoofdplaats had gelegen).
Genoemde registers werden en worden in tweevoud opgemaakt. Eén daarvan blijft bij de betreffende gemeente (dit exemplaar wordt beschouwd als het origineel), het andere (het 'dubbel') komt met de in enkelvoud opgemaakte huwelijksbijlagen via de rechtbank uiteindelijk terecht in het rijksarchief in de provincie waarin de betrokken gemeente ligt. De registers van de burgerlijke stand zijn dus zowel bij de gemeenten als bij het rijksarchief (of zijn rechtsopvolger) te raadplegen. Bijlagen worden in enkelvoud opgemaakt en zijn alleen aanwezig in Tresoar. Gegevens (maar geen volledige afschriften) uit nog niet openbare registers van de burgerlijke stand zijn in veel gevallen tegen betaling te verkrijgen bij de secretarie van de betreffende gemeente.
In verband met het intensieve gebruik en de daardoor optredende slijtage geven Tresoar, het HCL, het Streekarchivariaat en verschillende gemeenten geen originele akten meer ter inzage. In plaats daarvan gebruiken de bezoekers microfiches in zelfbediening. De akten van de gemeente Gasterlân-Sleat (Gaasterland-Sloten) kunt u zelfs via internet bekijken. Ook de huwelijksbijlagen zijn verfilmd en op microfiches te gebruiken. De archivalia van de burgerlijke stand die in Tresoar berusten zijn beschreven in een inventaris (*Toegang 30*). Daarin vindt u ook gegevens over de gemeentelijke herindeling

die van 1812 tot 1816 van kracht was. Het verfilmen van de burgerlijke stand heeft als bijkomend voordeel dat er extra duplicaten kunnen worden gemaakt. Zodoende kunt u in het CBG in Den Haag ook microfiches van de Friese bestanden bekijken.

Beperkingen
Registers met akten van recente datum zijn in verband met privacybescherming van nog levende personen niet ter inzage. Akten van vóór 1903 zijn zonder meer vrij raadpleegbaar, voor akten uit 1903 en later gelden voor de rijksarchiefdienst de volgende termijnen (bij het huidige regime; gemeenten hanteren in de regel andere termijnen):

Overlijdensakten
1903-1950: vrij ter inzage

Huwelijksakten en –bijlagen
1903-1922: vrij ter inzage
1923-1932: ter inzage in 2008
1933-1942: ter inzage in 2018

Geboorteakten
1903-1912: ter inzage in 2013
1913-1922: ter inzage in 2023

Nadere toegangen
Omdat de registers burgerlijke stand altijd veel zijn geraadpleegd hebben de gemeenten, om het zoeken daarin te vergemakkelijken, van oudsher al alfabetische naamlijsten op de akten gemaakt. In Friesland loopt steevast de eerste index over de jaren 1811 en 1812, en de volgende over perioden van tien jaar, dus van 1813-1822, 1823-1832, enz. Deze naamlijsten staan bekend als *tienjaarlijkse tafels* of *tienjarentafels*. Hierin staan in alfabetische volgorde de volledige namen van allen die in de betreffende periode in die gemeente zijn geboren, gehuwd en overleden, afzonderlijk per soort akte. Normaal gesproken wordt slechts de datum van aangifte vermeld, in de periode 1812-1816 ook de mairie. Bij geboorte- en overlijdensakten komt de aangiftedatum meestal niet overeen met de datum van de gebeurtenis zelf, die zal dus in de akte moeten worden opgezocht. De aangifte moest geschieden hoogstens drie

dagen na de geboorte c.q. het sterfgeval. De tienjarentafels worden in duplo opgemaakt en berusten zowel bij de gemeenten als bij de rijksarchieven.
In de Friese archiefdiensten zijn inmiddels vrijwel alle akten op te sporen via de computer. Minimaal is dezelfde informatie als uit de tienjarentafels beschikbaar, maar meestal meer, zoals het nummer van de akte, de datum van de gebeurtenis en de namen van de ouders.
Veel archiefdiensten zijn bezig met het toegankelijk maken van de burgerlijke stand op internet in het project GenLias. U kunt in GenLias (www.genlias.nl) zoeken in meerdere provincies tegelijk, ook naar gegevens uit Friesland. De website van Tresoar (www.tresoar.nl) is meestal beter geactualiseerd dan die van GenLias. Tresoar gebruikt ook andere programmatuur dan GenLias. In GenLias kunt u desgewenst u de 'rol' van de gezochte persoon aangeven (bijv. 'bruid' of 'overledene'). Dat kan niet op de site van Tresoar, maar u kunt daar wel zoeken in het 'opmerkingenveld', iets wat in GenLias weer niet kan. Zoeken op naamvarianten kan op beide sites, zij het via verschillende methoden. Zie ook pag. 30.

Geboorteakten
Na deze inleidende opmerkingen gaan we aan de slag met een praktijkvoorbeeld. We kiezen daarvoor Pieter Jelles Troelstra, bekend politicus en Fries dichter (1860-1930) en in 2004 uitgeroepen tot 'grootste Leeuwarder', en gaan voorbij aan het feit dat er al enorm veel over hem is gepubliceerd en ook wel - onder meer door Troelstra zelf - over zijn familie en voorgeslacht. Normaal gesproken zou natuurlijk het lezen van zulke publicaties het begin van het onderzoek moeten vormen, zoals we in hoofdstuk 1 ook hebben betoogd. Tresoar beschikt over veel materiaal van Troelstra en zijn eerste echtgenote. Ook in het HCL zijn Troelstra-stukken aanwezig, maar zijn archief als politicus wordt bewaard in het IISG te Amsterdam.
Onze genealogische belangstelling gaat vooral uit naar zijn ouderlijk gezin en zijn verdere voorgeslacht. Zoveel mogelijk zullen we in de komende hoofdstukken laten zien wat we over Pieter Jelles en zijn voorouders in archiefbronnen kunnen vinden.
We gaan allereerst op zoek naar zijn *geboorteakte*. Voor de overheid is dit de belangrijkste registratie. De geboorteakte is immers het bewijs van het bestaan en vormt de basis voor de daaruit voortvloeiende rechten en plichten van de burger, in de eerste plaats al de naam. Je heet officieel zoals je in je geboorteakte heet en niet anders! De aangifte moet binnen drie dagen na de geboorte geschieden bij de ambtenaar van de burgerlijke stand van de gemeente waarin het kind is geboren.

Huwelijksakten
Om meer van het voorgeslacht van Jelle Troelstra te weten te komen gaan we op zoek naar zijn huwelijksakte. In het hierna volgende voorbeeld wordt besproken welke gegevens u in een akte kunt aantreffen.

Praktijkvoorbeeld
Uit de literatuur is bekend dat Pieter Jelles Troelstra is geboren te Leeuwarden op 20 april 1860. Zijn geboorteakte kunnen we dus zonder een index of computer te gebruiken opzoeken in zowel Tresoar als het HCL. We hadden de datum ook in de tienjarentafel van de geboorten van Leeuwarden over de periode 1853-1862 kunnen zoeken. Daarin vinden we: *Troelstra, Pieter Jelles*, met 21 april 1860 als datum. Zoals we hierboven hebben uitgelegd is dat de aangiftedatum, in dit geval een dag na de geboorte.
We halen nu uit de betreffende lade het microfiche waarop de gezochte akte zou moeten staan. Bij grotere gemeenten zijn er meer fiches per jaargang. Tresoar heeft slechts weinig microfiches van de burgerlijke stand van Leeuwarden, voor onderzoek in die gemeente is het HCL de aangewezen plaats. We stoppen het fiche in een leesapparaat en na wat zoeken en manoevreren vinden we akte nr. 202, gedateerd 21 april 1860. We lezen daarin dat Jelle Troelstra, 26 jaar oud, van beroep 'meeter taxateur van den turf', wonende te Hardegarijp, verklaart dat op 20 april, 's avonds om half tien, in 'de alhier door hem tijdelijk bewoonde huizinge' is geboren een kind van het mannelijk geslacht 'uit hem en zijne huisvrouw Grietje Landmeter …., aan hetzelve den voornaam gevende van Pieter'.
Meteen al wordt geïllustreerd dat aangifte geschiedt in de plaats van geboorte, Leeuwarden, en niet in de gemeente waar de ouders officieel wonen, Tietjerksteradeel. Verder kunnen we ons afvragen hoe het nu zit met de tussennaam 'Jelles'. Welnu, dit is een zogenaamd patroniem of een vadersnaam; in hoofdstuk 3 gaan we dieper op dit onderwerp in. Voor dit moment is het voldoende om te constateren dat het patroniem niet in de geboorteakte voorkomt en dat de jonggeborene dus officieel Pieter Troelstra heette. Hij was het eerste kind in het gezin.
Eén van de goede gewoonten die een genealoog zich van meet af aan eigen moet maken is het reconstrueren van het hele gezin (later zullen we inzien waarom dat nodig is). Tegenwoordig is gezinsreconstructie geen enkel probleem omdat de gegevens in de computer staan. We vinden dan, enigszins verrassend, dat het tweede kind, Haukje Henderika, op 22 september 1861 te Koudum werd geboren. Jelle Troelstra was daar eveneens 'taxateur der turf'. Vervolgens werden er drie dochters te Leeuwarden geboren, namelijk Trijntje Albertina, 4 januari 1864, Renschje, 19 september 1865 en Hendrika, 21 november 1867. Jelle Troelstra had inmiddels een andere betrekking aanvaard, promotie gemaakt kun je wel zeggen, en was commies van 's Rijks belastingen geworden. Tenslotte werden er in Stiens, waar Jelle Troelstra belastingontvanger werd, nog twee zoons geboren: Dirk op 16 februari 1870 en Albert op 12 maart 1871. Uit het voorgaande blijkt wel dat het gezin waarin Pieter opgroeide niet erg honkvast was. Uit het onderzoek in het bevolkingsregister zullen we nog meer verhuizingen vaststellen dan die welke nu al gebleken zijn.

Als iemand in het geheel niet kon schrijven, dan werd daarvan melding gemaakt, met de reden erbij. Meestal is dat iets in de trant van 'als hebbende zulks nooit geleerd', soms wordt er een andere oorzaak opgegeven, bijvoorbeeld blindheid of een ander gebrek. Onder akten van de burgerlijke stand worden - althans in theorie - dus geen kruisjes gezet.
Het is niet absoluut noodzakelijk dat beide partijen in persoon aanwezig zijn bij de huwelijksvoltrekking. De wet staat toe dat een van beiden met een speciale volmacht door een ander wordt vertegenwoordigd. Dit heet een huwelijk bij volmacht of huwelijk met de handschoen. In de periode 1811-1922 is dat in Friesland 98 maal voorgekomen. Bijna altijd was de bruidegom de afwezige partij (96 maal); meestal verbleef hij in het toenmalige Nederlands-Indië.
Het trouwboekje, dat sinds lang aan pasgetrouwden wordt meegegeven, is geen officieel stuk. Het is ontstaan uit de behoefte, gezinnen een betrouwbaar document te verschaffen waarin belangrijke gegevens kunnen worden bijgehouden (huwelijks-

plaats en -datum, geboorten van kinderen en - niet te vergeten - de juiste schrijfwijze van voor- en achternamen). Het trouwboekje wordt vrij algemeen uitgereikt sinds omstreeks 1890-1900, maar omdat elke gemeente hierin een eigen beleid voerde is een algemeen geldende ingangsdatum niet te geven.

Echtscheidingen kwamen in het verleden weinig voor. Ze konden alleen worden uitgesproken door de arrondissementsrechtbank en moesten binnen zes maanden na het vonnis worden ingeschreven in het huwelijksregister van de gemeente waar één

Praktijkvoorbeeld
De computer vertelt ons dat zijn huwelijk met Grietje Landmeter is voltrokken in de gemeente Lemsterland op 8 mei 1859, akte nummer 13. We lichten het betreffende microfiche en zoeken de akte op. We lezen daarin dat de bruidegom is Jelle Troelstra, oud 25 jaar, geboren te Lemmer, van beroep 'meter tauxateur van de turf' (eenvoudig gezegd hield dit in dat hij moest controleren of de veenbazen in zijn ressort volgens de voorschriften werkten en of de belastingen werden afgedragen), wonende te Hardegarijp, zoon van Pieter Jelles Troelstra, overleden, en van Trijntje Alberts Jonkman, 'winkeliersche', wonende te Lemmer. De bruid is Grietje Landmeter, oud 22 jaar, zonder beroep, geboren en wonende te Lemmer, dochter van Dirk Laurens Landmeter, hoofdonderwijzer te Lemmer, en van Houkje Tjallings Teitsma, overleden. De moeder van de bruidegom en de vader van de bruid waren bij het huwelijk tegenwoordig en verklaarden in dit huwelijk toe te stemmen (de ouderlijke toestemming was destijds vereist tot dertigjarige leeftijd!). De hier gevonden gegevens van het bruidspaar zijn representatief voor een huwelijksakte. Vermeld worden derhalve de namen, leeftijden, geboorteplaatsen, woonplaatsen en beroepen van bruidegom en bruid; van hun wederzijdse ouders de namen en, indien in leven, hun beroepen en woonplaatsen. Tot 1970 moest het huwelijk worden voltrokken in de gemeente waar de bruid of de bruidegom woonde, in de praktijk meestal die van de bruid.
De akte is ondertekend door bruidegom en bruid, zijn moeder, haar vader en vier getuigen. In dit geval zijn de getuigen geen familieleden, maar vrij vaak zijn ze dat wel. Het is dus zaak om daar op te letten en eventueel notities te maken. Tot 1927 konden alleen mannen als getuigen optreden. Uit de ondertekeningen blijkt dat niet iedereen de schrijfkunst even goed beheerste; in de negentiende eeuw kwam analfabetisme in Nederland nog op grote schaal voor. In de hier behandelde akte zien we dat de handtekening van D. Landmeter nogal beverig is. Hij was destijds 54 jaar oud en overleed al twee jaar later. Ook de handtekening van Jelle Troelstra doet ongeoefend aan. Een beetje vreemd eigenlijk, aangezien hij eerder al enkele jaren als klerk op een belastingkantoor had gewerkt. Misschien waren het de zenuwen; de handtekening onder de geboorteakte van zijn zoon Pieter, nog geen jaar later, ziet er in ieder geval veel meer 'gelikt' uit.

der partijen (in de praktijk de eiser) woonde. Eerst na die inschrijving is het huwelijk wettelijk ontbonden. Liet men genoemde termijn verstrijken, dan verloor het vonnis zijn kracht en bleef het huwelijk dus in stand. Bij de huwelijksakte wordt tevens een kantmelding (aantekening in de marge) geplaatst waarin de ontbinding wordt aangetekend. Een waarschuwing is hier wel op zijn plaats: kantmeldingen ontbreken op grote schaal in de dubbelen, dus de exemplaren die in de rijksarchieven berusten. Dit is althans in Friesland het geval. Een echt probleem is het niet, want u vindt de echtscheidingsakten haast vanzelf als u huwelijksakten in de computer opzoekt. Scheiding van tafel en bed wordt niet in het huwelijksregister ingeschreven, met andere woorden: voor de wet blijven zulke huwelijken in stand.

Huwelijksbijlagen
Om te kunnen trouwen moesten en moeten bruid en bruidegom een aantal bewijsstukken inleveren bij de ambtenaar van de burgerlijke stand, de zogenoemde *huwelijksbijlagen*. Onder die bijlagen vinden we uittreksels uit diverse akten die informatie over het bruidspaar geven. De bijlagen zijn per gemeente per jaar geordend en hebben hetzelfde nummer als de huwelijksakte. U kunt ze in Tresoar op microfiche bekijken.
Behalve de al genoemde uittreksels kunt u in de bijlagen nog tal van andere stuk-

Praktijkvoorbeeld
Bij het huwelijk Troelstra-Landmeter treffen we zes stukken aan, namelijk uittreksels uit beider geboorteakten, idem uit de overlijdensakten van zijn vader en haar moeder, een bewijs dat het huwelijk zonder beletselen is afgekondigd in de gemeente Tietjerksteradeel, en tenslotte een certificaat van de Nationale Militie, waaruit blijkt dat Jelle Troelstra geluk heeft gehad bij de loting (zie hoofdstuk 12 voor meer informatie over dit onderwerp).
Met opzet hebben we de term *uittreksels* gebruikt. Ze bevatten namelijk niet alle gegevens die in de originele akten staan, waardoor het toch nodig is om die originelen te bestuderen. Maar dat kost weinig moeite, omdat u immers zonder omwegen de betreffende microfiches kunt lichten.

ken aantreffen. Veel voorkomend zijn *certificaten van onvermogen*, die het arme trouwlustigen mogelijk maakte om gratis uittreksels te krijgen. Was één der partners eerder gehuwd geweest, dan zullen we in de bijlagen een bewijs van overlijden vinden van de eerdere echtgenoot of echtgenote, een enkele maal een bewijs van ontbinding van het vorige huwelijk door echtscheiding. Kon één van de ouders de plechtigheid niet bijwonen, dan moest de huwelijkstoestemming blijken uit een schriftelijke verklaring.
In de begintijd van de burgerlijke stand was het vaak niet mogelijk om uittreksels uit geboorte- of overlijdensregisters over te leggen. In die gevallen kon worden volstaan met doopbewijzen uit kerkelijke registers. Waren ook die niet voorhanden, dan moesten er *akten van bekendheid*, berustend op getuigenverklaringen, worden opgemaakt voor de vrederechter of diens opvolger, de kantonrechter. Dergelijke akten konden ook de plaats innemen van de vereiste overlijdensakten. Indien de bruid of bruidegom nog geen 30 jaar oud was en zijn of haar ouders beiden overleden waren, dan kunt u in de huwelijksbijlagen ook gegevens aantreffen over de grootouders. Deze regeling heeft gegolden tot 1838.
Huwelijksbijlagen worden in enkelvoud opgemaakt en worden alleen bij de rijksarchieven (of hun rechtsopvolgers) bewaard. Omdat ze grotendeels zijn verfilmd kunnen elders microfiches aanwezig zijn. Zo beschikt het Streekarchivariaat over fiches van de bijlagen van Dokkum, Oostdongeradeel en Westdongeradeel.
De openbaarheid van huwelijksbijlagen is aan dezelfde regels onderworpen als die voor huwelijksakten. Ze zijn tot en met 1932 vrijwel volledig aanwezig. Na dat jaar zijn ze vernietigd, uitgezonderd de bijlagen die betrekking hebben op huwelijken waarvan één der partners niet in het bezit was van de Nederlandse nationaliteit.

Overlijdensakten
Normaal gesproken vindt u in een overlijdensakte de datum van aangifte, datum en tijdstip van het overlijden, de namen, leeftijden en beroepen van de aangevers en – indien van toepassing – hun familierelatie met de overledene; familienaam, voornamen, beroep, geslacht, leeftijd, geboorteplaats en woonplaats van de overledene, naam van de (eventueel voormalige) huwelijkspartner(s) en namen van de ouders. Van de in leven zijnde huwelijkspartner en ouders wordt bovendien vermeld waar ze wonen. In oudere akten wordt vaak het adres genoemd waar de persoon in kwestie overleed. Helaas is dat gewoonlijk alleen een huisnummer, een gegeven waar de genealoog zelden iets mee kan doen.
Het overlijden werd geregistreerd in de gemeente van overlijden. Als dat niet de officiële woonplaats (het ‘wettige domicilie’) was, werd een afschrift verzonden naar die gemeente en aldaar nogmaals ingeschreven.
Lang niet altijd zijn overlijdensakten even uitgebreid of nauwkeurig. Zeker in de eerste decennia van de burgerlijke stand worden de geboorteplaats en de namen van de ouders vaak niet of onjuist vermeld. Ook met de juiste leeftijd liggen de aangevers nogal eens overhoop. Het is dan ook zaak, ten aanzien van de gegevens uit

een vroege overlijdensakte een gezonde dosis argwaan te koesteren. Zie ook de paragraaf verderop over de nauwkeurigheid van akten.

Praktijkvoorbeeld
We gaan verder met de familie Troelstra. Uit de huwelijksbijlagen van het echtpaar Troelstra-Landmeter weten we inmiddels al de overlijdensplaats en -datum van zijn vader en haar moeder. Wisten we uit de bijlagen alleen dat Pieter Jelles Troelstra (sr.) te Lemmer overleed 24 februari 1848 en dat hij gehuwd was met Trijntje Alberts Jonkman, uit de originele akte komen we bovendien te weten dat hij timmerman was, geboren te Idskenhuizen 18 december 1800, zoon van Jelle Jentjes Troelstra en Martje van der Zee. Het tijdstip van overlijden, zes uur 's avonds, is van weinig belang. De aangifte werd een dag later gedaan door Lourens Sjoerds de Vries, 28 jaar, 'buitenvaarder', en Hendrik Jans Huisman, 32 jaar, arbeider, beiden wonend te Lemmer, 'bekenden' van de overledene. Meestal zijn de aangevers familieleden of 'geburen'. De gegevens uit de mond van naaste familieleden zijn uiteraard betrouwbaarder dan die van kennissen of buren. Dat in plaats van de leeftijd de geboortedatum wordt vermeld is ongebruikelijk, maar in Friesland ook weer niet een echte zeldzaamheid.

In het overlijdensregister kunt u verder akten aantreffen met betrekking tot het overlijden 'ter zee en in de lucht' (meestal in de vorm van afschriften van elders opgemaakte akten) of overlijdensakten in geval van vermissing (deze akten zijn erg zeldzaam). Ook worden er akten van lijkvinding ingeschreven, dat wil zeggen aangifte dat een persoon levenloos is aangetroffen bij wiens overlijden – voor zover bekend – niemand aanwezig is geweest. In deze akten worden de omstandigheden

beschreven waaronder het lijk werd aangetroffen en wordt er een schatting van de leeftijd gegeven. Op de waddeneilanden en in kustgemeenten betreft dit vaak aangespoelde drenkelingen van wie de identiteit niet bekend is. Wordt een onbekend persoon later alsnog geïdentificeerd, dan wordt er een kantmelding geplaatst. De bijlagen die ooit bij dit soort akten hebben gehoord zijn soms bewaard gebleven.

MEER OVER DE BURGERLIJKE STAND

Met de hierboven verkregen gegevens kunnen we verder in het verleden zoeken naar leden van de familie Troelstra. Door het zoeken naar geboorte-, huwelijks- en overlijdensakten kunnen we vlot een tamelijk compleet beeld voor wat betreft de negentiende eeuw opbouwen. We zullen ons in een later stadium daar inderdaad mee bezig houden, maar willen eerst nog wat algemene zaken over de burgerlijke stand kwijt.

Volgorde van voornamen en achternaam

In 1934 is een aantal zaken in de akten van de burgerlijke stand veranderd. Zo zijn de getuigen bij geboorte- en overlijdensakten afgeschaft. Verder is de volgorde van voornaam en achternaam omgedraaid, om te voorkomen dat kinderen door (herhaalde) manipulaties ten onrechte een samengestelde (‘dubbele’) familienaam kregen.

Literatuur: Zie voor een lijst van dubbele namen: F. de Josselin de Jong, ‘Samengestelde geslachtsnamen’, *Jaarboek CBG* 3 (1949) 11-72. In *Jaarboek* 12 (1958) staat een aanvullende lijst. Zeer lezenswaardig is: Kees Bruin, ‘Wat heet dubbel. De sanering van dubbele namen rond de Tweede Wereldoorlog’, *De Gids* (februari 1999) 102-111.

Nauwkeurigheid van akten

U bent al gewaarschuwd voor de onnauwkeurigheden van de vroege akten van de burgerlijke stand. Vooral overlijdensakten zijn berucht. Huwelijksakten zijn bijna altijd betrouwbaar, omdat de gegevens daarin met behulp van officiële uittreksels aangeleverd worden. Ook geboorteakten zijn tamelijk betrouwbaar, omdat de gegevens gewoonlijk ter plekke door de vader werden verstrekt. Toch zie je vaak dat zowel voor- als achternamen van dezelfde personen heel verschillend geschreven kunnen zijn in akten die slechts korte tijd uiteen liggen. Eerst omstreeks 1870 komt hieraan een einde, al zijn ons ook van na die tijd nog wel verschrijvingen bekend. Verder zien we ook wel eens dat vaders bij de aangifte melding maken van hun echtgenote, terwijl ze in werkelijkheid niet met elkaar getrouwd waren. Zie voor een voorbeeld hiervan de volgende paragraaf.
Formeel was de nauwkeurigheid groot. De voor- en achternaam van een kind bijvoorbeeld lagen vast op grond van de gegevens in de geboorteakte. Met behulp van kantmeldingen kunnen onregelmatigheden worden gecorrigeerd. Fouten in akten kwamen vaak aan het licht bij een huwelijk of inschrijving voor de dienstplicht.

Ook het geslacht van het kind kan verkeerd in de geboorteakte staan. Correcties van fouten die pas later worden geconstateerd mogen alleen worden uitgevoerd op last van de arrondissementsrechtsbank. Vooral in de begintijd van de burgerlijke stand was de mate waarin verbeteringen werden aangebracht nogal afhankelijk van het plichtsbesef van de ambtenaar die onvolkomenheden aantrof.
Tegen valse aangiften kunt u zich moeilijk wapenen. Zo kan de geboortedatum met opzet verkeerd zijn opgegeven om een boete voor te late aangifte te ontlopen, en zelfs kan een grootvader het buitenechtelijke kind van een dochter als zijn eigen aangeven. En hoeveel gevallen zijn er niet geweest waarbij de wettige vader - al dan niet onwetend - het kind van een andere verwekker heeft aangegeven?

Uiteraard behoren de akten in het originele register en het dubbel volkomen gelijkluidend te zijn. Nauwgezette vergelijking brengt echter tal van verschillen aan het licht. De meeste gevallen betreffen variaties in de schrijfwijze van namen, zoals 'ie' in het ene en 'ij' in het andere exemplaar. Soortgelijke verschillen zie je in het schrijven van 'f' en 'v' respectievelijk 's' en 'z'. Deze gevallen zijn vaak toe te schrijven aan de eigenschappen van het Fries (zie hierover verder hoofdstuk 3). Een meer ingrijpend verschil treffen we aan in het geboorteregister van Achtkarspelen van 1836. Op 25 juli deed Heere Willems Zuidema, 29 jaar oud, schipper te Kooten, aangifte van de geboorte van zijn zoon Willem. In het dubbel echter werd de geboorte van een dochter Willemke ingeschreven. Omdat alle officiële uittreksels uit het exemplaar van de gemeente worden opgemaakt bleef de fout onopgemerkt tot het jaar 2000, toen een onderzoekster er bij toeval op stuitte.

Buitenechtelijke kinderen
De geboorteakte van een buitenechtelijk ('natuurlijk') kind bevat meestal alleen de naam van de moeder. De aangifte werd in de regel gedaan door de vroedvrouw of geneesheer die de verlossing had verricht, maar het mocht ook iemand anders zijn die bij de geboorte aanwezig was geweest. Het kind kreeg de familienaam van de moeder. Indien de moeder later trouwt kan haar man het kind als het zijne erkennen, of hij nu de biologische vader van het kind is of niet. Het kind wordt bij het huwelijk gelegitimeerd (gewettigd) en krijgt alsnog de familienaam van zijn juridische vader. In de huwelijksakte wordt van dit feit melding gemaakt en bij de geboorteakte wordt een kantmelding geplaatst.
Eertijds moest ook de moeder haar buitenechtelijke kind erkennen. Liet zij dit na, dan bestonden er formeel geen 'burgerlijke betrekkingen' (zoals ouderlijk gezag) tussen moeder en kind. Akten van erkenning worden ingeschreven in het lopende geboorteregister en bij de geboorteakte wordt een kantmelding geplaatst. In de praktijk werd erkenning door de moeder op ruime schaal achterwege gelaten. Wel gebeurde het geregeld tussen neus en lippen door als het kind trouwde en daarvan zult u zelden een kantmelding vinden. Deze voor ons gevoel tamelijk dwaze regelgeving werd in 1948 afgeschaft.

In sommige Friese gemeenten - veelal in heidestreken, aan de periferie van de 'geregelde' samenleving - leefden mensen in de negentiende eeuw op tamelijk grote schaal ongehuwd samen. De biologische vaders deden gewoon aangifte en verklaarden daarbij de vader van het kind te zijn, het kind kreeg de familienaam van de vader. Pieter Jelles Troelstra bracht in 1896 een bezoek aan Zwaagwesteinde, het bekendste zo niet meest beruchte Friese heidedorp. Hij noteert onder meer 'De noodzakelijkheid van een burgerlijk huwelijk wordt door de meerderheid van deze bevolking niet ingezien; in "vrije liefde" leven de meesten, zonder dat daaronder de huwelijkstrouw schijnt te lijden. Alleen in een gedeelte der heide, liggende in een gemeente, die geen onwettige kinderen bedeelt (Achtkarspelen), begint men de formaliteiten der wet meer en meer in acht te nemen. Over hun levensstandaard kan men enigszins oordelen, als men weet, dat onlangs een hut met "inboedel" voor 80 cent is verkocht! (K. Sikkema sr en K. Sikkema jr, *Zwaagwesteinde. Het ventersdorp op de Friese heide* (Leeuwarden 1954) 42).

Een ongehuwde vader kan het kind van een ongehuwde moeder erkennen, zowel meteen bij de aangifte als later bij een afzonderlijke erkenningsakte, die in het lopende geboorteregister wordt ingeschreven. Een latere erkenning heeft uiteraard

ook een kantmelding in de geboorteakte tot gevolg. Is één van de ouders met een ander getrouwd, dan ligt de zaak nogal gecompliceerd. In ieder geval kreeg het kind niet de familienaam van zijn natuurlijke vader maar, althans in eerste instantie, die van de man waarmee de vrouw gehuwd was, of haar familienaam als ze ongehuwd was. Maar soms gebeurden er dingen die eigenlijk niet konden.

Praktijkvoorbeeld

Een markant geval willen we u niet onthouden. De schipper Siete Luitzens Westerhof, woonachtig te Leek (provincie Groningen), deed 13 maart 1856 in de Friese gemeente Achtkarspelen aangifte van de geboorte van een tweeling. Het betrof twee meisjes, de elfde van die maand in zijn schip te Harkema Opeinde geboren 'uit deszelfs huisvrouw Barnedina Bernardus Wolters'. De dochters kregen de namen Sijtske respectievelijk Stijntje Westerhof. Tot zover dus allemaal heel gewoon.
Maar toen Sijtske wilde trouwen en een overlijdensakte van haar vader moest produceren kwamen er problemen. Hij was overleden (als Syte Luitzens Westerhof) te Lutkewierum in zijn schip op 20 februari 1875 en bleek weduwnaar te zijn van Marijke Heida. De rechtbank te Leeuwarden gaf daarom bevel, de geboorteakte van Sijtske te rectificeren via een kantmelding. De naam van haar vader werd geschrapt en die van haar moeder verbeterd in 'Bernardina Anna Wolters'. Aldus kon Sijtske Wolters op 19 mei 1878 te Leeuwarden trouwen met haar uitverkorene, de schippersknecht Thomas Bons. Daarbij werd zij tevens door haar moeder als kind erkend en ook daarvan vinden we een afzonderlijke kantmelding bij haar geboorteakte.
Heel wat eenvoudiger verging het haar tweelingzuster Stijntje. Die trouwde te Leeuwarden 10 maart 1888 met Jacob Bekkema, arbeider te Surhuisterveen. Omdat zij boven de dertig jaar was hoefde zij geen overlijdensbewijs van haar vader te produceren. Ze is dan ook gewoon onder de naam Westerhof getrouwd. Jacob en Stijntje wettigden bij die gelegenheid een dochter Jantje, geboren te Leeuwarden 23 november 1885, en ingeschreven als dochter van Stijntje *Wolters*. Bij die geboorteakte staat wel een kantmelding inzake de legitimatie, maar de naam van de moeder wordt daarbij niet expliciet verbeterd. Dat zou uiteraard alleen maar meer gedoe hebben opgeleverd.
Voor de volledigheid vermelden we hier nog dat Bernardina Anna Wolters ongehuwd overleden is op 30 oktober 1889, eveneens te Lutkewierum. We kunnen daarom tamelijk veilig concluderen dat Syte zijn wettige echtgenote heeft verlaten en steeds bij Bernardina Anna is gebleven.

Vondelingen

Voor vondelingen wordt een akte van vinding opgemaakt. Degene die een vondeling aantreft geeft het kind aan bij de ambtenaar van de burgerlijke stand in de gemeente waar het werd gevonden. De omstandigheden waaronder de vondeling werd aangetroffen worden uitvoerig gedocumenteerd om eventuele latere identificatie te kunnen staven. Zo wordt onder andere de kleding beschreven en de leeftijd geschat. De aangever geeft de vondeling ook een voor- en achternaam, vaak ontleend aan de plek waar het kind aangetroffen is.

Wanneer je bij genealogisch onderzoek stuit op een vondeling is het zo goed als altijd 'einde oefening'. De bekende politicus Anne Vondeling (1916-1979) was een achterkleinzoon van een kind dat op 24 augustus 1818 bij Wijnjeterp geheel naakt 'in het aardappelloof' werd aangetroffen en dat bij de aangifte de naam Adam Vondeling kreeg. Adam werd veenbaas, trouwde in 1848 en werd vader van acht kinderen. In 1997 had hij ruim 950 afstammelingen.
Ronduit beroerd verging het twee jongetjes die op 7 september 1831 door een kastelein werden gevonden in een paardenkrib aan herberg 'de Oyevaar' aan de straatweg onder Oldeholtwolde, gemeente Weststellingwerf. De kleding werd uitvoerig in de akte beschreven ('alles zeer ouderwets'), evenals de andere omstandigheden waaronder de kinderen waren aangetroffen. Zij kregen de namen Petrus Stellingwerf en Paulus Stellingwerf. Beiden overleden korte tijd later te Oldeholtwolde, Petrus op 4 oktober en Paulus op 12 november 1831. Vermoedelijk verbleven ze toen nog bij Jan Berends Hoeksma, de kastelein die hen had gevonden.

Levenloos geboren kinderen

Anders dan u wellicht zou verwachten hoeven niet alle kinderen uit een gezin in de geboorteregisters ingeschreven te zijn. Als een kind namelijk dood ter wereld kwam of overleed voor de aangifte werd alleen een overlijdensakte opgemaakt. Indien een kind enige tijd heeft geleefd, dan krijgt het één of meer voornamen, in tegenstelling tot doodgeboren kinderen. De laatste categorie vindt u in de overlijdensdatabase onder de benaming 'levenloos geboren kind', onder vermelding van de namen van

de ouders of de moeder.
De praktijk is ietwat weerbarstiger dan de theorie. In de Friese geboorteregisters komen wel zo'n 200 levenloos geboren kinderen voor, met name in de jaren 1811-1820. Diverse akten vind je vervolgens bovendien in het overlijdensregister. Op nog groter schaal zijn kinderen, die waren overleden vóór de aangifte, in zowel het geboorteregister als het overlijdensregister ingeschreven. Een groot probleem voor het onderzoek vormt deze afwijking van de leer uiteraard niet.

Doodsoorzaak
Normaal gesproken geeft de overlijdensakte geen doodsoorzaak en deze is gewoonlijk dan ook niet meer te achterhalen. Maar in het HCL zijn *Verklaringen van Doodsoorzaak* van 1865 tot 1941 aanwezig. In de rest van Friesland hebben wij ze bij een onderzoekje niet aangetroffen. In de akten van lijkvinding worden de omstandigheden waaronder het levenloze lichaam werd aangetroffen beschreven, zodat men zich in die gevallen soms een indruk kan vormen omtrent de doodsoorzaak. Als er sprake is van een bijzonder geval (ongeluk, moord, doodslag, epidemie of natuurramp) kan er soms meer te vinden zijn in kranten, gemeenteverslagen en rechterlijke of politiearchieven. Ook (oudere) rouwbrieven en familieadvertenties geven soms informatie op dit punt. Tot slot hebben we in negentiende-eeuwse grafregisters, aanwezig in gemeentelijke en kerkelijke archieven, wel eens vermelding van de doodsoorzaak aangetroffen.

Andere registers van de burgerlijke stand
Buiten de al genoemde soorten registers zijn er nog enkele andere, die voor genealogisch onderzoek overigens van minder belang zijn. Ze hebben alle te maken met het huwelijk: het *register van huwelijksaangifte*, het *register van huwelijksafkondigingen* (in 1935 afgeschaft) en het *register van huwelijkstoestemmingen* (ingevoerd 1913). Ze werden in enkelvoud opgemaakt en komen uiteindelijk in de rijksarchieven (c.q. hun rechtsopvolgers) terecht.
Uit de naamgeving zult u het doel van deze registers wel kunnen afleiden, voor meer bijzonderheden verwijzen we naar de literatuur. De publieke afkondiging had ten doel, wettige beletselen tegen het huwelijk aan het licht te brengen, bijvoorbeeld bigamie, in oude tijden ook wel voorgaande trouwbeloften aan een ander. Wanneer bruid en bruidegom in verschillende gemeenten woonden werd in beide gemeenten het voorgenomen huwelijk afgekondigd en ingeschreven. Woonden zij nog geen zes maanden in hun toenmalige woonplaats, dan moest hetzelfde bovendien in de vorige woonplaats gebeuren. Het afkondigen werd in 1913 vervangen door het aanplakken van de namen en enige andere gegevens van de trouwlustigen en werd in 1987 geheel afgeschaft.
Wanneer u een huwelijk niet kunt vinden kan onderzoek in het register van huwelijksafkondigingen soms uitkomst brengen. De akten daarin zijn echter niet toegankelijk op naam en in de praktijk worden ze vrijwel nooit gebruikt. Naarmate GenLias beter gevuld raakt zal het steeds minder vaak voorkomen dat een huwelijksakte onvindbaar blijft.

Problemen
Hoewel het onderzoek in de burgerlijke stand gemakkelijk lijkt is het lang niet altijd probleemloos. In het algemeen is het onderzoek terug in de tijd (geboortedata, voorouders) gemakkelijker dan het vinden van nazaten en overlijdensdata, vooral als de gezochte personen verhuisden naar een andere gemeente of provincie. Nu de indexen op de burgerlijke stand in de computer zitten is verhuizing binnen Friesland niet echt meer een probleem en in toenemende mate kan er ook landelijk worden gezocht (via GenLias, zie pag. 32). Wel kunnen variaties in de schrijfwijze van namen en fouten bij het invoeren voor problemen zorgen. Verder zijn er negentiende-eeuwse bronnen die de onderzoeker te hulp kunnen komen: het bevolkingsregister, dat direct hierna wordt besproken, en de memories van successie (zie hoofdstuk 8). Vele andere bronnen die de primaire gegevens kunnen aanvullen zullen op talloze plaatsen in deze gids ter sprake komen.

BEVOLKINGSREGISTERS, GEZINS- EN PERSOONSKAARTEN

Het bevolkingsregister is voor de tweede helft van de negentiende en voor de twintigste eeuw een uitermate belangrijke bron voor familieonderzoek. Als u in een gemeentearchief bent kunt u zelfs beter met het bevolkingsregister dan met de burgerlijke stand beginnen. Het grote voordeel van het bevolkingsregister is dat hierin samenhangende informatie over het gezin is te vinden, onder meer de gehele samenstelling. Ook komt u gemakkelijk verhuizingen op het spoor. Bovendien vertelt het bevolkingsregister iets over de woonomgeving van uw voorouders. Woonden ze in een arme of juist een deftige buurt, wie waren hun buren en beschikten ze over inwonend huispersoneel?

Bronnen
Na de algemene volkstelling van 1849 besloot de regering de toen verkregen gegevens in *bevolkingsregisters* te blijven verzamelen om zo de loop van de bevolking continu te kunnen volgen. Overigens waren verschillende (vooral grotere) gemeenten al eerder begonnen met soortgelijke registraties. Bij Koninklijk Besluit van 22 december 1849 kregen de gemeenten opdracht om vanaf 1 januari 1850 bevolkingsregisters aan te leggen èn bij te houden, waarin de registratie-eenheid het woonadres was. In 1920 werd besloten om het bevolkingsregister op een kaartsysteem over te brengen, waardoor mutaties beter konden worden verwerkt dan in een vastbladig register. Zo ontstonden de *gezinskaarten*, die alfabetisch op de familienaam van het gezinshoofd werden geordend. In 1938 werd dit systeem vervangen door de *persoonskaarten* (alfabetisch op naam). De persoonskaart volgde het individu zijn leven lang van gemeente tot gemeente (wel houdt de gemeente een kopie achter) en kwam na het overlijden terecht in het CBG. Bij deze instelling kunnen - uitsluitend schriftelijk en tegen betaling - kopieën van de persoonskaart worden aangevraagd. De persoonskaart is zeer rijk aan gegevens, zodat u voor enkele euro's veel informatie ontvangt. Van de personen die in 1938 leefden zijn evenwel niet àlle oude gegevens (bijvoorbeeld vroegere adressen, vooroverleden, reeds getrouwde of uit het gezin vertrokken kinderen) van de gezinskaart overgenomen. Ook worden privacy-gevoelige gegevens afgeschermd bij het verstrekken van inlichtingen.
De laatste belangrijke wijziging dateert van 1 oktober 1994. Op die datum is de persoonskaart afgeschaft en sindsdien worden alle gegevens gedigitaliseerd opgeslagen in de *Gemeentelijke Basisadministratie Persoonsgegevens* (GBA). Het CBG ontvangt gegevens van overledenen uit deze administratie en kan daaruit ook inlichtingen verstrekken. Deze *persoonslijsten* bevatten echter minder gegevens dan de persoonskaarten. Zo ontbreken beroeps- en adresgegevens en vermelding van godsdienstige gezindheid. Gegevens over beroep en godsdienstige gezindheid worden tegenwoordig niet meer bijgehouden in de bevolkingsadministratie, adresgegevens wel.

De oudste bevolkingsregisters zijn niet alfabetisch ingericht, maar in steden wijksgewijs en vervolgens op straatnaam, in plattelandsgemeenten dorpsgewijs en vervolgens op huisnummer. Van elk adres werden van alle bewoners (inclusief inwonende dienstboden en knechten) de volgende gegevens vastgelegd: familienaam en voornamen, geslacht, relatie tot het gezinshoofd, geboortedatum en -plaats, kerkelijke gezindheid, beroep, burgerlijke staat, huwelijksdatum van het gezinshoofd (indien van toepassing), overlijdensdatum (idem). Voor de genealoog heel belangrijk zijn de data van vestiging in en vertrek uit de gemeente, met de daarbij behorende plaatsnamen van waaruit het gezin binnenkwam c.q. waarheen het vertrok. Ook verhuizingen binnen de gemeente werden opgetekend, echter helaas gewoonlijk zonder bijbehorende datum.

Na verloop van tijd worden de registers door de vele mutaties onoverzichtelijk en meestal werd er om de tien jaar met een nieuw register begonnen. Vanaf ongeveer 1880 werden bevolkingsregisters in toenemende mate alfabetisch ingericht, waardoor ze zonder hulpmiddelen op naam toegankelijk zijn. Om te kunnen weten wie er in een bepaald huis woonde hielden de gemeenten *huis- of woonregisters* (later ook wel kaartsystemen) bij, die op adres waren geordend en verwezen naar de gezinskaarten. Een bijzonder bevolkingsregister was het dienstbodenregister, waarin al het niet zelfstandig wonend mannelijk en vrouwelijk dienstpersoneel werd genoteerd, met vermelding van geboorteplaats en -datum en burgerlijke staat. Voor deze bevolkingscategorie werden aparte registers bijgehouden omdat ze zo vaak verhuisden. Hetzelfde gold voor militairen, zodat we in de garnizoenssteden een aparte registratie van aldaar gelegerde soldaten aantreffen. Tenslotte zijn er soms soortgelijke registers voor schippers (voorzover wonend in een schip) en inrichtingen (‘gestichten’) als weeshuizen en gevangenissen.

Beschikbaarheid
Het bevolkingsregister, de gezinskaarten en persoonskaarten zijn bij uitstek

gemeentelijke bronnen en ze werden in enkelvoud opgemaakt. Ze bevinden zich in het betreffende gemeentehuis of - indien aanwezig - de gemeentelijke archiefbewaarplaats. In principe kan elke gemeente afzonderlijk bepalen in hoeverre de oudere registers en gezinskaarten openbaar zijn, maar in de praktijk is dat vaak tot 1939, het jaar dat de persoonskaart werd ingevoerd. Normaal gesproken kunt u dus de bevolkingsregisters en gezinskaarten in het gemeentehuis of gemeentearchief ter inzage krijgen. Ook is het meestal wel mogelijk tegen betaling schriftelijke inlichtingen te krijgen (bij gemeentehuizen via de afdeling bevolking of burgerzaken).
Tresoar en het CBG hebben van de meeste gemeenten microfiches van het bevolkingsregister over de periode 1850-1900. Een aantal gemeenten ontbreekt evenwel (nog) en het moet gezegd worden dat onderzoek met fiches een stuk lastiger is dan dat in een origineel register, maar aan de andere kant bespaart het wel reistijd. U moet er ook rekening mee houden dat verscheidene gemeenten thans ook niet meer de originelen, maar microfiches ter inzage geven.
Dat geldt ook voor het Historisch Centrum Leeuwarden. U vindt daar wijkregisters vanaf 1843 en bevolkingsregisters vanaf 1847. Afzonderlijke registers zijn er voor dienstboden, kostgangers, militairen, gestichten en schippers. Over enige perioden zijn sommige registers gecombineerd, bijvoorbeeld de dienstboden- en kostgangersregisters en die voor militairen en gestichten. Onder de gestichten wordt ook het gevangeniscomplex begrepen. Sinds 1876 is het bevolkingsregister van Leeuwarden alfabetisch ingericht. Het wijkregister bleef naast het bevolkingsregister in stand en fungeerde als huisregister. De gezinskaarten van Leeuwarden zijn in het HCL ter inzage op microfiches.

In het Streekarchivariaat Noordoost-Friesland zijn woning- of wijkregisters van de stad Dokkum vanaf 1830 aanwezig. U vindt daar ook de bevolkingsregisters van Dokkum, Oostdongeradeel en Westdongeradeel, de voorgangers van de huidige gemeente Dongeradeel. Ook hier kent men afzonderlijke registers voor dienstboden, schippers en bewoners van gestichten.

Nadere toegangen
In de meeste gevallen zijn de oudste bevolkingsregisters al bij hun ontstaan nader toegankelijk gemaakt door alfabetische indices op de familienamen van de inwoners, waarin wordt verwezen naar het deel en blad waar de persoon voorkomt. De indices zijn vaak alleen op de eerste letter(s) van de naam. Verschillende gemeenten zijn begonnen met een betere vorm van ontsluiting, namelijk het invoeren van de gegevens in de computer.

Beperkingen
De gegevens in het bevolkingsregister zijn niet altijd juist en volledig. Lang niet altijd werden verhuizingen correct aangemeld en doorgegeven. Vergelijking met de gegevens van de burgerlijke stand is daarom noodzakelijk. In de oudste registers treft u vaak onvolledige geboortedata aan en ook de huwelijksdatum is vaak opengelaten. Ook wordt er slechts één beroep ingevuld, terwijl velen vroeger meer middelen van bestaan hadden. Dit verschijnsel komt overigens ook voor in andere bronnen, zoals de akten van de burgerlijke stand.
Doordat bij het overschrijven van gegevens zo nu en dan fouten werden gemaakt zit u soms met tegenstrijdige gegevens, waarbij vaak niet uit te maken is welke versie het meest betrouwbaar is. De adresgegevens hebben weinig waarde voor het identificeren van de locatie, omdat de huisnummering nogal eens is vernieuwd zonder dat daarvan een administratie werd bijgehouden. In Leeuwarden is het echter geen probleem, omdat er een concordans is gemaakt tussen de oude huisnummers en de in 1876 ingevoerde straatnamen en huisnummers. In andere gemeenten zijn wel eens kadasternummers aan de huisnummers toegevoegd. Hoe u daarmee een pand kunt lokaliseren wordt in hoofdstuk 7 uitgelegd.

Praktijkvoorbeeld
We gaan verder met het gezin van Jelle Troelstra. We verkeren hierbij in de zeldzame omstandigheid dat we de officiële gegevens kunnen vergelijken met een andere bron. Pieter Jelles Troelstra heeft namelijk een autobiografie (*Gedenkschriften*) nagelaten waarin hij ook de lotgevallen van zijn ouders en enige verdere voorouders beschrijft. Hij had beslist belangstelling voor genealogie. Niet dat hijzelf een beoefenaar was, maar hij heeft wel genealogisch onderzoek laten doen en was dus behoorlijk op de hoogte. Ook beschikte hij over correspondentie van zijn ouders en over andere familiepapieren.
P.J. Troelstra schrijft dat zijn vader al op negenjarige leeftijd de school moest verlaten wegens de bekrompen omstandigheden waarin het gezin verkeerde. Zoals wij hiervoor zagen overleed grootvader Pieter Jelles Troelstra toen Jelle nog maar 14 jaar oud was. Zijn moeder begon daarna een winkeltje. De jonge Jelle

nam allerlei baantjes aan, onder meer bij het plaatselijke belastingkantoor en de griffie van het kantongerecht. Zijn schaarse vrije uren gebruikte hij voor zelfstudie moderne talen en fiscale zaken. Eind 1853 of begin 1854 verliet hij Lemmer om in Leeuwarden klerk te worden op het rijksbelastingkantoor.
Uit het bevolkingsregister van Lemsterland blijkt dit niet, hij werd daar namelijk pas per 12 mei 1858 uitgeschreven naar Hardegarijp. Maar in Leeuwarden werd hij wel ingeschreven, helaas zonder vermelding van de datum, in de rubriek 'V', wat inhoudt dat hij te Leeuwarden verblijf hield en daar niet officieel zijn woonplaats (domicilie) had. Zo werd hij dus in mei 1858 in de gemeente Tietjerksteradeel ingeschreven, en wel in het register van Hardegarijp over de periode 1850-1860, blad 164. Zijn beroep is dan 'meter van de turf', godsdienstige gezindheid Ned. Hervormd en hij woont in huis nr. 53. Dat huis lag bij Veenwoudsterwal op de grens van Hardegarijp, Bergum en Veenwouden, waar ook de veenbazen woonden. Zoals we zagen trouwde hij 8 mei 1859 met Grietje Landmeter. Hij liet zich enkele weken later, op 20 juni, naar Leeuwarden uitschrijven, maar keerde 23 april 1860 met zijn jonge gezin terug naar Hardegarijp. We vinden hem nu op blad 168, weer in huis nr. 53. Genoemde datum is moeilijk te rijmen met de mededeling van twee dagen eerder (geboorteaangifte zoon Pieter) dat hij officieel te Hardegarijp woonde. Het gezin Troelstra was - als gevolg van zijn beroep - nogal reislustig en vertrok 6 mei 1861 naar Koudum, gemeente Hemelumer Oldephaert en Noordwolde, vandaar naar Assen, op 29 juli 1862. Exact drie maanden later, 29 oktober 1862, is het gezin terug in Leeuwarden. Dit zal te maken hebben met zijn benoeming tot commies bij de provinciale directie van 's Rijks belastingen. In het wijkregister (A3, 547) zien we dat hij woonde aan de Tuinen, huis nr. 252-boven. Uit Assen kwam ook een jongere zuster van Grietje mee, Reinschje Landmeter, die na haar huwelijk met Hylke de Koe op 19 okt. 1865 naar Lemmer vertrok. Troelstra's moeder Trijntje Alberts Jonkman (geboren Joure 10 sept. 1799) voegde zich 3 sept. 1864 uit Lemmer bij het gezin; zij overleed al op 28 december van hetzelfde jaar. Het verschijnsel van inwonende familieleden was tot omstreeks 1950 heel gewoon, evenals inwonend huispersoneel.
Ook hierna volgde de ene verhuizing na de andere. Binnen de stad betrok de familie Troelstra per 12 mei 1866 de vroegere woning, Zuidvliet 119 (wijkregister L2, 348; het gezin bewoonde nu het hele huis, in 1860 was dat alleen de bovenverdieping). In 1868 verwisselde Jelle Troelstra zijn betrekking van commies voor die van belastingontvanger in het noordelijk deel van Leeuwarderadeel en verhuisde in verband daarmee naar Stiens, waar hij op 28 april van dat jaar werd ingeschreven. Nadat zijn ressort was uitgebreid tot de hele gemeente Leeuwarderadeel werd Leeuwarden, centraal in die gemeente gelegen, wederom als domicilie gekozen (28 april 1875). Het adres was aanvankelijk Droevendal 110-boven (wijkregister B2, 318), vanaf 12 mei 1877 Achter de Hoven 78 (wijkregister V1, 115), een herenhuis dat Troelstra zelf had laten bouwen. Hier bleef hij wonen tot zijn dood, 30 januari 1906. Over dit huis komen we later nog te spreken bij het onderzoek naar onroerende goederen (zie pag. 98).

Pieter Jelles Troelstra memoreert de meeste verhuizingen ook in zijn *Gedenkschriften*. Hij noemt zelfs nog een verblijf te Groningen, dat niet door officiële stukken wordt gestaafd. De zoon vermeldt dat de functie van klerk op het belastingkantoor de belangrijkste was en die van meter/taxateur van de turf een nevenbetrekking. Het wil ons echter voorkomen dat van het klerkschap geen sprake meer was, behalve misschien als nevenbetrekking in de periode 1860/'61. Zoals eerder werd opgemerkt: in de officiële registers vind je niet alle beroepen.
Het bevolkingsregister weerspiegelt ook de opmerkelijke carrière van Jelle Troelstra in een tijd waarin opwaartse mobiliteit bepaald moeilijk te realiseren was. Hij bracht het namelijk tot wethouder van Leeuwarden en lid van Provinciale Staten van Friesland. Maar we zijn ook getuige van een grote portie leed, hoewel niet echt ongewoon voor de negentiende eeuw. In het gezin heerste tuberculose (tbc, tering zei men vroeger). Echtgenote Grietje Landmeter overleed aan die ziekte op 12 mei 1871, twee maanden na de geboorte van het zoontje Albert. Het overlijden van zijn moeder maakte diepe indruk op de elfjarige Pieter. Albert overleed reeds op 22 augustus 1871 te Lemmer, waar hij bij familie was ondergebracht. Jelle Troelstra probeerde zijn huishouding te sturen met behulp van huishoudsters, maar dat was geen succes. Eén van hen was zelfs een alcoholiste, die haar 'medicijn' op rekening van haar werkgever van de apotheker betrok. Hij hertrouwde na enige jaren (Leeuwarderadeel 22 nov. 1876, akte nr. 82)

met Geertje Rinsma, een welgestelde bakkersdochter uit Wirdum. Haar broers en zusters waren allen overleden aan de tering. Jelle Troelstra, die niet scheutig was in het uiten van zijn gevoelens, maakte zijn voorgenomen huwelijk bekend aan zoon Pieter tijdens een wandeling in mei 1876. 'Op zeker moment vroeg hij mij: "Wat zou je er van denken, als ik weer trouwde?" Mijn antwoord was: "Dat zou ik heerlijk vinden." Na een kwartier zwijgen hervatte hij: "Er is iemand." Ik, in afwachtende stemming: "Zoo." Weer een pauze, daarop mijn Vader: "Ze komt van buiten." Ik, belangstellend op een toon, die nadere inlichtingen verzocht: "Zoo?" Mijn Vader: "Ze heeft je onlangs gezien, toen ik je meegenomen heb naar de kerk te Wirdum, waar zij woont." Ik: "Hé, dat is aardig." Mijn Vader, eenigzins schroomvallig: "Ze heeft nogal wat geld." Ik, op grootmoedig-welwillenden toon: "Dat is geen bezwaar." Hiermede eindigde het gesprek.'
Door eigen inspanning was Jelle Troelstra al tot een behoorlijke welstand gekomen. Dit huwelijk bracht hem bepaald in goeden doen, zodat hij zich kon permitteren het al eerder genoemde herenhuis te laten bouwen. Maar we gaan nu verder met de tragische gebeurtenissen in het gezin. De dochter Trijntje Albertina overleed, 16 jaar oud, op 9 juni 1880. Uit het tweede huwelijk werd 23 juni 1881 een dochtertje geboren, naar haar halfzuster genaamd Trijntje Albertina, dat al weer overleed op 4 september 1882. Daarna verloor Troelstra zijn tweede echtgenote, 19 maart 1887, en zijn dochter Renschje, die op 19 juli 1896 overleed. Tenslotte overleefde hij nog zijn zoon Dirk, die op 12 mei 1902 te Arnhem ook al aan tuberculose stierf, een weduwe en een dochter nalatend. Zijn broer Marten stierf eveneens in 1902. Pieter Jelles besteedt in zijn memoires geen aandacht aan het overlijden van zijn stiefmoeder en zusters, maar wel aan dat van zijn broer, met wie hij een sterke band had en in wie hij ook een medestander had in zijn ideologische denkbeelden. Wij zullen verschillende familieleden later nog tegenkomen in andere hoofdstukken. Het overlijden van zijn vader wordt slechts kort gememoreerd door Pieter Jelles.

Als noodzakelijke tussenstap naar het volgende hoofdstuk, onderzoek vóór 1811, zullen we ons

nu eerst bezig houden met het gezin van Jelle Troelstra's ouders. We weten inmiddels dat zijn vader Pieter Jelles Troelstra te Lemmer overleed 28 februari 1848, en dat hij geboren was te Idskenhuizen 18 december 1800. Zijn moeder Trijntje Alberts Jonkman was, volgens het bevolkingsregister van Leeuwarden, geboren te Joure 10 september 1799. Zoals we zagen stierf zij in genoemde stad op 28 december 1864. In de overlijdensakte wordt bevestigd dat zij geboren was te Joure en dat ze 65 jaar oud werd.
De huwelijksakte (Lemsterland 24 mei 1829, akte nr. 18) en de bijlagen spreken andere taal. De gegevens betreffende Pieter zijn geheel correct, maar Trijntje, dan dienstbode te Lemmer, blijkt aldaar te zijn geboren 10 september 1797. Het is dus duidelijk dat het bevolkingsregister tevoorschijn is gehaald bij het opmaken van haar overlijdensakte en dat de fouten daarin zijn overgenomen.

Bij de huwelijksbijlagen zitten enkele interessante stukken. Zo vinden we een certificaat van onvermogen, waaruit blijkt dat de aanstaande echtelieden de benodigde uittreksels niet konden bekostigen. Pieter had geloot voor de Nationale Militie, maar hoefde niet op te komen. Zijn ouders zijn nog in leven, die van Trijntje niet meer. Een vrij uniek document is een onaanzienlijk kladje, door Trijntje zelf geschreven, met de namen en overlijdensgegevens van haar ouders: Albert Douwes Jonkman, overleden te Lemmer 21 mei 1816, en Tietje (ook wel Tiete of Tiette) Bouwes Woudhuizen, overleden aldaar 10 september 1826. Van beide overlijdensakten zijn ook officiële uittreksels aanwezig, waaruit blijkt dat de door Trijntje opgegeven data correct zijn. Albert Douwes' leeftijd wordt opgegeven als 47 jaar, verder zijn er geen gegevens. Moeder Tietje was arbeidster, geboren te Woudsend 22 juli 1773. We vinden verder een akte van bekendheid betreffende het overlijden van al haar vier grootouders. Om de onbetrouwbaarheid van zulke verklaringen te illustreren pikken we daaruit die van haar grootmoeder van vaderszijde, Yke Alberts, die volgens de getuigen te Lemmer overleed in 1803, maar in werkelijkheid op 11 maart 1815.

In de geboorteakten van zijn kinderen geeft Pieter Jelles Troelstra als beroep steevast op 'timmerknecht', alleen in zijn overlijdensakte wordt hij aangeduid als timmerman. Volgens zijn gelijknamige kleinzoon was hij scheepstimmerman en stierf hij nadat hij zich bij het werk overmatig had ingespannen. Uit zijn huwelijk met Trijntje Alberts Jonkman werden geboren (allen te Lemmer):

1. Jelle, 13 maart 1830, overleden Lemmer 8 augustus 1830.
2. Jelle, 25 augustus 1831, overleden Lemmer 13 januari 1833.
3. Jelle, 15 oktober 1833, hiervoor uitvoerig behandeld.
4. Albert, 9 februari 1836. Albert Troelstra trok op jeugdige leeftijd naar zee als lichtmatroos. Hij kwam op tragische wijze om het leven te Constantinopel (nu Istanboel) op 21 december 1854. Bij het lossen van vracht raakte zijn hoofd zodanig bekneld tussen zijn schip en een lichter dat hij ter plekke overleed. Zijn overlijdensakte werd eerst op 26 september 1856 in Lemsterland ingeschreven, zijn moeder ontving het droevige bericht in 1855.
5. Marten, 27 juli 1839. Marten Troelstra was aanvankelijk hulponderwijzer en koster te Balk, maar streefde in navolging en met hulp van zijn broer Jelle een carrière bij 's Rijks belastingen na. In 1871 treffen we hem als rijksontvanger te Holwerd aan. Later oefende hij dezelfde functie onder meer op Texel, te Vlissingen en te Groningen uit (nog in 1901). Hij overleed, inmiddels gepensioneerd, te Vlissingen op 26 december 1902.

VOLKSTELLINGEN

Tussen 16 november en 31 december 1829 werd de eerste algemene volkstelling gehouden waarbij de gegevens van alle inwoners werden vastgelegd in een ‘Volksregister, bevattende alle zoodanige opgaven en berichten betrekkelijk de bevolking, welker kennis in het belang van de Staat nuttig en noodzakelijk zoude zijn’. Gevraagd en geregistreerd werden naam, voornamen, leeftijd, geboorteplaats, burgerlijke staat, beroep en godsdienstige gezindheid van alle inwoners. De gegevens, die betrekking hadden op de peildatum 31 dec. 1829, werden per adres verzameld.

De volkstellingen werden om de tien jaar gehouden. De registers van 1829 en 1839 zijn in de meeste gemeentelijke archieven nog aanwezig, maar er ontbreken ook verschillende. De gegevens uit de volkstelling van 1849 werden, zoals we hiervoor zagen, in 1850 gebruikt als uitgangspunt voor een permanent bevolkingsregister. Bij de collecties microfiches van bevolkingsregisters op de studiezalen van Tresoar en het CBG zitten ook enkele die betrekking hebben op volkstellingen.

In de Franse tijd waren er ook al volkstellingen gehouden, maar die hadden een beperkter doel. In 1811 werd het Franse kiesstelsel in deze gewesten van kracht. Stemgerechtigd waren de mannelijke inwoners van 21 jaar en ouder, die hun burgerrecht (*droit civique*) verworven hadden en zich hadden laten inschrijven in de burgerregisters, beter bekend onder hun Franse naam *régistres civiques*. Deze registers bevatten de datum van inschrijving, voor- en achternaam, beroep, geboortedatum (soms alleen het geboortejaar), maar helaas niet de geboorteplaats van de

De eilanden

Ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden (1581-1795) behoorde geen van de waddeneilanden bij Friesland.
De heerlijkheid Terschelling was in de Middeleeuwen Fries, kwam in de zestiende eeuw in handen van een Zuid-Nederlandse adellijke familie en werd in 1615 aangekocht door de Staten van Holland. Bij de koop waren ook de oude archieven inbegrepen; deze berusten thans in het Nationaal Archief. Vlieland maakte vanouds al deel uit van Holland. Bij de landelijke herindeling van 1799, toen alle provinciegrenzen overhoop werden gehaald, werd Terschelling bij het Departement van de Eems (hoofdstad: Leeuwarden) gevoegd en Vlieland bij het Departement van Texel (hoofdstad: Alkmaar). Deze situatie hield slechts drie jaar stand, in 1802 werden de vorige grenzen hersteld. In 1807 werden Terschelling en Vlieland samen naar Friesland overgeheveld en weer bleek de herindeling voor korte duur te zijn. De grondwet van 1814 schreef namelijk herstel van de oude grenzen voor, zodat beide eilanden weer bij Holland (vanaf 1840 bij Noord-Holland) werden gevoegd. In 1877 veranderde de toestand in zoverre dat Terschelling voor wat de rechtspraak aanging werd toegevoegd aan het kanton Harlingen, arrondissement Leeuwarden. Maar bestuurlijk bleef het onder Noord-Holland. In 1942 vond de Duitse bezetter het nodig, beide eilanden weer eens naar Friesland over te hevelen. Deze maatregel werd in 1951 door het bevoegde gezag bestendigd.
Met Ameland en Schiermonnikoog is het een wezenlijk ander verhaal. Al vanouds hingen ze tegen Friesland aan zonder er formeel deel van uit te maken. Pogingen van de provincie Groningen om Schiermonnikoog in te lijven leden steeds schipbreuk. Het eiland werd als voormalig kloostergoed in 1638 door de Friese Staten in de verkoop gedaan en het werd toen als vrije heerlijkheid particulier eigendom van de familie Stachouwer. De Staten van Friesland hadden er geen gezag, maar het Hof van Friesland oefende wel enige rechtsmacht over het eiland uit. In civiele zaken namelijk kon men bij het Hof in beroep gaan. Het archief van de heerlijkheid Schiermonnikoog bevindt zich in Tresoar.
Ook Ameland was een vrije heerlijkheid, eigendom van de Camminga's, later van hun erfgenamen, de familie Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg. In 1704 werd de prins van Oranje door aankoop eigenaar. Nimmer hadden Staten en Hof op het eiland iets in te brengen. Vandaar ook dat men aan rechtsvervolging kon ontkomen door naar Ameland te verhuizen. Archivalia van en betreffende de heerlijkheid Ameland worden aangetroffen in zowel het familiearchief Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg (in Tresoar) als in de archieven van de stadhouders (in het Koninklijk Huisarchief in Den Haag).
Aan de geschetste toestand kwam in 1795 een einde door de afschaffing van het stadhouderschap en de heerlijke rechten. Sindsdien zijn Ameland en Schiermonnikoog min of meer gewone gemeenten binnen het Friese bestel.
De bijzondere geschiedenis van de eilanden heeft zeker gevolgen voor historisch en genealogisch onderzoek. Zo ontbreken bijvoorbeeld de bekende belastingkohieren die voor allerlei onderzoek op het vasteland zoveel gegevens opleveren. Archivalia die lokaal zijn opgemaakt, zoals burgerlijke stand, dtb-registers en oude rechterlijke archieven, zijn aanwezig in Tresoar. Het Streekarchivariaat beschikt over microfiches van enkele bestanden van Ameland en Schiermonnikoog. Voor registraties door instellingen van de rijksoverheid betreffende Vlieland en Terschelling zult u wel eens een reis naar Haarlem of Den Haag moeten maken.

stemgerechtigden. Omdat ze deels in 1811, deels in 1812 zijn opgemaakt worden lang niet alle ingeschrevenen met een familienaam vermeld.
Met de beschikbaarheid van deze bron is het betrekkelijk slecht gesteld. In het archief van de prefect bevinden zich nog slechts staten van een deel van het arrondissement Leeuwarden (Toegang 8, inv.nrs. 3629-3635, indices in Nadere toegangen 8.29 en 8.30). In gemeentelijke bewaarplaatsen zijn ze soms nog wel aanwezig en u kunt daar ook nog andere bevolkingsregistraties uit die tijd aantreffen. Zo zijn er in 1807 en 1809 door de landdrost opgaven van de bevolking opgevraagd, maar in zijn archief zitten slechts totalen per dorp (Toegang 8, inv.nrs. 3056 en 3057).

Literatuur

Uit het voorgaande zal duidelijk zijn geworden dat de burgerlijke stand en het bevolkingsregister zijn omgeven met een enorme wet- en regelgeving. Voor meer informatie kunt u bestuderen: R.F. Vulsma, *Burgerlijke stand en bevolkingsregister* (Den Haag 2002); R. van Drie (red.), *Voorouders in beeld. Stamboom en familiegeschiedenis* (Utrecht/Den Haag 1997); A. Knotter en A.C. Meijer, *De gemeentelijke bevolkingsregisters 1850-1920*. Broncommentaren 2 (Den Haag 1995); J.L. van Zanden, De régistres civiques 1811 (1812, 1813). Broncommentaren 4 (Den Haag 1985). R.F. Vulsma gaat in 'Onwettigheid, bron van kommer en kwel voor de genealoog', *Gens Nostra* 53 (1988) 320-322, in op de problemen die onwettigheid, erkenning en adoptie opleveren bij het samenstellen van een stamboom. Zeer lezenswaardig is J. Kok, 'Buitenechtelijke geboorten in Nederland van de zeventiende tot de twintigste eeuw', in: Jaarboek CBG 47 (1993) 175-199. In dit artikel wordt ook aandacht besteed aan het ongehuwd samenwonen en de positie van ongehuwde moeders.
Over P.J. Troelstra en zijn familie: P.J. Troelstra, *Gedenkschriften*, 4 dln (Amsterdam, 1927-1931); J. Troelstra, *Mijn vader Pieter Jelles* (Amsterdam 1952); T.J. Steenmeijer-Wielenga e.a., *Piter Jelles Troelstra, Samle Fersen* (Baarn/Leeuwarden 1981); H.F. Cohen in: *Biografisch woordenboek van Nederland* I (Den Haag 1979) 590-594; A.F. Mellink in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* I (Amsterdam 1986) 133-137 (geactualiseerde versie op de website van het IISG); D.D. Osinga, 'De zestien Kwartieren van Mr. Pieter Jellesz Troelstra', *Sibbe* 1 (1941) 16-22; W.J. Bokma de Boer, 'Bokma de Boer', *Genealogysk Jierboekje* 1970 55; D. van Dijk, 'De neiteam fan Jencke Aerns en Anna Dircksdr', *Genealogysk Jierboekje* 1967 21-38. Zie ook de beknopte genealogie Troelstra op pag. 283.

3 BEVOLKINGSREGISTRATIE *VÓÓR 1811*

Naarmate uw speurtocht in het verleden vordert wordt het onderzoek lastiger. In de zeventiende en achttiende eeuw zult u vrijwel zeker met diverse problemen worden geconfronteerd. Niet alleen de gebrekkige 'bevolkingsadministratie' speelt ons daarbij parten, maar ook het gebruik van namen. In Friesland ontbreken vaste familienamen vóór 1811 op grote schaal. Eerst eind 1811, een paar maanden na de invoering van de burgerlijke stand, werd voorgeschreven dat iedereen een vaste familienaam (achternaam, geslachtsnaam) moest gaan voeren, die van vader op kind vererfde en in principe niet meer vatbaar was voor verandering. Sinds eind 1811 heeft - althans in theorie - iedere Nederlander één of meer voornamen en een achternaam. In 1998 werd het mogelijk, in plaats van de familienaam van de vader voor die van de moeder te kiezen. Vóór 1811 waren er geen regels voor het voeren van familienamen. Toch was het toen ook al zo dat men die van de vader overnam. Indien de vader geen familienaam voerde en de moeder wel, dan was het aannemen van de achternaam van de moeder niet ongebruikelijk. Van adellijke families zijn in de zestiende eeuw diverse gevallen bekend waarbij de man de familienaam van zijn echtgenote of moeder gebruikte, althans een andere naam voerde dan zijn vader. Vanwege het grote belang van 'de naam' beginnen we dit hoofdstuk met een tamelijk uitvoerige behandeling van dit onderwerp.

VOOR- EN ACHTERNAMEN

Spelling

De spelling van zowel voor- als achternamen kan sterk uiteenlopen. Deels hangen de variaties samen met de eigenaardigheden van de Friese taal. Zo kent het Fries geen verschil tussen een 'v' en een 'f' respectievelijk een 's' en een 'z' aan het begin van een woord. Vandaar dat dezelfde persoon de ene keer 'Feenstra', de andere keer 'Veenstra' kan heten. Bij voornamen zie je hetzelfde, dus door elkaar Sytse, Sytze en Zytse. In grote delen van Nederland, waaronder Friesland, werd de 'ij' als 'ie' uitgesproken. Praktisch alle voor- en achternamen met een ie-klank kunnen dan ook op minstens drie manieren worden geschreven: Syswerda naast Sijswerda

en Sieswerda, Pieter naast Pijter, Pijtter en Pytter. In de databases van Tresoar worden namen met een ‘ij’, die als ‘ie’ wordt uitgesproken, met een ‘y’ geschreven om het aantal zoekvarianten te beperken. Dus, niet Wijbinga maar Wybinga, niet Sijbe maar Sybe, enz. Deze praktijk staat dus los van de werkelijke schrijfwijze in de originele akten.

Patroniemen
Vóór 1811 hadden verreweg de meeste Friezen nog geen vaste familienaam. Ze voerden een patroniem of vadersnaam, die dus wisselde bij elke generatie. Jelle Jentjes betekent Jelle, zoon van Jentje; Martjen Pieters evenzo Martjen, dochter van Pieter. Dubbele patroniemen komen ook voor, ter onderscheiding van bijvoorbeeld Pieter Jan Dircksz en Pieter Jan Willemsz. In de vroege zeventiende eeuw werden de achtervoegsels nog wel voluit geschreven als -zoon en -dochter respectievelijk -z en -dr, maar in de loop van die eeuw werd het geleidelijk alleen een -s. Het aannemen van een familienaam (meestal dus in 1811) had niet meteen tot gevolg dat het patroniem werd weggelaten.

Jelle Troelstra komt in de oudste bevolkingsregisters voor als Jelle Pieters Troelstra, maar in de akten van de burgerlijke stand en de latere bevolkingsregisters uitsluitend als Jelle Troelstra. In het algemeen kan men wel stellen dat stedelingen en gestudeerde personen in de negentiende eeuw het voeren van een patroniem als ouderwets of dorps beschouwden. Bij adel en patriciaat waren patroniemen nog veel eerder in onbruik geraakt, terwijl ze op het platteland nog in de twintigste eeuw op ruime schaal voorkwamen. Ook nu nog zie je ze een enkele maal in overlijdensadvertenties van oudere personen. Waarom Pieter Jelles Troelstra zich zo noemde weten we niet uit zijn memoires. In het bevolkingsregister van Leeuwarden (1891) heet hij gewoon Pieter Troelstra, maar in 1892 Pieter Jelles Troelstra. Het moet een bewuste daad zijn geweest, mogelijk ontstaan uit een verlangen om aan te sluiten bij een oude traditie en om zich te profileren als man voor het gewone volk. Wellicht geldt een soortgelijke redenering ook voor zijn verre achterneef Pieter Sjoerds Gerbrandy, officieel genaamd Pieter Gerbrandij.

Naamsaanneming
Het aannemen van vaste familienamen werd voorgeschreven bij decreet van keizer Napoleon van 18 augustus 1811. In Friesland werden in december van dat jaar overal registers geopend waarin de gezinshoofden hun gekozen naam konden laten vastleggen. De registratie gebeurde per mairie, al werd de gemeentelijke herindeling officieel eerst per 1 januari 1812 van kracht. Van de meeste gemeenten zijn de registers bewaard gebleven, vrij vaak zelfs in duplo: één bij de gemeente, het andere bij Tresoar. Uitzonderingen zijn de eilanden, het Bildt en Menaldumadeel. Van enige andere gemeenten ontbreken gedeelten. Het register van Leeuwarden bestaat weliswaar nog, maar er staan slechts een paar namen in. We krijgen sterk de indruk dat de ene gemeente bij de uitvoering veel meer druk op de ketel zette dan de andere. Zo hebben in de Zuidwesthoek getrouwde vrouwen op grote schaal een achternaam aangenomen, terwijl dat elders bijna niet voorkomt. Al met al is de statistische kans dat een gezochte naamsregistratie inderdaad wordt gevonden ongeveer 75%.
Hoewel het decreet niets vermeldt over joden - destijds ook wel aangeduid als ‘Israëlieten’ - zijn hun namen bijna overal in aparte registers ingeschreven. In tegenstelling tot wat hiervoor over Leeuwarden is gezegd zijn de joden daar wel in groten getale ter registratie verschenen.
Alle beschikbare registers staan als fotokopieën op de studiezaal van Tresoar, het CBG bezit microfiches. De gegevens zijn via een zoekscherm op de website van Tresoar te raadplegen.
De namen zijn ook gepubliceerd: P. Nieuwland e.a., Repertorium van familienamen, in 1811-1812 in Friesland aangenomen en bevestigd, 8 dln (Leeuwarden 1977-1982). In de publicatie worden de namen van de kinderen en kleinkinderen niet vermeld.

Praktijkvoorbeeld
In Lemmer waren bij het verstrijken van het jaar 1811 nog maar weinigen ingeschreven. We zien hier, evenals elders ook wel, dat er later nog gelegenheid werd gegeven om aan het decreet te voldoen. Jelle Jentjes verschijnt op 12 februari 1812 om te verklaren dat hij voortaan Troelstra wil heten, naar - zoals we zullen zien - zijn geboorteplaats Teroele. Van de redenen die de inwoners destijds hebben bewogen tot hun keuze is niets overgeleverd, maar het is vaak een leuke uitdaging om dat uit te zoeken. Jelles nieuwe achternaam gold tevens voor zijn kinderen, op dat moment Jentje (12 jaar oud), Pieter (11), Bouwkje (9), Jikke (6), Gerrit (4) en Jouwke (zes maanden). Van de vader van Trijntje Alberts Jonkman vinden we geen akte; diens familienaam werd al enige generaties gevoerd (dit was overigens geen reden van verschoning). De zoon Jentje overleed in 1816 zonder familienaam. Lang niet altijd namen broers dezelfde familienaam aan. Zo verkoos Eile Jentjes, een halfbroer van Jelle, de naam Boersma.

Veranderende namen

Na de invoering van de burgerlijke stand en de officiële registratie van de familienamen kan een achternaam formeel nog slechts worden gewijzigd bij Koninklijk Besluit. In werkelijkheid echter zien we legio kleine en grote veranderingen zonder dat daar ooit een autoriteit aan te pas is gekomen. Tot de kleine veranderingen rekenen we variaties als hierboven aangeduid (f en v, s en z, ie en y/ij). Al iets ingrijpender zijn veranderingen van Kooistra naar Van der Kooi en dergelijke. Maar het kan nog wel gekker.

Zo nam Jiltje Tjibbes te Garijp de naam Tibma aan, zijn broer Thomas opteerde voor Tipma. We zien die namen nooit meer terug, ze heetten later altijd Pebesma. De bejaarde Job Lieuwes te Pingjum liet voor zichzelf en zijn kinderen de naam Zevenhoeken registreren. Zoon Lieuwe hield zich keurig aan de regels, maar diens broer Pieter en zijn nageslacht heetten later Van de Witte. Gatse Ages te Tzummarum meende de naam Havveniks (‘heb niets’) te moeten kiezen. Hij overleed later als Hafniks. Twee van zijn dochters gingen ook als Hafniks door het leven, maar de overige vier kinderen gaven de voorkeur aan Wassenaar, de reeds lang gevoerde familienaam van hun moeder. Het aannemen van zonderlinge namen is overigens een zeldzaamheid en weinige overleefden hun schepper. De vreemdste naam is wellicht ‘Profeet van Syon’, bedacht door Obe Sybrens te Witmarsum. Hij overleed ongehuwd in 1814, zonder familienaam.

De conclusie, dat de registers van familienamen na hun vorming in de kast zijn gezet en dat er eigenlijk nooit meer iets mee is gedaan, lijkt dus niet erg gewaagd. Van de gelegenheid die in 1825 werd geboden om alsnog een familienaam aan te nemen werd slechts sporadisch gebruik gemaakt. Het veranderen van de achternaam bij verhuizing naar een andere boerderij, zoals dat in Overijssel en Gelderland vaak wordt geconstateerd, is in Friesland niet aan de orde. Wel hebben ook hier veel boerenfamilies zich in 1811 genoemd naar de boerderij die ze bewoonden.

Het voeren van familienamen vóór 1811 was niet aan regels gebonden. Als vuistregel kunnen we wel stellen dat het gebruiken van een familienaam - zeker op het platteland - gepaard ging met een zekere status. Talrijk zijn dan ook de gevallen dat een familienaam in onbruik raakte bij de maatschappelijke neergang van een familie of door andere oorzaken. In 1811 werden sommige in ere hersteld, andere waren volledig vergeten en werden vervangen door een nieuwe.

Ter illustratie van de passage over status laten we hier een citaat volgen uit het huwelijksregister van Bozum. ‘Anno 1766. Den 10, 17 en 24 Augusti zijn de houwelijks proclamatiën geschied van Willem Piers Piersma, huysman onder Boosum, van wiens titel men te vooren niet had geweeten, en Minke Jentjes Zijlstra, wiens titel te vooren buiten twijfel, alsoo weinig bekend, dewijl zijn dienstmaagd was, soo dat deeze man met seer veel statie na zijn gedagten, dog tot spot van de meeste is geproclameerd’. De uitdrukking ‘titel’ werd destijds wel meer gebruikt als synoniem voor familienaam.

Ook voornamen zijn onderhevig aan verandering. Deze variaties zijn soms het gevolg van klankverschuivingen ofwel ontwikkelingen in de spreektaal (zoals de letter ‘ij’, die vroeger -beslist niet alleen in Friesland - als ‘ie’ werd uitgesproken), aan ontwikkelingen in de schrijftaal (zoals het vervangen van de combinatie ‘ck’ door ‘kk’ of ‘k’, het vervangen van dubbele door enkele medeklinkers) en andere oorzaken. Aan de schrijfwijze van een naam kan een ervaren genealoog vaak zien uit welke periode ze stamt.
Roepnamen hebben ook in de officiële registers een vaste plaats veroverd. Enkele veel voorkomende roepnamen zijn: Akke (voor Aukje) en Hinke (voor Rinske, maar ook voor Hendrikje), Hans en Jan (voor Johannes), enz. Uit de naam Bartholomeus sproten diverse roepnamen voort, zoals Barteld, Bartele, Beert en Meeuwis; de meeste van deze varianten kunnen op ettelijke manieren worden geschreven.

Vleinamen, zoals Poi voor Froukje, Kike voor Grietje en Kei voor Gerrit komen in geschreven bronnen slechts sporadisch voor.

Het ‘verkleinen’ van vrouwelijke voornamen vond in de meeste delen van Friesland plaats in de loop van de zeventiende eeuw. Zo werd Auck Aukje, At Atje, Fedt Fetje, Hil Hiltje, enz. In de Zuidwesthoek hebben de oorspronkelijke varianten zich taai gehandhaafd, zodat u niet vreemd moet opkijken als Jan, Cornelis en Wybren vrouwen blijken te zijn.
Het ‘verfraaien’ (latiniseren) van voor- en achternamen raakte in de zestiende eeuw in zwang bij geleerden en de adel. Zo ontstonden namen als Beatrix en Lucia uit resp. Bauck en Luts. De mannen konden er ook wat van: Watze werd Valerius, Jelle en Jelte Gellius, Sybe Sibrandus, Jurjen Georgius, enz. Advocaten en predikanten uit families die tot dan geen achternaam voerden verzonnen fraaie exemplaren als Greydanus, Winsemius, Gatsonides en wat niet al. Gewoonlijk zijn zulke namen ontleend aan de plaats van herkomst, het oorspronkelijke patroniem of het beroep (Cuperus komt van kuiper, Faber meestal van smid).
Katholieke doopnamen kunnen een probleem vormen. Volgens de leer moesten de dopelingen bij voorkeur de naam van een heilige krijgen. Pastoors gebruikten een boekje om Friese en algemeen Nederlandse namen te ‘vertalen’: *Rituale Romanum* (Antwerpen 1684; studiezaal Tresoar: Leeszaalbibl. 112). In de huwelijksregisters worden echter veelal de ‘gewone’ namen gebruikt. Meestal, maar niet altijd lijken de varianten wel wat op elkaar. Bernu werd vertaald als Verona, Froukje als Veronica, Halbe als Albanus, Jelle als Ægidius, Jeppe als Ioseph, Jelmer als Wilhelmus. Deze voorbeelden zeggen wel genoeg. Verder is het niet uitgesloten dat sommige pastoors nog andere varianten verzonnen, buiten het boekje om.

Vernoeming
Hoogst zelden bedachten ouders vroeger leuke of unieke namen voor hun kinderen. Bijna altijd werden er regels in acht genomen of liever, oude gewoonten gevolgd. Als er geen bijzondere omstandigheden waren (zie verderop) werd de oudste zoon vernoemd naar vaders vader en de oudste dochter naar moeders moeder. Daarna kwamen de andere grootouders aan de beurt en vervolgens meestal de broers en zusters van de ouders, bij voorkeur te beginnen bij oudste en afwisselend aan vaders- en moederszijde. Daar kon men meestal wel even mee vooruit.

Toch kunnen de mogelijkheden uitgeput raken. Zo noemden Romke Bruins en Antje Feitzes te Garijp hun tiende kind Abraham (1743) en het elfde en laatste Sara (1745). Deze namen kwamen niet in hun families voor. In de negentiende eeuw werd, zeker niet alleen in Friesland, de zevende zoon wel naar de koning genoemd, in de hoop op een royale toelage. Bijzondere omstandigheden kunnen aanleiding geven tot bijzondere namen. De molenopzichter Lykele Atzes en zijn vrouw Akke Sipkes te Tzum werden in 1743 verblijd met de geboorte van een drieling, drie zoons, die bij de doop (17 maart) de namen Sadrach, Mesach en Abednego (naar de vrienden van Daniël) meekregen. Helaas overleden alle drie in mei van hetzelfde jaar.
Ook Pieter Jelles Troelstra, die toch vaak stevige conflicten had met zijn vader, eerbiedigde de oude gewoonten. Zijn dochter Dieuwke (1889) werd vernoemd naar zijn schoonmoeder, zoon Jelle (1891) als vanzelfsprekend naar zijn vader. Ook de kinderen van Jelle Troelstra en Grietje Landmeter zijn naar verwanten genoemd, zij het niet strikt volgens de regels. Twee van hun dochters kregen namelijk twee voornamen, iets wat eerder in hun families niet voorkwam. Pieter werd vernoemd naar zijn vader, Haukje Henderika naar zowel haar moeder als grootmoeder, Trijntje Albertina naar zijn moeder, Renschje naar haar zuster, Hendrika naar haar grootmoeder, Dirk naar haar vader, Albert naar zijn tragisch overleden broer.

De genoemde hoofdregels zijn onderhevig aan vele uitzonderingen. Tot omstreeks 1600 was het gewoonte, alleen overleden personen te vernoemen. Het vernoemen van levenden zou namelijk onheil oproepen. Dit bijgeloof verdween na de reformatie. Verder waren er ‘voorrangsregels’ die sterker konden zijn dan de hierboven geschetste. Vaak werden, eerder dan de grootouders van het kind, vernoemd:

- De vorige - overleden - echtgenoot of echtgenote van één der ouders.
- De vader die al voor de geboorte van het kind was overleden of de moeder die tijdens of kort na de geboorte van het kind stierf. Hiertoe werden desnoods kinderen hernoemd of werden namen ‘verbouwd’ als het kind niet van hetzelfde geslacht was als de overleden ouder. Langs deze weg zijn vermoedelijk namen als Sjerpje, Steventje en Wiegertje voor vrouwen in de wereld gekomen, en Frouwke en Grietzen voor mannen. Het ‘verbouwen’ van namen komt ook vaak voor in gezinnen van eenzijdige samenstelling.
- Eerder geboren maar overleden kinderen in hetzelfde gezin. Dit zie je op grote schaal, soms kregen wel vijf of meer kinderen steeds dezelfde naam. De kindersterfte was destijds stukken hoger dan tegenwoordig. Jelle Troelstra was de derde van die naam in het gezin van zijn ouders. Toch zijn er ook gevallen bekend van kinderen in hetzelfde gezin die dezelfde voornaam droegen en beiden in leven zijn gebleven. De ouders wensten dan pertinent twee verschillende familieleden afzonderlijk te vernoemen.
- Gestorven broers of zusters van één der ouders, zeker als het overlijden op tragische wijze was voorgevallen en/of nog maar kort geleden.

Vernoeming met voor- en toenaam (volledige vernoeming), wat meestal een ‘vals’ patroniem oplevert, kwam in Friesland (gelukkig) weinig voor, veel minder althans dan in de provincie Groningen. Wij doelen hierbij op bijvoorbeeld een (verzonnen) Tjalling Ulbes, die zijn dochter ‘Froukje Willems’ noemde naar zijn schoonmoeder. Je kunt dus de patroniemen die je vindt in de praktijk ook vertrouwen.
Het vernoemen kan bij het genealogisch onderzoek belangrijke aanwijzingen geven.

Vooral als je te maken krijgt met algemene namen (‘Jan, Piet en Klaas’), dan kunnen er in een dorp en zeker in een stad meerdere personen met dezelfde naam wonen. Let in zulke gevallen ook op toevoegingen die personen nader identificeren: beroepsnamen, scheld- of bijnamen of aanduidingen van de woonplaatsen. Maar ook de namen van de kinderen kunnen u helpen bij de bewijsvoering van de afstamming, omdat hun namen zijn ontleend aan vorige generaties. Daarom geven we nogmaals het advies: reconstrueer het hele gezin, noteer de namen en andere gegevens van alle kinderen!

Literatuur

Over naamkunde is veel literatuur. Een goede algemene inleiding biedt: R.A. Ebeling, *Voor- en familienamen in Nederland. Geschiedenis, verspreiding, vorm en gebruik* (Groningen/Den Haag, 1993). Voorgaande paragrafen uitvoeriger in P. Nieuwland, ‘De Friese familienamen voor, in en na 1811, *De Vrije Fries* 60 (1980) 66-78. Op de website van Tresoar kunt u lijsten en statistieken (waaronder geografische spreiding) bekijken van alle namen die in de burgerlijke stand voorkomen. Over de namen uit de volkstelling van 1947: P.J. Meertens (red.), *Nederlands repertorium van familienamen, deel 2: Friesland* (Assen 1964). Op de website van het P.J. Meertensinstituut (www.meertens.knaw.nl/databanken) kunt u een - nog lang niet complete - database van namen raadplegen waarin ook iets over de herkomst, betekenis en verspreiding van namen wordt aangegeven. Over vleinamen: D.A. Tamminga, ‘In apart slach Fryske flaeinammen’, in *Genealogysk Jierboekje* 1970 13-15.

DOOP-, TROUW-, OVERLIJDENS-, BEGRAAF- EN LIDMATENBOEKEN

Vóór 1811 bestond er geen sluitend systeem, vergelijkbaar met de burgerlijke stand, voor de bevolkingsadministratie. De gewestelijke overheid had lange tijd geen enkele belangstelling voor dit onderwerp. Eerst in 1772 verordonneerden de Staten van Friesland dat vanaf 1 mei van dat jaar doop-, huwelijks- en lidmatenregistratie moest worden bijgehouden, en wel in duplo, het ene exemplaar door de predikant (dit werd beschouwd als het origineel), het andere door de koster (het zogenaamde contraboek). De registers moesten jaarlijks worden gecontroleerd door naburige collega-predikanten. Ook moesten de predikanten hun oude registers nakijken en deze zo goed mogelijk bijwerken in de geest van de nieuwe voorschriften. Helaas golden die alleen voor de Hervormde kerk. Over het algemeen zijn de regels goed nageleefd en er zitten na 1772 weinig hiaten in de boeken. Wel is blijkbaar een enkel trouwboek nog in later tijd verloren gegaan en ook het bijwerken is niet zelden nagelaten.

Verschillende steden kenden eigen regelgeving ten aanzien van ondertrouw en begrafenis, ook de administratie daarvan. Van de registratie van begrafenissen is veel verloren gegaan, met die van de ondertrouw is het beter gesteld.

De belangrijkste genealogische bronnen voor die tijd vormen de *doop-, trouw-, begraaf-, overlijdens- en lidmatenboeken* (kortweg: dtb), bijgehouden door predikanten en pastoors, soms door schoolmeesters of kosters. Het is voor uw onderzoek dus van belang te weten tot welke godsdienstige gezindte uw voorouders behoorden en waar ze ter kerke gingen. Meestal komen deze gegevens als vanzelf tevoorschijn uit het onderzoek van huwelijksbijlagen (kort na 1811) of het bevolkingsre-

gister. Verandering van godsdienst kwam natuurlijk wel voor, bijvoorbeeld ten gevolge van de Afscheiding (1834) en de Doleantie (1886), maar vóór de negentiende eeuw zie je dat niet al te vaak, evenmin als huwelijken tussen protestanten en katholieken.

Na de reformatie (1581) gingen de meeste Friezen over tot de Nederduitsche Gereformeerde kerk, zoals het grootste protestantse kerkgenootschap toen officieel werd genoemd (sinds 1816: Nederlandse Hervormde kerk).
Een niet te onderschatten deel van de bevolking, mogelijk wel een kwart, was toen al doopsgezind. Het gedachtengoed van Menno Simonsz, voormalig pastoor te Witmarsum en leider van de doperse stroming, kreeg hier veel eerder dan het calvinisme vaste voet aan de grond. Nog steeds worden doopsgezinden, zeker in het buitenland, vaak aangeduid als mennisten of mennonieten. Omdat doopsgezinden de kinderdoop afwijzen kennen zij geen doopregisters op dezelfde voet als de andere grote kerkgenootschappen. Deze omstandigheid kan het genealogisch onderzoek nadelig beïnvloeden, omdat bij het dopen van volwassenen gewoonlijk geen ouders worden vermeld.
Het katholicisme zag zijn aanhang geducht slinken, maar na de contrareformatie (begin zeventiende eeuw) kreeg het weer meer volgelingen.

Hoewel van godsdienstvervolging vrijwel geen sprake was werden niet-gereformeerden wel achtergesteld. Eén van de uitingen daarvan was dat een huwelijksvoltrekking door een pastoor of een doopsgezind voorganger tot 1796 niet rechtsgeldig was. Doopsgezinden en rooms-katholieken moesten zich voor een wettig huwelijk dan ook wenden tot het plaatselijke gerecht of een gereformeerd predikant. Daarna pas kon een huwelijksceremonie in de kerk van eigen keuze plaatsvinden.
Onkerkelijkheid bestond officieel nagenoeg niet, slechts enkelingen verklaarden geen godsdienst te belijden. Toch leefden er in de oostelijke helft van Friesland vanaf ongeveer het midden van de achttiende eeuw talrijke personen die de kerk vrijwel nooit van binnen zagen. Zij waren geen lidmaten en lieten hun kinderen

niet dopen, al noemden ze zich desgevraagd wel ‘gereformeerd’. Als uw onderzoek u bij zulke families brengt is de kans groot dat u in de achttiende eeuw blijft steken, te meer daar van deze families ook weinig gevonden wordt in andere bronnen. Ze behoorden namelijk grotendeels tot het arme - zo niet armlastige - deel van de bevolking.

De dtb-boeken zijn doorgaans chronologisch opgesteld. Het zoeken in de registers is aan de ene kant eenvoudig omdat ze alle zijn geïndiceerd (de eer daarvoor komt toe aan de vrijwilligers van de Stichting Freonen fan de Argiven / Vrienden van de Archieven, kortweg FAF/VAF), aan de andere kant lastig door de summiere gegevens en het ontbreken van familienamen. Bij het zoeken speelt ook de factor geluk een rol. Er zijn namelijk dorpen, en zeker niet alleen onbeduidende, waar alle registers van vóór 1772 verloren zijn gegaan. Met alle geschetste beperkingen verloopt het onderzoek toch eigenlijk op dezelfde manier als dat in de burgerlijke stand: reconstrueer het gezin en werk van het bekende naar het onbekende. In het algemeen levert een doopinschrijving de ouders op (soms alleen de vader); vervolgens zoekt u naar de huwelijksakte van de ouders, dan weer naar de doopinschrijvingen van die ouders, enz.
Wanneer u voor het eerst teksten van vóór circa 1700 onder ogen krijgt zult u merken dat het lezen en begrijpen daarvan nog niet zo eenvoudig is. Door de indexen zult u van dit probleem niet al te veel last hebben bij onderzoek in dtb-registers, maar bij het verdere onderzoek zal het zeker een rol gaan spelen. Het volgen van een cursus oud schrift (paleografie) is dan ook iets om serieus te overwegen.

Beschikbaarheid
Bij de invoering van de burgerlijke stand in 1811 moesten alle kerkelijke gemeenten en parochies hun originele doop-, trouw- en begraafregisters overdragen aan de lokale burgerlijke overheid. Die registers werden namelijk als retroacta of voorlopers van de burgerlijke stand beschouwd. Zoals we in het vorige hoofdstuk hebben betoogd dienden ze onder meer als bronnen voor de afgifte van uittreksels, vereist bij het voltrekken van huwelijken. Genoemde overdracht is zeker niet tot in de puntjes uitgevoerd, in Friesland althans bleven heel wat oudere registers bij de kerken achter (de lidmatenboeken vielen so wie so buiten de overdracht). In 1919 werd bepaald dat alle ingeleverde Friese registers moesten worden overgebracht naar het Rijksarchief in Friesland. Deze collectie originelen wordt in Tresoar aangeduid als *obs* (oude burgerlijke stand). De originele registers van Leeuwarden (inclusief de dorpen die eerder onder Leeuwarderadeel vielen) zijn aan het HCL in bewaring gegeven. Op de studiezaal van het HCL kunt u fotokopieën in zelfbediening gebruiken. U vindt daar ook alle relevante indices. Het Streekarchivariaat heeft microfiches van en indices op de dtb-registers van Dokkum, Oostdongeradeel en Westdongeradeel.

De dtb-collectie van Tresoar is ontstaan door het kopiëren van niet alleen de obs-collectie, maar ook van alle andere registers, inclusief de lidmatenboeken, waar het Ryksargyf maar de hand op kon leggen, voornamelijk die welke in 1811 bij de kerken waren achtergebleven. Ook zijn in Tresoar kopieën aanwezig van de registers van de stad Leeuwarden en de dorpen die nu tot die gemeente behoren. De collectie van Tresoar is dan ook zo goed als volledig en ze is in de vorm van microfiches in zelfbediening beschikbaar op de studiezaal.

Nadere toegangen
Een actueel overzicht van alle dtb-registers met bijbehorende nadere toegangen (indices, ook wel aangeduid als klappers) kunt u inzien op de studiezaal van Tresoar. Van deze inventaris (Toegang 28) zijn diverse exemplaren aanwezig en u kunt de inhoud ook op de website van Tresoar vinden. Uit de inventaris bepaalt u welke items voor uw onderzoek van belang zijn; u weet, als het goed is, immers uit voorgaand onderzoek in de burgerlijke stand in welke plaats en bij welk kerkgenootschap u moet zijn. Zoals gezegd zijn alle registers geïndiceerd door de FAF/VAF, waardoor de resultaten tamelijk uniform van opzet zijn. Meestal zijn alle gegevens uit de registers overgenomen, waar dat niet mogelijk was wordt u er op attent gemaakt dat het raadplegen van de originele bron extra informatie kan opleveren. Hoewel er veel energie gestoken is in de controle blijft het toch mensenwerk waarop u niet blindelings mag vertrouwen. Het is dus geen overbodige luxe om de gegevens uit de klappers te controleren met de bron. De klappers zijn in principe gerangschikt op voornamen, maar vaak zijn er lijsten op familienamen toegevoegd die u naar de juiste voornamen leiden. We komen hierop terug bij de bespreking van de verschillende soorten registers.

Bronnen voor geboorte- en doopdata vóór 1811

Doopboeken
De rooms-katholieke kerk heeft in 1563 op het concilie van Trente voor het eerst algemeen geldende regels voor het registreren van doopgegevens vastgesteld, maar die besluiten zijn kennelijk nooit tot Friesland doorgedrongen. Het oudste katholieke doopboek is dat van Roodhuis, beginnend in 1666, de meeste beginnen pas na 1700. Rooms-katholieke registers zijn in het Latijn gesteld, de officiële kerktaal. In het literatuuroverzicht aan het slot van dit hoofdstuk staan enkele titels die u kunnen helpen bij het oplossen van de moeilijkheden die dat met zich meebrengt. In de doopboeken vindt u gewoonlijk de doopdatum, de naam van het kind, de namen van de ouders en die van de peetouders. Meestal zijn de peetouders familieleden en u doet er goed aan hun namen te noteren. Doorgaans wordt ook de woonplaats van de ouders vermeld, aangezien veel parochies uitgestrekt waren en verscheidene dorpen omvatten. Geboortedata vinden we zelden. Katholieken lieten hun kinderen als het enigszins mogelijk was nog op hun geboortedag dopen.

Het oudste gereformeerde doopboek is dat van Sneek. Het dateert uit 1578, het begin van het einde van het Spaanse gezag en daarmee dat van de katholieke kerk in deze provincie. Van vóór 1600 dateren verder alleen nog de doopregisters van Koudum (1587), Sloten (1594) en Harich (1597). Globaal kunnen we stellen dat de gereformeerde doopboeken meestal tussen 1650 en 1700 beginnen, met veel uitzonderingen aan beide kanten. Veel registers worden ontsierd door hiaten, soms over tientallen jaren. We zullen hiervan het nodige merken bij ons Troelstra-onderzoek.
In de oudere doopboeken staat meestal niet meer aangetekend dan de doopdatum, de naam van het kind en die van de vader, in het register van Leeuwarden ontbreekt zelfs de naam van de vader gedurende een deel van de zeventiende eeuw. Vanaf 1 mei 1772 worden bij de hervormden ook de naam van de moeder, de geboortedatum en geboorteplaats vermeld. Dit laatste is niet zo overbodig als het lijkt. Vele kerkelijke gemeenten bestonden (en bestaan vaak nog) uit meerdere dorpen, die samen een zogenaamde combinatie vormden en waar meestal slechts één doopregister werd bijgehouden. Bovendien konden er natuurlijk ook oudere kinderen en – niet te vergeten – volwassenen worden gedoopt die elders geboren waren. De geboorteplaats kon van belang zijn wanneer iemand tot armoede en bijstand verviel (zie hoofdstuk 10).
De gereformeerden waren kort na de reformatie vlot met de kinderdoop, meestal de eerste zondag na de geboorte. Maar in de loop van de achttiende eeuw werd het gebruikelijk om er enkele weken, zo niet maanden mee te wachten. Bij overgang uit de doopsgezinde kerk werden soms hele gezinnen tegelijk gedoopt. Getuigen worden normaal gesproken niet vermeld, het peetouderschap speelt bij protestanten eigenlijk geen rol. Iemand, die zelf niet was gedoopt, mocht zijn/haar kind niet ten doop houden. In zulke gevallen wordt meestal wel aangetekend wie de rol van de ouder(s) overnam.
Doopsgezinden werden pas op belijdenis gedoopt als zijzelf daartoe de tijd rijp achtten. Deze volwassendopen werden wel geregistreerd, maar ouders worden daarbij zelden vermeld. Zo tegen het einde van de achttiende eeuw hebben verschillende gemeenten geboorteregisters aangelegd, waarin zij, soms per gezin en met terugwerkende kracht, geboortedata hebben genoteerd.

Bronnen voor huwelijksdata vóór 1811

Trouw- en ondertrouwregisters

Tot ver in de zeventiende eeuw werd er lang niet steeds kerkelijk getrouwd. Men achtte het voldoende dat twee partners elkaar, met goedvinden van de familie, trouw beloofden. Een dergelijke verbintenis was in de ogen van de kerk wel clandestien, maar daarmee niet ongeldig. Het concilie van Trente (1545-1563) schreef voor dat trouwlustigen hun voornemen in het openbaar moesten laten afkondigen (proclameren) en daarna door de parochiegeestelijke laten inzegenen. Blijkbaar brachten deze regels geen ommekeer in de oude gewoonten. Al kort na de hervorming maakten de Staten soortgelijke regels bekend (1586). De proclamaties werden gehandhaafd, maar de wettige bevestiging diende te geschieden door een gereformeerd predikant of door het plaatselijke gerecht. Het ongehuwd samenleven werd bedreigd met hoge geldboetes, overspel met doodstraf of verbanning. Ook deze strenge voorschriften maakten geen einde aan het ongehuwd samenleven, er zijn vele blijken van het tegendeel.

In de loop van de zeventiende eeuw vaardigden verschillende steden eigen verordeningen uit die trouwlustigen verplichtten om eerst aangifte bij het gerecht te doen alvorens men een voorgenomen huwelijk mocht laten afkondigen. De predikant mocht in die gevallen uiteraard geen huwelijk afkondigen, laat staan voltrekken, vóór hem een bewijs (attestatie) was getoond dat aangifte bij het gerecht was gedaan. Ook mocht hij, wanneer één der ondertrouwden elders woonde, niet tot bevestiging overgaan zonder bewijs dat de proclamaties in de betreffende plaats zonder beletselen (‘spiering’) waren afgelopen. Vanaf 1772 moest hij daarheen tevens bericht sturen van de voltrekking van het huwelijk. Het was niet voorgeschreven om te trouwen in de woonplaats van bruid of bruidegom. Na drie onverhinderde afkondigingen kon het paar onmiddellijk trouwen, wat in de praktijk meestal ook gebeurde, of een attestatie verkrijgen om te trouwen in een plaats naar keuze. De geschetste regels bleven van kracht tot 29 april 1796. Op die datum decreteerden de Representanten - in het kader van de afschaffing van de voorrechten van de gereformeerde kerk - dat de huwelijksaangiften voortaan ten plattelande moesten geschieden bij de plaatselijke dorprechter, in de steden bij de secretaris van het gerecht. De afkondigingen bleven bestaan, maar het huwelijk mocht voortaan worden voltrokken door het gerecht of een geestelijke naar keuze. De kerkgenoot-

schappen moesten na afloop van het kalenderjaar een lijst van bevestigde huwelijken indienen bij de secretarie van het gerecht waaronder zij vielen.
Van de mogelijkheid om het huwelijk te laten voltrekken door het gerecht maakten voornamelijk doopsgezinden en rooms-katholieken gebruik. Na omstreeks 1700 trouwden ook zij meest voor de hervormde predikant. Uit de constatering dat mensen in de hervormde kerk zijn getrouwd valt dus (afgezien van de periode 1796-1811) geen enkele conclusie te trekken over hun godsdienstige gezindheid!
Uit het voorgaande blijkt dus dat van huwelijk en ondertrouw (of huwelijksaangifte) registratie werd bijgehouden door kerkgenootschappen en plaatselijke overheden. Van het bewaarde materiaal vindt u overzichten in eerdergenoemde inventaris. Let wel: verreweg de meeste registers zijn opgezet als *ondertrouwregister*, met aantekeningen inzake de afloop der proclamaties, de huwelijksdatum of de afgifte van een attestatie. De thans in gebruik zijnde indexen hebben gewoonlijk betrekking op alle aangiften en huwelijken per burgerlijke gemeente. Ze zijn thans ook te vinden op de website van Tresoar. Bij het zoeken zult u merken dat er standaardvoornamen en -patroniemen aan de gegevens zijn toegevoegd. Die zijn bedoeld om de juiste akten te vinden, hoe de schrijfwijze in die akten ook mag zijn. Een lijst van standaardnamen met varianten (*thesaurus*) kunt u ook op de website bekijken.
De gegevens per inschrijving zijn nogal summier. Gewoonlijk worden, buiten de relevante data, slechts de namen van bruid en bruidegom vermeld, alsmede hun plaatsen van herkomst. Met dit laatste wordt slechts bedoeld de plaats waar men het laatste halfjaar woonachtig was! De ervaring heeft geleerd dat dit, zeker bij mannen, vaak niet de geboorteplaats is. Geboorteplaatsen of ouders worden slechts sporadisch vermeld. Iets minder zeldzaam zijn de aanduidingen j.m. en j.d. voor jong(e)man resp. jongedochter, waarmee personen worden bedoeld die niet eerder getrouwd zijn geweest, ongeacht hun leeftijd. Waar deze notatie wordt gehanteerd wordt er uiteraard in voorkomende gevallen ook gewag van gemaakt of iemand weduwe of weduwnaar was. Huwelijksaangifte voor het gerecht wordt vaak gedaan door anderen, zeker voor bruiden. Die ander hoeft niet beslist een verwant te zijn, maar vaak is het de vader, een broer, zwager of een ander familielid. Gaat een weduwe in ondertrouw, dan wordt vaak de naam van haar vorige man vermeld.

Bronnen voor overlijdensdata vóór 1811

Begraaf- en overlijdensregisters
In de zeventiende en achttiende eeuw werden de meeste overledenen begraven in en rond de hervormde kerk. Waar mogelijk moesten rooms-katholieken worden begraven bij hun eigen kerk, anders rond de hervormde kerk in gewijde aarde. Joden hadden eigen begraafplaatsen. Van overlijden en begraven vóór 1811 is erg weinig administratie bewaard gebleven. Daardoor is het vaak onmogelijk om een precieze overlijdens- of begraafdatum te vinden.

Verschillende steden kenden regelgeving ten aanzien van begrafenissen en de administratie daarvan. Veel is echter verloren gegaan, eigenlijk is Sloten de enige stad waarvan volledige registers zijn bewaard die tot ver in de zeventiende eeuw teruggaan. Sneek heeft gegevens vanaf 1669, Leeuwarden van 1687-1692 en vanaf 1723. Bij de andere steden zijn er meestal slechts gegevens van het derde of vierde kwart van de achttiende eeuw, vaak ook nog lacuneus. Van Hindeloopen en IJlst is niets meer aanwezig.
De registratie ten plattelande is nog slechter. Slechts bij uitzondering zijn er begraaf- of overlijdensregisters van kerkelijke herkomst bewaard gebleven. Enkele predikanten (bijv. die van Jelsum en Jorwerd) uit de achttiende eeuw hebben op eigen initiatief overlijdens genoteerd van gemeenteleden, soms ook van dorpsgenoten die geen lidmaat waren. Bij rooms-katholieken is het beter gesteld met de registratie, lijsten van *uncti* en *defuncti* (personen die het oliesel hebben ontvangen resp. overledenen) zijn vrij vaak bewaard gebleven. De hiervoor genoemde archivalia zijn door het Ryksargyf gekopieerd en verzameld in de dtb-collectie (studiezaal Tresoar) en door de FAF voorzien van indices.

Andere bronnen
Eén van de gevolgen van het belastingstelsel van Gogel, dat per 1 januari 1806 van kracht werd, was dat er vanaf die datum overlijdensregistratie werd bijgehouden ten behoeve van de *successierechten* (over dit onderwerp meer in hoofdstuk 8). De administratie hiervan is tamelijk volledig bewaard gebleven; kopieën zijn aanwezig in de dtb-collectie van Tresoar. De registers geven in het algemeen de naam, woonplaats, overlijdensdatum, leeftijd en burgerlijke staat van de overledene, veelal ook het aantal kinderen. Alle registers zijn geïndiceerd.
Huwelijksbijlagen van na 1811 geven vaak, door middel van akten van bekendheid, overlijdensdata die niet op andere wijze kunnen worden achterhaald. De gegevens zijn echter niet erg betrouwbaar, omdat ze meestal uit het geheugen van getuigen worden opgediept en bij het opmaken van de akten al tientallen jaren in het verleden kunnen liggen. Zie voor een illustratie daarvan pag. 49.
In kerkelijke archieven, met name *kas*- en *rekeningboeken*, kunt u ook vermeldingen over overlijdens en begrafenissen aantreffen, bijvoorbeeld inkomsten van collectes of verhuur van het lijklaken. De collectes zullen een begrafenisdatum markeren, andere inkomsten, zoals de betaling voor een kist, kunnen weken of maanden later worden ingeboekt. Wat u uit kerkelijke *lidmatenregisters* gewaar kunt worden behandelen we in de volgende paragraaf.
Een bron die, voorzover bekend, alleen in Leeuwarden voorkomt, zijn de kasboeken van het Old Burger Weeshuis aldaar, waarin inkomsten staan geboekt wegens het meelopen van weeskinderen bij begrafenissen (W. Dolk, ‘Leeuwarder begrafenissen met de wezen’, *Genealogysk Jierboekje* 1966 83-95; vgl. pag. 202, zie ook de website van M. Engels, vgl. pag. 240). De gegevens beslaan de periode 1636-1721.
Bij het vooronderzoek hebben we gesproken over *grafstenen*. Het plaatsen van

gedenktekens dateert al van eeuwen her en de materialen zijn zeer duurzaam, zodat er thans nog veel zerken uit lang vervlogen tijden eeuwen bestaan. Uiteraard konden alleen welgestelde families zich de luxe van zo'n monument permitteren. In Tresoar vindt u een collectie grafschriften van vóór en na 1811, deels in druk, deels type- en handschrift (Leeszaalbibl. nrs. 179-185 en andere), alsmede een collectie foto's van grafzerken, rouwborden, etc. Mogen grafstenen uit oude tijden nog op enig respect rekenen, die uit de negentiende en de twintigste eeuw worden volop vervangen en vernietigd bij grafruimingen.
Rouwadvertenties, rouwbrieven en bidprentjes (zie ook pag. 13 en 19) uit de achttiende eeuw zijn tamelijk zeldzaam; ook hier hebben we te maken met zaken die niet iedereen zich kon veroorloven. Afschriften van advertenties van 1795 tot ongeveer 1832 zijn te vinden in de Collectie Oosterveld (microfiches op studiezaal, alfabetisch). Rouwbrieven komen veel voor in familiearchieven (bijv. EVC, Toegang 323, voorl. inv. nrs. 108a-108q) en verzamelingen (bijv. Fries Genootschap, Toegang 344, inv. nrs. 713-718). Eveneens uit particuliere bron stammen aantekeningen van enkele achttiende-eeuwse dorpskronikeurs (Drachten, Dronrijp, Grouw, Wartena).
In overheidsarchieven laten sterfgevallen natuurlijk ook hun sporen na, al kan men daarin de overlijdensdatum meestal slechts bij benadering vaststellen. We doelen hierbij op belastingkohieren en rechterlijke archieven, die in latere hoofdstukken aan de orde zullen komen. We willen hier wel even stilstaan bij de *lijfrentenregisters*. Deze zijn onderdeel van het archief van de Staten, afdeling Rekenkamer. Een lijfrente was een vaste periodieke uitkering waarop degene, op wiens naam ('hoofd') een kapitaal was gestort, gedurende zijn leven recht had. De overheid maakte vroeger veel gebruik van lijfrenten om aan kapitaal te komen. De rente was hoger dan de gangbare voet, maar bij overlijden verviel het kapitaal aan de overheid. Door de ontvanger der Lijfrenten en de Rekenkamer werden registers van uitstaande lijfrenten bijgehouden, waarin de rentebetalingen en in veel gevallen ook de overlijdensdata van de begunstigden werd aangetekend (Toegang 5, inv. nrs. 6863-6890). Een aantal registers is voorzien van indices (Nadere toegang 5.20). Ook hier hebben we te maken met een bron waarin alleen mensen met een zeker bezit voorkomen.
Het HCL heeft veel gegevens uit primaire en secundaire bronnen in databases opgenomen, waardoor u over de meeste overleden Leeuwarders vanaf de late zestiende eeuw wel iets terug kunt vinden.

Lidmatenregisters
Al heel lang hebben de protestantse kerkgenootschappen registratie bijgehouden van hun leden of *lidmaten*. In de rooms-katholieke kerk kent men registers van communicanten en van leden van broederschappen. Omdat er in Friesland zo goed als geen katholieke registers van vóór 1811 bekend zijn zullen we ons hier beperken tot de protestantse stromingen.

De hervormde kerk kende doopleden en belijdende leden of lidmaten. Tot het avondmaal werden alleen toegelaten degenen die geloofsbelijdenis hadden afgelegd. De lidmaten van een plaatselijke kerk zijn niet alleen degenen die daar belijdenis hebben gedaan, maar ook degenen die met een bewijs van lidmaatschap (*attestatie*) van elders komen.
In 1772 werden er voor het bijhouden van de lidmatenregisters soortgelijke regels als voor de doop- en trouwboeken uitgevaardigd. Die golden dus alleen voor de hervormde kerk en ze hielden in: registratie in duplo, van zowel belijdenis als binnenkomst met attestatie. Bovendien moest er ruimte worden vrijgehouden ter aantekening van vertrek naar elders. Het aantekenen van het overlijden van lidmaten werd niet verplicht gesteld. Toch is dit op tamelijk ruime schaal wel door predikanten gedaan, maar lang niet altijd hebben ze daarbij ook een datum vermeld. Ook bleven ze nogal eens in gebreke bij het noteren van vertrek, zeker in de grotere plaatsen.
Een ander extraatje, dat u zowel voor als na 1772 kunt aantreffen, is de *lidmatenlijst* op een bepaald moment. Niet zelden maakte een predikant bij zijn aantreden een lijst op van alle aanwezige lidmaten. Meestal zijn zulke lijsten opgesteld volgens een zekere geografische ordening en u kunt er ook aantekeningen op aantreffen inzake vertrek of overlijden van lidmaten, en - zij het niet vaak - van tuchtmaatregelen tegen zich misdragende lidmaten.
De lidmatenregisters kunnen dus van groot nut zijn bij het opsporen van verhuizingen. Houd er echter rekening mee dat vrij veel lidmatenregisters van voor 1772 verloren zijn gegaan of lacunes vertonen en dat lang niet iedereen belijdenis deed. In het algemeen kunnen we stellen dat vrouwen vaker belijdenis deden dan mannen en dat in het westelijk deel van Friesland in verhouding meer belijdende leden voorkomen dan in het oostelijk deel.
Bij de doopsgezinden golden soortgelijke regels als bij de hervormden. Ook bij dit kerkgenootschap kent men de belijdenis, hier samenvallend met de doop, en lidmaatschap met attestatie van elders. De gegevens in de lidmatenregisters zijn vergelijkbaar met die in de hervormde pendanten, dus u kunt er ook overlijdensdata in aantreffen.
De lidmatenregisters zijn nooit beschouwd als *retroacta* van de burgerlijke stand, maar ze maken bij Tresoar wel deel uit van de dtb-collectie. Hiertoe zijn originelen van her en der gekopieerd, zo mogelijk tot 1850, het jaar dat de bevolkingsregisters beginnen. Alle registers zijn per kerkelijke gemeente geïndiceerd op voornamen en

familienamen. In het HCL vindt u de lidmatenregisters van de stad Leeuwarden (vanaf 1581) en de dorpen die sinds 1943 tot die gemeente behoren. Het Streekarchivariaat beschikt over de lidmatenregisters van Dokkum (vanaf 1692) en de dorpen in Dongeradeel.

BURGERBOEKEN

Burgerboeken, die in andere provincies meestal poorterboeken heten, vormen een uitzondering op de regel dat de lokale overheid niets deed aan bevolkingsregistratie. Ze komen alleen voor in de steden. Aan de mannelijke inwoners van een middeleeuwse stad kon het zogenaamde burgerschap of poorterschap worden toegekend. Dat was van belang voor iedereen die in de stad een ambacht uitoefende, in de handel zat of er bezittingen had. Om als zelfstandige een beroep uit te oefenen moest je eigenlijk altijd lid van een gilde zijn en daarvoor was weer het burgerschap vereist. Voor de vervulling van een functie in het stadsbestuur moest men wel een aantal jaren burger zijn. Burgerrecht werd verworven door geboorte of door ‘aankoop’. Burgers hadden verschillende voorrechten, zoals vrijstelling van bepaalde tolgelden. Nadat de kosten (enkele guldens) waren voldaan en de desbetreffende eed (bij doopsgezinden: belofte) was afgelegd werd de nieuwbakken burger ingeschreven in het burgerboek. Meestal werden, naast de datum van inschrijving en zijn naam tevens beroep en geboorteplaats genoteerd, soms (ook) de vorige woonplaats of andere gegevens, zoals zonen die tegelijk het burgerrecht verwierven. Door langdurig verblijf elders kon het recht ook weer verloren gaan (worden ‘verwoond’). Zoals u begrijpt had lang niet iedereen belang bij het burgerschap en is deze bron alleen interessant voor onderzoek van de genoemde bevolkingsgroepen.

Beschikbaarheid
De burgerboeken van de grotere steden beginnen in het algemeen in de zestiende eeuw, die van de kleinere in de zeventiende eeuw. Het oudste is dat van Sneek, 1513, maar dat van Harlingen begint pas in 1683. Het spreekt vanzelf dat ze zijn te vinden in de stedelijke archieven. Tresoar heeft kopieën van bijna alle burgerboeken of soortgelijke registraties. Ze zijn voorzien van indices en staan in zelfbediening op de studiezaal ('Collectie Copieën'). De burgerboeken van Dokkum beginnen in 1574 en zijn aanwezig in het Streekarchivariaat; die van Leeuwarden vangen aan in 1540 en zijn via internet te doorzoeken.

VOLKSTELLINGEN
De oudst bekende Friese volkstelling dateert van 1689, maar hiervan is geen enkele originele lijst overgebleven. Met die van 1714 is het nauwelijks beter gesteld: er zijn alleen lijsten bekend van Baarderadeel en Franeker. Ze bevatten slechts de namen van de gezinshoofden en het aantal gezinsleden boven respectievelijk beneden 7 jaar. In Franeker wordt het aantal inwonende dienstboden afzonderlijk opgegeven. De telling heeft een vage relatie met de belasting op *de vijf speciën* (zie pag. 167). In verband daarmee wordt bij de armlastige gezinnen van die omstandigheid melding gemaakt. U vindt de lijsten van genoemde gemeenten op de studiezaal van Tresoar onder Copie nrs. 4128 resp. 6034; ze zijn niet voorzien van een index.
Ook de *Omschrijvinge van familiën* uit 1744 is mager aan gegevens, maar is wel compleet bewaard gebleven. Volgens deze bron telde Friesland destijds (zonder de eilanden) 135.133 inwoners. De lijsten zijn opgesteld om te onderzoeken, hoeveel de ingezetenen vrijwillig wensten op te brengen in ruil voor afschaffing van de havenpachten (een complex van verbruiksbelastingen). In de lijsten staan de namen der gezinshoofden, de gezinsgrootte (niet gespecificeerd) en het aangeboden bedrag. Mensen die niets aanboden werden onderscheiden in drie categorieën: *vermogend* (wel in staat, maar onwillig), *insolvent* (niet in staat) respectievelijk *gealimenteerd* (bedeeld, armlastig). Het aangeboden kapitaal was, uiteraard zouden we

willen zeggen, bij lange na niet toereikend om de opbrengst van de havenpachten te compenseren. Op de studiezaal van Tresoar vindt u de lijsten in de collectie microfiches. Er zijn geen indices beschikbaar. De *quotisatie* van 1749 heeft een rijke stroom aan bevolkingsgegevens opgeleverd, zie hoofdstuk 8.

De volkstelling van 1796

In 1795 werd er voor het eerst een landelijke volkstelling gehouden in verband met de verkiezing van leden van de Nationale Vergadering, de rechtsopvolger van de Staten-Generaal. Friesland was het echter verregaand oneens met de plannen die in de richting wezen van een eenheidsstaat en werkte daarom niet mee. Maar na een paleisrevolutie in februari 1796, waarbij de *Unitarissen* de macht grepen, werd de volkstelling alsnog uitgevoerd. Friesland telde destijds, de eilanden niet meegerekend, 157.519 inwoners. Jammer genoeg zijn er maar weinig originele lijsten bewaard gebleven, te weten die van Barradeel, Bolsward (incompleet), Franeker, Gaasterland, Hemelumer Oldeferd, Hennaarderadeel, Smallingerland, Tietjerksteradeel en Wymbritseradeel (incompleet). Het thans nog aanwezige materiaal, deels afkomstig uit gemeentelijke archieven, is in een band verzameld en staat op de studiezaal van Tresoar (Copie 6034). De gegevens bestaan uit de naam van het gezinshoofd, aantal manspersonen (onderscheiden in de leeftijdsgroepen 60 en ouder, tussen 16 en 60 resp. onder de 16 jaar), aantal vrouwen, inwonende dienstboden (‘domestiquen’) en echtparen, godsdienstige gezindheid (in voorkomende gevallen uitgesplitst) en beroep van het gezinshoofd. Deze telling is niet nader toegankelijk via indices, de volgorde is die van de speciekohieren (zie pag. 74).
Ook in 1807 en 1809 werd de bevolking geteld, maar we beschikken alleen over totalen per dorp en gemeente (BRF, Toegang 8, inv. nrs. 3056 en 3057).

Praktijkvoorbeeld

We zijn gekomen tot 1812, het jaar dat Jelle Jentjes de naam Troelstra aannam voor zichzelf en zijn nageslacht (zie pag. 55). Hij woonde toen te Lemmer, eerder te Idskenhuizen (de geboorteplaats van zoon Pieter). We gaan eerst het volledige gezin reconstrueren.

Om te beginnen vinden we in het trouwboek van Tjerkgaast *cum annexis* (de combinatie waar Idskenhuizen deel van uitmaakte, dtb nr. 220, index in nr. 223a) dat aldaar zijn getrouwd op 17 juni 1798: Jelle Jentjes en Martzen Pytters (haar naam wordt verder meestal geschreven als Martjen Pieters), beiden van

Idskenhuizen. De index op het doopboek (dtb nr. 223b) levert op dat te Idskenhuizen drie kinderen werden geboren: Jentje, 11 februari 1799; Pieter, 18 december 1800 en Baukjen, 15 (maand opengelaten, moet zijn: oktober) 1802. De latere kinderen werden te Lemmer geboren (zie dtb nr. 497c): Jikke, 11 augustus 1805; Gerrit, 24 oktober 1807 en Djoeke, 21 augustus 1811. We merken op dat Jelle Jentjes in 1812 Baukjen opgaf als Bouwkje en Djoeke als Jouwke, althans zo heeft de secretaris het genoteerd. Djoeke komt ook voor in de burgerlijke stand, evenals nog twee kinderen: Hendrik, geboren 31 augustus 1814 en Jentje, 8 augustus 1817. Het jongste kind werd genoemd naar zijn oudere broer, die op 31 december 1816 overleed, zonder familienaam overigens.
In hoofdstuk 6 zullen we zien dat Jelle Jentjes in Idskenhuizen als zelfstandig ondernemer het beroep van beurtschipper uitoefende. Hij en Martjen verkregen 6 mei 1805 kerkelijke attestatie van Tjerkgaast c.a. en werden 18 dito als lidmaten te Lemmer ingeschreven (dtb nr. 494, index in nr. 497c). In de geboorteregisters staat hij in 1811 te boek als arbeider, in 1814 als huistimmerman en in 1817 als timmermansknecht. Hij overleed te Lemmer op 19 januari 1831. De aangevers verklaarden dat de overledene van beroep timmerman was, geboren te

Teroele 1 april 1763, zoon van Jentje Jelles en Boukjen Fredriks. Zijn weduwe Martjen Pieters kwam in het armhuis terecht en overleed te Lemmer op 9 februari 1846. In haar overlijdensakte wordt geen familienaam genoemd (in die van haar zoon Pieter heet ze 'van der Zee'). Volgens de aangevers was zij geboren te Ureterp in het jaar 1776 als dochter van Pieter Karels en Jikke Martens. We zullen dit niet verder natrekken, maar gaan over naar de volgende, of liever de voorgaande generatie 'Troelstra'.

De resultaten uit het onderzoek leiden ons dus naar het dorp Teroele, evenals Idskenhuizen een dorpje in de toenmalige grietenij Doniawerstal. Kerkelijk maakte het deel uit van de combinatie Langweer, Teroele, Dijken en Boornzwaag. De drie laatstgenoemde dorpjes beschikten midden/eind achttiende eeuw niet (meer) over een eigen kerkgebouw. Tot onze teleurstelling leert het overzicht van de dtb-registers ons dat er forse lacunes zijn in de kerkelijke administratie. Zo vertonen de doopboeken, voor wat de achttiende eeuw betreft, hiaten over de periode 1723-1742, de trouwboeken over 1724-1762 en 1766-1769, de lidmatenboeken over 1725-1762.
De doop van Jelle Jentjes is gelukkig wel te vinden. In de index (dtb nr. 223b) vinden we dat hij werd gedoopt te Langweer 3 april 1763 als zoon van Jentje Jelles; de naam van de moeder wordt niet vermeld. De geboortedatum van 1 april 1763 uit de overlijdensakte lijkt dus vrij betrouwbaar en omdat er niets beters is houden we die datum aan. Een huwelijksakte van Jentje Jelles is niet te vinden, maar in de index op het lidmatenregister zien we dat Jentje Jelles en Bauk Feddriks samen belijdenis deden te Langweer 19 mei 1765. We nemen aan dat deze versie van de naam van de moeder betrouwbaarder is dan die uit 1831.

We gaan nu eerst weer het volledige gezin reconstrueren. Jelle blijkt het enige kind van Jentje Jelles en Bauk Feddriks te zijn. Bauk moet niet lang na 1765 zijn overleden; vanaf 1770 laat Jentje Jelles een schare kinderen dopen uit zijn tweede huwelijk met Tintje Eyles. We geven hierna de namen. Tenzij anders vermeld zijn alle kinderen gedoopt te Langweer en geboren te Teroele. Swaantje, gedoopt 8 juli 1770; Rints, gedoopt Tjerkgaast c.a. 3 november 1771; Trijntje, geboren 1 december 1773; Elbrig, 16 juni 1775, Bieke, 22 januari 1777; Eyle, 24 februari 1779, Sjoerd, 3 juni 1781, Trijntje, 9 augustus 1783, Dieuwke, 1 februari 1785, Claaske, 3 december 1787, Gerrit, 7 juli 1790 en Swaantje, 26 september 1794. Uit het tweemaal voorkomen van de namen Swaantje en Trijntje concluderen we dat de eerdere dochters met die namen al jong zijn overleden, maar exacte data zijn niet te vinden. Het zou ons ook niets verbazen als de moeder van Tintje Swaantje heette, maar dat hebben we niet kunnen vaststellen.

Uit Troelstra's *Gedenkschriften* weten we dat Jentje Jelles boer te Teroele was, maar dat hij door tegenslagen zijn bedrijf moest opgeven en in bittere armoede te Sloten stierf. In hoofd-

stuk 8 zullen we hier nader op ingaan en constateren dat deze mededelingen op waarheid berusten. Het vertrek naar Sloten moet in 1795 hebben plaatsgevonden. Op de lidmatenlijst van de hervormde gemeente in die stad, gedateerd mei 1798, vinden we Jentje Jelles in het gedeelte 'Van de Dubbelstraat naar de Wijckelderpoort'. Bij zijn naam staat aangetekend: 'heeft zijne attestatie te Langweer', met andere woorden: hij heeft niet de moeite genomen om zijn lidmaatschap naar Sloten over te laten schrijven. Tintje Eyles heeft nooit belijdenis gedaan. Sloten is één van de weinige plaatsen met een goede overlijdensregistratie (dtb nr. 613, index 616d). Hierin vinden we dat het gezin van Jentje Jelles zwaar werd beproefd. Op 16 december 1800 stierf de dochter Rinske (gedoopt als Rints), de 29ste van die maand Tintje Eyles (geregistreerd als 'Sintje Eiles') en op 3 maart 1801 een zoontje en een dochtertje (zonder namen, vermoedelijk de beide jongste kinderen Gerrit en Swaantje), dus vier sterfgevallen in drie maanden tijd. Jentje Jelles zelf overleed 6 december 1804.

We gaan meteen nog een generatie verder terug. De oudste voorouders die Pieter Jelles kende waren Jelle Jentjes en Rints (ook: Rents, Rinske, Hinke) Gerryts, die op de lidmatenlijst van 24 juni 1763 te Teroele staan vermeld. Uit later onderzoek is gebleken dat Jelle Jentjes is gedoopt te Sijbrandaburen op 30 oktober 1701 als zoon van Jentje Everts en Elbrich Gerbens. Zijn huwelijk met Rints Gerryts werd voor de derde maal geproclameerd in zijn geboorteplaats op 25 december 1729 en op dezelfde dag voltrokken in het naburige Goënga, waar Rints vandaan kwam. Met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid waren ze neef en nicht. Dat kunnen we veilig concluderen uit de uiterst zeldzame naam die dochter Byke kreeg en die uit de familie van Rints afkomstig moet zijn. Maar het doopboek van Goënga gaat niet ver genoeg terug om dit te verifiëren. Jelle en Rints hebben eerst in of bij Sneek gewoond. Daar werden de oudste kinderen Elbrig (17 december 1730) en Gerryt (2 mei 1732) gedoopt, maar ze hebben hier geen belijdenis gedaan. Jelle werd vervolgens boer te Langweer. Zoals gezegd hebben we in dat dorp te maken met gebrekkige kerkboeken. Maar we weten uit andere bronnen dat te Langweer zijn geboren Byke (ca. 1735), Jentje (ca. 1738) en Trijntje Jelles (ca. 1740). In latere hoofdstukken zullen we ze nog tegenkomen.

Voor de doelstelling van dit boek is behandeling van oudere generaties niet van belang. De geïnteresseerde lezer kan die vinden in de Troelstra-genealogie op pag. 283.
We hebben hiermee ook de behandeling van de primaire bronnen afgesloten. In de volgende hoofdstukken gaan we de gevonden gegevens verder aankleden via onderzoek in allerlei archieven en collecties.

Literatuur

Problemen rond het oud schrift kunt u oplossen door het volgen van een cursus (bijv. bij Tresoar) of door zelfstudie, bijv. met de *Cahiers oud schrift* die het CBG uitgeeft. Voor het begrijpen van Latijnse termen in de dtb-registers: P.J.W. van den Berk en M. van der Beek, *Latijn bij genealogisch onderzoek* (Den Haag 1997). Op de studiezaal van Tresoar vindt u een ongepubliceerde woordenlijst van Latijnse uitdrukkingen (Leeszaalbibl. 81). Dateringsproblemen kunt u te lijf gaan met C.C. de Glopper-Zuijderland, *In tijd gemeten. Inleiding tot de chronologie* (Den Haag 1999). Over oude volkstellingen: J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*. 2 dln (Leeuwarden 1973) 26-42.

4 IMMIGRANTEN EN *EMIGRANTEN*

Voorouders die niet erg honkvast waren vormen vaak een probleem voor genealogisch onderzoek. Een familie die eeuwenlang op dezelfde boerderij verbleef maakt het u een stuk makkelijker dan degenen die frequent verhuisden, een reizend beroep hadden, een varend bestaan leidden, uit het buitenland kwamen of juist buiten de landsgrenzen gingen wonen. Over het algemeen kan van de Friezen gezegd worden dat ze niet erg honkvast waren en meestal niet generaties lang in hetzelfde dorp, laat staan op dezelfde boerderij woonden. Maar doorgaans trokken ze niet al te ver en is het niet al te lastig om het spoor te volgen. Het zijn natuurlijk de uitzonderingen die het ons moeilijk maken.
De herkomst van mensen uit andere streken is dikwijls lastig en soms onmogelijk te achterhalen. Het probleem is zelfs vaak dat ze niet eens als buitenlanders herkenbaar zijn.

Naturalisatie

Het begrip ‘nationaliteit’ of ‘staatsburgerschap’ was in Friesland vanouds onbekend. Daarentegen kende men wel het begrip ‘naturalisatie’, al kwam daar geen officiële procedure aan te pas. Voor het bekleden van hoge ambten moest de kandidaat geboren of genaturaliseerd Fries zijn. Dat laatste werd je door huwelijk met een Friese vrouw of door lange tijd in deze provincie te wonen. De vereiste duur van inwoning was ooit 20 jaar, maar daalde in de loop van de tijd en was mogelijk niet voor alle ambten dezelfde. Voor raadsheren werd de termijn in 1673 op vijf jaar bepaald, ook als je met een Friezin getrouwd was.
Na de instelling van het koninkrijk werd deze materie wettelijk geregeld. Naturalisatie is het toekennen van het Nederlandse staatsburgerschap aan personen die oorspronkelijk een andere of in het geheel geen nationaliteit bezaten. Alle naturalisaties zijn terug te vinden in het *Staatsblad*. Soms werden ze ook in de *Staatscourant* gepubliceerd.
Om de wet of het besluit waarbij een bepaalde persoon is genaturaliseerd te kunnen vinden is de persoonsnamenindex in het register op *Luttenberg's chronologische verzameling* over 1813-1924 (pag. 299-351) de snelste methode. De naturalisaties over de periode 1815-1849 zijn ook gepubliceerd in het *Jaarboek van het CBG* 46 (1992) 220-243. Hierin wordt ook aangegeven hoe u naturalisaties van na 1850 kunt vinden. Vanaf 1936 kunt u voor elk jaar de index achterin het Staatsblad raadplegen.
In het archief van het Ministerie van Justitie, aanwezig in het Nationaal Archief, kunt u de stukken inzien, onder meer persoonsdossiers, die bij de naturalisatieprocedure een rol speelden.

Er zijn vele bronnen die iets kunnen vertellen over de herkomst van immigranten. Vanaf de zestiende eeuw zijn dat de burgerboeken van steden, ondertrouw- en huwelijksregisters van zowel overheden als kerken, en lidmatenboeken van kerkelijke herkomst. Zie hiervoor hoofdstuk 3. Verder kunnen uit die tijd ook archivalia met betrekking tot de armenzorg gegevens over herkomst bevatten, zie hoofdstuk 10.
Voor de negentiende en twintigste eeuw zijn natuurlijk vooral van belang de burgerlijke stand (denk aan de huwelijksbijlagen waarin uittreksels van geboorteakten zitten), het bevolkingsregister, de gezinskaarten en de persoonskaarten. Deze zijn alle besproken in hoofdstuk 2. We herinneren er hier aan dat sommige groepen (schippers, dienstboden, militairen) die vaak van woonplaats wisselden soms in speciale bevolkingsregisters werden ingeschreven.

IMMIGRANTEN
Van oudsher stond Friesland open voor immigranten. Ze kwamen meestal op eigen houtje, zowel over land als over zee. Friesland had binnenslands een goed ontwikkeld stelsel van waterwegen en ook de buitenlandse handel en scheepvaart was intensief. Harlingen was de belangrijkste havenstad, maar de Zuiderzeestadjes en de eilanden bliezen een aardig partijtje mee. In de zeventiende eeuw stond Friesland als welvarend te boek, waardoor het aantrekkingskracht had op onder meer kooplieden, seizoenarbeiders en ambachtslieden, vooral uit Duitsland, Twente en de Achterhoek. Sommigen vestigden zich hier permanent, trouwden en stichtten een gezin. Zo gingen ze vrijwel geruisloos in de bevolking op. Vaak komen ze in archieven voor zonder dat je in de gaten hebt dat het immigranten zijn. Maar als ze familienamen voerden zijn ze doorgaans wel herkenbaar als vreemde eenden in de bijt. Exotische familienamen kunnen door de eeuwen heen behoorlijk worden

verbasterd, zodat ze tenslotte haast onherkenbaar zijn en bij het zoeken in indices gemakkelijk over het hoofd kunnen worden gezien. Zelfs kan de familienaam in de loop van de tijd helemaal verdwijnen. De immigranten uit Duitse grensstreken voerden dikwijls geen familienamen en ze onderscheiden zich voor een hedendaagse onderzoeker niet of nauwelijks van de Friese bevolking. Niet zelden hebben hun afstammelingen in 1811 een ‘echte’ Friese naam aangenomen.

Vreemdelingen die zich groepsgewijs vestigden - dat waren vaak vluchtelingen die te lijden hadden van vervolgingen - zijn soms beter te traceren, tenminste als ze hier eigen kerkgenootschappen of gemeenten oprichtten. In Friesland is dat maar enkele malen voorgekomen en er zijn dus ook weinig speciale bronnen voor die groepen. Ze kunnen dus ook heel schimmig blijven, zoals de groep van ongeveer 30 doopsgezinde gezinnen uit Schwartzenau (Zuidwest-Duitsland) die in 1720 in Surhuisterveen neerstreek. De groep hield zich van alles en iedereen afzijdig, zelfs van de plaatselijke doopsgezinde gemeente, en vertrok in 1729 naar Pennsylvanië. Enkele huwelijksinschrijvingen door het Nedergerecht van Achtkarspelen vormen vrijwel het enige schriftelijke spoor van hun aanwezigheid.
Bij twee andere groepen vluchtelingen, die beter zijn gedocumenteerd, willen we slechts kort stilstaan omdat zij hier nagenoeg geen genealogische sporen hebben nagelaten.
In de eerste plaats zijn dat de labadisten, een paar honderd in getal, die in het laatste kwart van de zeventiende eeuw in Wieuwerd verbleven. Zie verder ‘Labadisten yn Wiuwert’, themanummer *It Beaken* 38 (1976) 1-88.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) verbleven ongeveer 3000 Belgische vluchtelingen, waaronder veel geïnterneerde militairen, in Gaasterland. Over die groep kunt u meer gewaar worden in H. Doeleman e.a., *Interneringsdepot Gaasterland. Belgische vluchtelingen 1914-1918* (Oudemirdum 1996).
In en na de bezettingstijd (1940-1945) hebben Duitse respectievelijk Canadese militairen hier genealogische sporen nagelaten. Voor meer achtergrondinformatie en hulp bij onderzoek naar Duitse militairen verwijzen naar www.werkgroepherkenning.nl, voor geallieerde troepen naar www.bevrijdingskinderen.nl.
Voor de hierna te bespreken groepen geldt dat de informatie vooral moet worden opgediept uit de algemene bronnen die in andere hoofdstukken worden behandeld.

Literatuur: J.M.W.G. Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspektief, 1600-1900* (Gouda 1984); J.G.J. van Booma, *Genealogisch onderzoek in Duitsland* (Den Haag 1987); *Familienforschung im deutschen Grenzraum zu den Niederlanden. Jubliäumsband der "Werkgroep Genealogisch Onderzoek Duitsland" 1967-1992* (Hilversum 1992). Zie ook *Gens Nostra* 1987 253-282 over militairen van buitenlandse herkomst.

Joden

De inschrijving van Israhel kistemaecker in het burgerboek van Franeker in 1539 vormt het oudste tastbare bewijs van joodse aanwezigheid in Friesland. In de landsheerlijke tijd (1515-1580) gold in de Nederlandse gewesten een vestigingsverbod voor joden, zodat hun aantal zeer beperkt bleef. Na de reformatie verdween dat verbod weliswaar, maar daar hield het ook mee op. Joden werden gedoogd, maar ook gediscrimineerd. Ze mochten geen lid van een gilde worden, zodoende was het voor hen haast onmogelijk om zich in de steden als ambachtslieden te vestigen en moesten zij hun bestaan vooral in de handel zoeken. Pas na het midden van de zeventiende eeuw kwam er wat groei in en die zette door. Tegen het einde van de achttiende eeuw was het aantal joden in Friesland opgelopen tot 626, volgens de volkstelling van 1796. De meesten waren afkomstig uit Amsterdam en andere Hollandse steden. In Bolsward, Gorredijk, Harlingen, Heerenveen, Hindeloopen, Leeuwarden, Lemmer, Noordwolde en Sneek waren destijds joodse gemeenschappen gevestigd. Nagenoeg alle Friese joden hadden een Oost-Europese achtergrond, meer dan 99% behoorde dus tot de *asjkenazim*. Waar mogelijk stichtten ze synagogen en eigen begraafplaatsen. De omwenteling van 1795 bracht ook voor de joden gelijkstelling. In het begin van de negentiende eeuw verenigden de joodse gemeenten zich in een organisatie. In Leeuwarden, waar ongeveer de helft van alle Friese joden woonde, was de hoofdsynagoge gevestigd. De joodse gemeenschap groeide in de loop van de negentiende eeuw verder. Volgens een telling uit 1874 was de populatie toen 2235 personen sterk. Al kort daarna zette de teruggang in. Friesland had zwaar te lijden van de landbouwcrisis en de industrialisatie kwam hier niet van de grond. Daardoor werden veel Friezen gedwongen elders hun heil te zoeken en dat gold ook voor de joden. Zij vertrokken in vrij groten getale naar het westen van het land. Dit proces had inkrimping, samenvoeging en opheffing van joodse gemeenten tot gevolg, waardoor er in 1940 alleen nog gemeenten te Leeuwarden, Gorredijk, Harlingen en Sneek waren. De vervolgingen onder de Duitse bezetting betekenden het einde van de joodse gemeenschappen in Friesland. Een enkele synagoge en verschillende begraafplaatsen vormen de overblijfselen van hun aanwezigheid.

Bronnen en beschikbaarheid
De genealogie van joodse families is zonder meer een moeilijke materie. Eén van de problemen wordt gevormd door het gebruik van wisselende voornamen en soms ook familienamen door één en dezelfde persoon, al naar gelang de context: tegenover autoriteiten, bij contacten met andere joden of in de synagoge. Wat betreft het gebruik van familienamen konden joden zich goed thuis voelen in Friesland, want tot 1811 voerden ze die maar weinig. Ook na die tijd komen ze nog wel voor met alleen patroniemen.
Voor algemene bronnen, waarin ook joden voorkomen, verwijzen we naar de andere hoofdstukken van deze gids. Specifiek joodse bronnen zijn onder meer de besnijdenisboeken, waarin natuurlijk alleen jongens worden vermeld. We kennen registers van Leeuwarden (± 1726-1750, 1757-1765, 1782-1828), Harlingen (1782-1805) en Gorredijk 1775-1810). U vindt ze in Tresoar (dtb nrs. 1020, 348 resp. 574), dat van Leeuwarden ook in het HCL. In de registers komen besnijdenissen uit de wijde omgeving van genoemde plaatsen voor, tot zelfs buiten Friesland. In Tresoar is ook een kopie van een besnijdenisregister van Zwartsluis, waarin ook namen van besnedenen te Lemmer, Noordwolde en Stavoren voorkomen (Copie nr. 6177).
Lange tijd golden de voorschriften voor de registratie van huwelijken niet voor joden, maar vanaf 1772 vielen ze onder de nieuwe wetgeving die toen van kracht werd. Alleen in Leeuwarden werden joodse huwelijken in een apart register ingeschreven.
De door joden in 1811 aangenomen familienamen staan meestal in afzonderlijke registers. Hun namen hebben soms een Fries tintje en zijn vaak exclusief voor joden (Cohen, Dri(e)lsma, Leefsma, Polak, Turksma), maar soms verraden ze weinig of niets over hun achtergrond (van Gelder, de Jong, de Leeuw, de Vries, Woudstra).
Tot slot van dit rubriekje willen we graag de aandacht vestigen op de vrijwel volledige verzameling foto's van grafstenen op joodse begraafplaatsen die Tresoar rijk is. De teksten van de zerken (Hebreeuws, met vertaling in het Nederlands) zijn in zelfbediening op de studiezaal aanwezig (Leeszaalbibl. 183), de foto's zijn aan te vragen via het personeel.
Veel gegevens uit bovenstaande en andere bronnen (bevolkingsregisters, geboorten en huwelijken te Leeuwarden) zijn bijeen gebracht in de 'Joodse database' van Tresoar, die via de website te raadplegen is. De archieven van de joodse instellingen in Friesland worden bewaard in Tresoar (studiezaal: Toegang 250).

Literatuur: Voor de joodse genealogie in Nederland is het tijdschrift *Misjpoge, Verenigingsblad van de Nederlandse Kring voor Joodse Genealogie* van groot belang. In jaargang 1996, pag. 37-53 vindt u een uitgebreid overzicht van Friese bronnen. Het is bij Tresoar ook los verkrijgbaar en behandelt vele joodse en niet-joodse bronnen. Jaargang 1997 bevat een themanummer (nr. 4a): T. Spaans, 'Handleiding voor joods-genealogisch onderzoek in Nederland'.
Algemene literatuur: J. Bethlehem e.a. (red.), *Gids voor onderzoek naar de geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 2001); J.C.H. Blom en R.G. Fuks-Mansgeld, *De geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995); H. Beem, J. Michman en D. Michman Pinkas, *Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Ede / Antwerpen 1992); S. van der Woude en S. de Haan, *Drie eeuwen joods leven in Friesland* (Leeuwarden 1995); de literatuurlijst geeft onder meer publicaties over de geschiedenis van plaatselijke gemeenten in Friesland.
Joodse archieven worden beschreven in S. de Haan, *Inventaris van de archieven van de synagogale ressortale instellingen in Friesland en van de daaronder ressorterende joodse gemeenten van Leeuwarden, Harlingen en Gorredijk 1754-1972* (Leeuwarden 1995). De namen van de ruim 100.000 joodse oorlogsslachtoffers die tijdens de Tweede Wereldoorlog uit Nederland zijn gedeporteerd en van wie geen graf bekend is, staan opgetekend in het boek *In memoriam* (Den Haag 1995). Zie voor dit onderwerp zeker ook www.joodsmonument.nl. Voor de joodse familienamen van 1811 zie P. Nieuwland en B. Stenekes, *Repertorium van familienamen in 1811-1812 in Friesland aangenomen en bevestigd*, deel 8 (Leeuwarden 1982) 139-162 (ook op www.tresoar.nl).

Hugenoten
Onder hugenoten verstaan we Franse calvinisten. Het calvinisme kreeg in het Frankrijk van de zestiende eeuw een behoorlijke aanhang, naar aangenomen wordt 10% van de bevolking. Bij het Edict van Nantes (1598) verkregen ze niet alleen godsdienstvrijheid, maar ook andere privileges. In de loop van de zeventiende eeuw

werden de rechten van de hugenoten stukje bij beetje beknot en werd hun positie steeds lastiger. Uiteindelijk werd in 1685 het Edict van Nantes opgeheven en kwam het tot daadwerkelijke vervolging van de hugenoten. Zij namen daarop massaal de wijk naar meer tolerante gebieden als Zwitserland, Duitsland en de Noordelijke Nederlanden. Naar schatting bedroeg het aantal vluchtelingen ongeveer 400.000. Wat Nederland betreft kwamen de hugenoten vooral terecht in de Hollandse en Zeeuwse steden. Ook in Friesland waren ze welkom, maar van een vluchtelingenstroom was hier geen sprake. Enkele tientallen gezinnen werden in Gaasterland opgevangen. In Balk richtten ze een Waalse gemeente op. Ze kregen ook landerijen toegewezen om het boerenbedrijf te beoefenen. Dat was bepaald geen schot in de roos, de Fransen waren meest stedelingen die heel andere vaardigheden bezaten. Al snel verlieten velen het mooie Gaasterland om elders hun geluk te beproeven. De Waalse gemeente leed een kwijnend bestaan en werd in 1721 opgeheven. De hugenoten elders hebben zich aangesloten bij de bestaande Waalse gemeenten (zie hoofdstuk 9).
Als u een Franse achternaam heeft wil dat niet automatisch zeggen dat u van hugenoten afstamt. Veel emigranten uit het zuiden kwamen op eigen houtje uit economische motieven naar onze streken. Ook zijn hier in 1813, toen het keizerrijk van Napoleon ten einde liep, wel Franse douaniers en andere functionarissen achtergebleven.

Literatuur: A. Wiegers, 'De refugié's in Gaasterland', *Bulletin van de Nederlandse Hugenoten Stichting* 18 (1993) 572-607.

Repatrianten uit Indonesië

Het einde van de Tweede Wereldoorlog luidde ook het einde van het koloniale tijdperk in, de Nederlandse pogingen om de vooroorlogse toestand te herstellen ten spijt. Eind 1949 werd de soevereiniteit overgedragen aan de Republiek Indonesië en was Nederlands-Indië verleden tijd. De inwoners van Nederlandse afkomst moesten kiezen voor de Nederlandse of de Indonesische nationaliteit. De meesten kozen voor Nederland en voor repatriëring naar 'het moederland'. Hun instroom had plaats in 1951 en volgende jaren. Hoewel hun opvang niet gemakkelijk was, onder meer door de nijpende woningnood in het naoorlogse Nederland, is hun integratie goed geslaagd. Naderhand kregen veel van degenen die voor Indonesië hadden gekozen spijt van hun beslissing ('spijtoptanten') en vertrokken alsnog naar Nederland. Wanneer u genealogische belangstelling hebt voor de repatrianten uit Indonesië kunt u zich het best eerst oriënteren bij de Stichting Indisch Familie Archief (SIFA) in Den Haag. Deze stichting beschikt onder andere over familiedossiers, waarvan de index op internet te vinden is (www.sifa.nl). Een bezoek aan dit archief is niet gratis.

Molukkers

De Molukkers die in 1951 naar Nederland kwamen hebben een andere achtergrond dan de hiervoor besproken repatrianten. Ze zijn afkomstig van de Zuid-Molukse eilanden Ambon, Ceram, en enkele andere. Ten tijde van de overdracht

van de soevereiniteit waren ze militairen van het KNIL. Ze werden voor de keuze gesteld over te gaan naar het Indonesische leger of af te vloeien naar de burgermaatschappij. De meesten opteerden voor het laatste, maar de politieke verwikkelingen in Indonesië, onder meer het uitroepen van de Republiek der Zuid-Molukken, gooiden roet in het eten. De militairen kregen in verband daarmee de als tijdelijk bedoelde status van militairen van de Nederlandse Landmacht. Die maatregel had verstrekkende gevolgen. Om een lang verhaal kort te maken: Nederland werd verplicht de hele groep met hun gezinnen, in totaal ongeveer 12.500 personen, naar Nederland te laten overkomen. Omdat men destijds meende dat het allemaal tijdelijk was werden ze ondergebracht in speciale kampen (later betiteld als woonoorden), tamelijk afgezonderd van de overige bevolking. Er kwamen uiteindelijk 71 kampen, waarvan vier in Friesland: 'Wyldemerk' tussen Balk en Oudemirdum, 'De Wite Peal' bij Sintjohannesga en 'Ibenheer' en 'Oranje', beide bij Oosterwolde. Vlak over de grens lag kamp 'Trimunt' bij Marum. De kampen waren eerder gebruikt bij werkverschaffingsprojecten of voor andere doeleinden en telden samen meer dan 1000 bewoners. Een bijzonderheid is wel dat in Wyldemerk uitsluitend islamieten verbleven en dat daar ook een moskee werd gebouwd, de eerste in Friesland.
De overkomst van de Molukkers en de eerste opvang in de kampen werd geheel geregeld door de regering, die daarvoor het Commissariaat Ambonezenzorg (CAZ) in het leven riep. Aanvankelijk werden de kampbewoners geheel door de staat verzorgd, een verplichting die voortvloeide uit de status van de Molukkers. Na enkele jaren werden de verwachtingen van terugkeer naar de Molukken meer en meer getemperd, althans bij de overheid. In verband daarmee werd de verzorging afgebouwd en werden pogingen tot integratie ondernomen, ondanks veel tegenwerking van de betrokkenen. Geleidelijk werden de woonoorden gesloten en werden de bewoners gehuisvest in bestaande dorpen en steden, veelal wel in eigen woonwijken. Aan het einde van de jaren zestig was dit proces voltooid. De moskee van Wyldemerk werd afgebroken.
Voor onderzoek naar Molukkers is natuurlijk het archief van het CAZ (opgeheven in 1970) van groot belang. Het berust in het Nationaal Archief. In gemeentelijke archieven is natuurlijk ook wel iets te vinden, vooral die waar woonwijken voor Molukkers werden gebouwd. In Friesland kwam zulke wijken in Oosterwolde en Drachten. Bij het onderzoek moet u bedenken dat de Molukkers vrij lang zijn aangeduid met de nu als onjuist geziene benamingen 'Ambonezen' en 'Zuid-Molukkers'. De Molukkers brachten kenmerkende familienamen mee als Latuheru, Latumalea, Lilipaly, Pattiapon en Sahureka. Voor algemene informatie over het voorgaande verwijzen we graag naar het Moluks Historisch Museum in Utrecht (www.museum-maluku.nl).

Literatuur: H. Smeets, *Molukkers in Nederland*. Historische Reeks Moluks Historisch Museum (MHM) (Utrecht 1992); G. van den Bergh, *Wijldemerck, kamp voor Islamitische Molukkers 1954-1969* (z.p. 1994).
Een korte historie en overzicht van archiefbronnen geeft F. Steijlen, 'Het archief van het Commissariaat Ambonezenzorg', *Archievenblad* 106 (2002) afl. 6 (augustus) 18-23.

EMIGRANTEN

Bij emigratie denken we, niet ten onrechte, vooral aan emigratie naar de Verenigde Staten van Amerika; die naar bijvoorbeeld Canada, Nieuw-Zeeland of Australië werd pas na de Tweede Wereldoorlog van betekenis. In de negentiende eeuw werden emigranten meestal ‘landverhuizers’ genoemd. Aan hun vertrek lagen in het begin vooral godsdienstige, later meest economische drijfveren ten grondslag.

Alvorens aan dit onderwerp te beginnen willen we kort stilstaan bij enkele bewegingen uit een verder verleden, die tijdelijk van aard waren omdat de meeste emigranten weer naar Friesland zijn teruggekeerd. In 1567 verlieten vele hervormingsgezinden het land uit angst voor het schrikbewind van de hertog van Alva. De meesten vestigden zich te Emden. Toen de opstand tegen de Spanjaarden terrein won konden zij terugkeren en vluchtten veel rooms-katholieken, vooral naar Groningen. Zie ook pag. 277 en 278.

In 1787 was Nederland het toneel van een ware uittocht. Het betrof patriotten die deel hadden genomen aan een opstand en na hun nederlaag op de vlucht sloegen. In het hele land moeten het er tienduizenden zijn geweest. Sommigen gingen na een tijdje weer naar huis, anderen vestigden zich in tolerante steden als Kampen, Groningen, Haarlem, Leiden en Dordrecht of in het grote Amsterdam, waar zij anoniem konden verblijven. Maar de meesten trokken over de grens, naar de Zuidelijke Nederlanden, Duitsland of zelfs Amerika. Een grote groep kwam in St. Omer en enkele andere plaatsen in Noord-Frankrijk terecht. De vluchtelingen daar kregen uitkeringen van de Franse overheid; de vooraanstaande Friese patriot Coert Lambertus van Beyma werd met de uitvoering belast. Omdat diens administratie (Tresoar, inventaris: Toegang 318-06) en andere relevante archivalia bewaard zijn gebleven is er vrij veel over die groep bekend. Na de omwenteling van 1795 keerden de vluchtelingen terug. Veel Friese ex-vluchtelingen claimden, na daartoe te zijn uitgenodigd door de Representanten, vergoeding van geleden schade (Tresoar, BRF-archief, inv.nrs. 214-219).

Literatuur: J.G.M.M. Rosendaal, Bataven*! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk, 1787-1795* (Nijmegen 2003); J.G.M.M. Rosendaal. 'Geene Heeren Meer, Zalige Egalité. De door de Franse overheid ondersteunde gevluchte patriotse burgers, 1787-1794', *Jaarboek CBG* 49 (1995) 107-164; beide publicaties van Roosendaal bevatten naamlijsten. W. Bergsma e.a. (red.), *For uwz lân, wyv en bern. De patriottentijd in Friesland* (Leeuwarden 1987). In het 'Corpus Batavum' (studiezaal Tresoar, Leeszaalbibl. 122) zijn biografische gegevens van 421 Friese patriotten bijeengebracht.

Noord-Amerika

Sinds de negentiende eeuw hebben duizenden Friezen 'it heitelân' verlaten om in 'it lân fan dream en winsken' een nieuw bestaan op te bouwen. De akkerbouwgebieden aan de noordelijke kust waren de grootste leveranciers van landverhuizers, in het binnenland was de animo duidelijk minder groot. In de tijd zijn golfbewegingen te onderscheiden die veelal met de economische conjunctuur te maken hadden. Ook het verlangen naar meer godsdienstvrijheid kon een drijfveer zijn. Zo vertrok in 1847 een groep Afgescheidenen onder leiding van ds. H.P. Scholte naar Iowa en stichtte daar de nederzetting Pella. De landbouwcrisis in de jaren tachtig van de negentiende eeuw bracht in heel West-Europa een enorme werkloosheid teweeg, terwijl Amerika met zijn beginnende industrialisatie om werkkrachten zat te springen. De gevolgen laten zich raden. In het algemeen verliep de emigratie planmatig en goed georganiseerd. De Nederlanders verspreidden zich zeker niet gelijkmatig over de Verenigde Staten, maar toonden voorkeur voor de streek tussen New York en de grote meren, zeg maar de staten New York, New Jersey, Iowa, Ohio, Michigan, Illinois en Wisconsin. Provinciegenoten zochten in de Nieuwe Wereld graag elkaars gezelschap, wat kan worden toegeschreven aan het verschijnsel 'kettingmigratie'.

Bronnen en beschikbaarheid

Vóór 1845 is het bronnenmateriaal over emigranten schaars, systematische registratie werd niet gehouden. Uit historisch en genealogisch onderzoek is bekend dat er al vroeg in de zeventiende eeuw emigranten uit Friesland in Nieuw-Amsterdam en omgeving verbleven (bijv. de families Banta en Fonda). Ook Pieter Stuyvesant, de laatste gouverneur van genoemde stad, was een Fries (zie ook pag. 209). De Afscheiding van 1834 gaf aanleiding tot een tamelijk omvangrijke emigratie.

Wellicht ontstond daardoor de behoefte aan centrale registratie. Met ingang van 1845 moesten de gemeenten jaarlijks gegevens over geëmigreerde inwoners aan het provinciale bestuur leveren. Vanaf 1850 is het bevolkingsregister een belangrijke gegevensbron. De emigranten lieten ook andere sporen na, in de archieven van rederijen en in die van immigratieautoriteiten aan de overkant van de oceaan. Na hun vestiging kunnen ze vaak weer worden gevolgd in de Amerikaanse volkstellingsregisters die om de tien jaar werden opgemaakt. Alle administraties werden natuurlijk voor verschillende doelen opgezet en de gegevens zijn dan ook verschillend. Ook vertonen ze de nodige lacunes. Door de gegevens uit de verschillende bronnen te combineren kan de onderzoeker zich meestal een aardig beeld van het leven van de emigrant vormen.

1. *Vertrek uit de woonplaats*: bevolkingsregisters en staten van landverhuizers. In het bevolkingsregister staat in de daarvoor bestemde kolom de datum van vertrek en de bestemming ingeschreven. De ambtenaar ter secretarie was daarbij afhankelijk van de aangifte die werd gedaan. Meldde de betrokkene zijn vertrek zelf, dan kunnen de gegevens tamelijk betrouwbaar zijn. De datum is niet altijd de datum van vertrek, maar soms die van uitschrijving. Iedere gemeente moest vanaf 1845 jaarlijks aan het provinciaal bestuur opgave doen van de vertrokken emigranten; op basis daarvan stelde de provincie ‘Staten van landverhuizers’ op. Deze staten bevatten van het gezinshoofd: naam, leeftijd, godsdienstige gezindheid, beroep, maatschappelijke klasse, aantal meevertrekkende gezinsleden, vermoedelijke reden van vertrek, plaats van bestemming en eventuele bijzonderheden. Van de meevertrekkende gezinsleden, waaronder ook personeel kan zijn begrepen, worden geen individuele gegevens vermeld in de ‘staten van landverhuizers’, dus voor hen is het bevolkingsregister een betere bron. In hoofdstuk 2 vindt u meer bijzonderheden over de gegevens in het bevolkingsregister en de beschikbaarheid daarvan voor onderzoekers. Een probleem is wel dat veel emigranten zich niet netjes lieten uitschrijven, onder meer om zo de dienstplicht te ontlopen. Onderzoeker Swierenga schat het aandeel van de ‘clandestiene’ emigranten op ongeveer een derde! Hun vertrek werd meestal pas opgemerkt bij de eerstvolgende volkstelling, waarna ze alsnog ambtshalve werden uitgeschreven.
De originele staten van landverhuizers bevinden zich in het archief van het Provinciaal Bestuur van Friesland 1813-1918 (Tresoar, Toegang 11, inv.nr. 9345, periode 1845-1880). Kopieën zijn op de studiezaal geplaatst (Copie nrs. 4065 en 4066) en u kunt daar ook een index vinden (Nadere toegang 11.13). De afschriften in het Nationaal Archief zijn minder compleet. Het CBG bezit kopieën van Friese staten van landverhuizers over de periode 1857-1880 op microfiche.
Gegevens over geëmigreerde militie- en landweerplichtige mannen zijn te vinden in het archief van de commissaris des konings/der koningin (zie verder hoofdstuk 12, pag. 230 en 238).

Op de website van Tresoar kunt u gebruik maken van de ‘Emigrantendatabase’. Deze bevat informatie over bijna 10.000 emigranten uit de periode 1880-1914, zoals die door onderzoekster A. Galema zijn verzameld. Het betreft emigranten uit de kustgemeenten die de meeste landverhuizers leverden. Door Tresoar zijn gegevens van enkele andere gemeenten uit de periode 1850-1900 toegevoegd, maar ze zijn dus nog lang niet compleet. Raadpleeg de toelichting bij de database voor meer details.

2. *Overtocht*: boekingsregisters van de vervoersmaatschappij. De emigrant maakte zijn reis naar de nieuwe wereld per schip. Aanvankelijk werd gebruik gemaakt van incidentele afvaarten waarover weinig is gedocumenteerd. Met de oprichting van de Holland Amerika Lijn (HAL) werd vanaf 1872 een directe stoomvaartverbinding tussen Rotterdam en New York gerealiseerd. Veel Friezen hebben hiervan gebruik gemaakt. De boekingsregisters uit de periode 1900-1962 zijn bewaard gebleven en berusten in het Gemeentearchief Rotterdam. Er zijn meerdere indices per jaar op de lijsten, dus is het wel van belang om de datum van vertrek zo mogelijk eerst in andere bronnen op te zoeken.

3. *Aankomst in Amerika*: scheepspassagierslijsten. Bij aankomst in een Amerikaanse haven moest de kapitein van een schip een passagierslijst (‘Customs ship passenger manifest’) inleveren bij de douane. Deze verplichting werd in 1820 ingevoerd en bleef bestaan tot ver in de twintigste eeuw. Een belangrijk voordeel van deze lijsten boven de staten van landverhuizers is dat ze de bijzonderheden geven van *alle* passagiers. In Canada werd een soortgelijke bepaling in 1865 uitgevaardigd.
De passagierslijsten zijn vrijwel volledig bewaard gebleven en ze zijn nu in beheer bij de National Archives and Records Administration (NARA) in Washington DC resp. de National Archives of Canada in Ottawa Ont. Voor het overgrote deel zijn ze op microfilm ter inzage. Ze zijn hoofdzakelijk chronologisch geordend per haven, zodat het geen overbodige luxe is om eerst nasporingen te doen naar haven, schip en datum van aankomst.
Gelukkig zijn er ook nog een paar andere mogelijkheden. Gegevens van 57.000 Nederlanders die tussen 1820 en 1880 in een Amerikaanse haven of vanaf 1865 in Quebec aankwamen zijn gepubliceerd door Swierenga (niet in Tresoar beschikbaar, wel bij het CBG). Voor de periode 1892-1924 zijn de namen van 22 miljoen immigranten, passagiers en bemanningsleden uit de scheepspassagierslijsten ingevoerd in een database die beschikbaar wordt gesteld op de website (www.ellisisland.org) van het American Family Immigration History Center (AFIHC) op Ellis Island, waar destijds verreweg de meeste immigranten arriveerden. U kunt op de website vrij op naam zoeken. Wanneer u nadere gegevens opvraagt moet u met een naam en een wachtwoord inloggen. Houd er rekening mee dat er fouten werden gemaakt bij het noteren van Nederlandse namen!

4. *Verblijf in Amerika*: volkstellingsregisters. In Amerika (en andere 'Angelsaksische' landen) werden en worden geen bevolkingsregisters bijgehouden. Wel vond er om de tien jaar een volkstelling (*census*) plaats. De volkstelling werden al sinds 1790 gehouden, maar dankzij de uitgebreidere vragenlijsten zijn vooral die vanaf 1860 zeer informatief. Op de formulieren werden onder andere gegevens verzameld over naam, leeftijd, ouders, welvaart, beroep en burgerlijke staat.
De formulieren van de volkstellingen van 1850, 1860, 1870, 1880, 1900 en 1910 worden ook bewaard bij de NARA en zijn op microfilm op diverse plaatsen in Amerika ter inzage. Ze komen langzamerhand ook digitaal beschikbaar via (betaalde) websites als www.ancestry.com. Op de formulieren zijn indexen op naam vervaardigd. Onderzoeker R.P. Swierenga heeft ook voor een deel van deze registratie een bronnenuitgave gemaakt. Uit de tellingen van 1850, 1860 en 1870 heeft hij van alle *counties* met tenminste vijftig in Nederland geboren of van Nederlanders afstammende Amerikanen biografische gegevens gepubliceerd in drie delen (niet aanwezig in Tresoar, wel bij het CBG).

5. *Overige bronnen*. Over de motieven en ervaringen van de emigranten komen we uit de hiervoor genoemde officiële registraties weinig te weten. De kolommen 'klasse van gegoedheid', 'klasse waarin men in de hoofdelijke omslag werd aangeslagen' en 'vermoedelijke redenen van vertrek' in de staten van landverhuizers kunnen wel een indicatie geven.
Persoonlijke ervaringen van emigranten zijn te achterhalen uit de brieven die zij aan achterblijvende familieleden schreven of uit aantekeningen in dagboeken en dergelijke. Sommige verhalen zijn door journalisten uit Friesland (Sjouke de Zee, Hylke Speerstra) opgetekend. Ook Galema heeft veel aandacht aan dit aspect besteed.
Gepubliceerde genealogieën bevatten vaak gegevens over geëmigreerde familieleden. Ook internet biedt steeds meer onderzoeksmogelijkheden, talloze websites zijn gewijd aan genealogisch onderzoek rond immigratie en emigratie. Het informatieaanbod varieert van zeer algemeen en persoonsgebonden tot complete bronpublicaties van passagierslijsten, kerkelijke registers of overzichten van opschriften

op begraafplaatsen. Een goed startpunt voor het enorme aanbod aan informatie biedt de pagina ‘Links’ op de website van het CBG, maar ook gerichte zoekacties in internationale zoekmachines leveren bijna altijd wel treffers op.

Nederland in Texas

Het volgende is gebaseerd op gegevens, die door het Ryksargyf zijn verzameld in het kader van *Simmer 2000*. Veel (afstammelingen van) emigranten hebben in dat jaar Friesland bezocht, verscheidene kwamen in het Ryksargyf om meer te weten te komen van hun ‘roots’. Nederland (Tx) werd in 1986 bij toeval ‘ontdekt’ door de chirurg dr. W. Renooij, die toen werkzaam was in Houston. Hij zorgde ervoor dat de contacten met Friesland werden hersteld. In september 2005 werd de stad getroffen door de hurricane Rita, waardoor onder meer haar ‘landmark’, de windmolen, zwaar werd beschadigd.

Nederland in Texas, dat nu ruim 17.000 inwoners telt, is in 1897 gesticht aan de toen pas aangelegde Kansas City Southern Railroad, een ongeveer 1000 km lange spoorlijn tussen Kansas City en Port Arthur, waarin veel Nederlands kapitaal is gestoken. Bij wijze van dankbetuiging aan de financiers kregen verschillende plaatsen langs de spoorlijn Nederlandse namen. Nederland (Tx) ligt iets ten noorden van Port Arthur.
De eerste bewoner van Nederland (Tx) was Gatze (in Amerika: George) Rienstra, die op 17 juli 1897 voor $ 800 een stuk land van 80 acres kocht met de bedoeling daar boer te worden. Gatze Rienstra werd op 26 augustus 1867 geboren te Parrega als zoon van Jan Rientses Rienstra, veehouder, en Anna Gatzes Rusticus. Zijn vader stierf al in 1884, 51 jaar oud. Van de veertien kinderen uit het gezin waren toen nog elf in leven. Uit de memorie van successie (zie hoofdstuk 8) blijkt dat het gezin zeker niet in behoeftige omstandigheden verkeerde. Gatze werd boerenknecht, maar de omstandigheden en vooruitzichten waren hier nogal slecht, zodat hij in 1895 de oversteek waagde. Via New York kwam hij in Iowa terecht, waar hij het smidsvak leerde en uitoefende. Een jaar later vertrok hij naar een vriend in Alvin, Texas

en zag dat daar goede landbouwgronden lagen. Kort daarop maakte hij een reis naar zijn familie in Friesland en haalde zijn zuster Feikje (Fanny) over om mee te gaan naar Texas en daar zijn huishouding te bestieren. Na George Rienstra vestigden zich verscheidene andere Nederlandse emigranten, waaronder zijn broer Douwe (Dan) zich in Nederland (Tx). Aanvankelijk werd er goed verdiend met de verbouw van rijst, maar in 1906 stortte de markt in. De oliewinning bracht echter nieuwe welvaart. George Rienstra is naderhand wagenmaker en handelaar in onroerend goed geworden en overleed op 27 januari 1939. Hij was in 1900 getrouwd met Trijntje (Kate) Koelemay (1877-1953), een boerendochter uit Hoogkarspel. Ze kregen drie kinderen. Nog steeds wonen er Rienstra's in Nederland (Tx), onder meer vlak bij de plek waar George Rienstra in 1897 in een maand tijd eigenhandig een houten woning bouwde.

Literatuur: R.P. Swierenga, 'Het bestuderen van de Nederlandse emigratie naar de Verenigde Staten. Nieuwe methoden en begrippen', in: *Jaarboek CBG* 36 (1982) 252-268; L. Beelen-Driehuizen en J.H. Kompagnie, *Onderzoeksgids landverhuizers. Aanwijzingen voor het doen van onderzoek naar Nederlandse emigranten en transmigranten (2e kwart 19e eeuw-1940)* (Den Haag 1996); hierin een overzicht van alle belangrijke archieven in Nederland, de Verenigde Staten en Canada voor onderzoek naar emigratie. A. Galema*, Frisians to America 1880-1914. With the baggage of the fatherland* (Groningen 1996). A. Gelijk, *Emigratie* (Studiezaal Tresoar: Leeszaalbibl. 164; bevat een overzicht van literatuur, archieven en videobanden op het gebied van emigratie, aanwezig bij Tresoar, de Koninklijke Bibliotheek en de Noordelijke Hogeschool Leeuwarden, 1999); S. de Zee, *Myn twadde Amerika-reis* (Heerenveen 1929); H. Speerstra, *It wrede paradys* (Leeuwarden 1999); het boek is in het Nederlands en het Engels vertaald. Bij Tresoar kunt u een informatieblad 'Emigranten' krijgen waarin sommige onderdelen van het voorgaande verder zijn uitgewerkt.

MIGRATIE BINNEN HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN

Nederlands-Indië

Mensen die verhuisden binnen het Koninkrijk der Nederlanden vielen niet onder de definitie 'landverhuizers'. Tot het koninkrijk behoorden ook de voormalige koloniën (Nederlands-Indië, Suriname en de Nederlandse Antillen). Voor informatie over Nederlanders in Indië kunt u het beste informatie vragen bij de Stichting Indisch Familie Archief (SIFA, zie pag. 80). Ook in de VOC-tijd zijn er wel Friezen naar de koloniën vertrokken, maar in verhouding tot gewesten als Holland en Zeeland waren het maar weinig (zie verder pag. 280).

Suriname

Surinamers zijn sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw op grote schaal naar Nederland gekomen; naar verhouding weinig van hen kozen Friesland als hun domicilie. De archivalia die van belang zijn voor genealogisch onderzoek van deze bevolkingsgroep bevinden zich voor het grootste deel in het Nationaal Archief; veel gegevens zijn via internet toegankelijk. Een belangrijke organisatie is de Stichting voor Surinaamse Genealogie (SSG). Voor meer informatie zie de website van die stichting, www.surinaamsegenealogie.nl.

Het Bildt
In de late middeleeuwen slibde de Middelzee, die Oostergo van Westergo scheidde, steeds meer dicht. Landaanwinning ging dus bijna vanzelf. Toen de hertogen van Saksen hier aan het bewind kwam troffen zij in het noorden van Friesland een zilte vlakte aan die hen de moeite van het inpolderen waard leek. Op grond van het recht van aanwas en/of aanslibbing dat hen als landsheren toekwam zou het ingepolderde land domeingrond worden. In 1504 contracteerden zij vier Hollandse heren voor de drooglegging van het Bildt. De heren namen werkkrachten mee uit de buurt van Dordrecht en andere Hollandse streken. Al een jaar later was het karwei geklaard en vervolgens werd het nieuwe land door rechte wegen verdeeld in dorpen en strakke kavels. Na het vertrek van de Saksen werd het Bildt eigendom van Karel V. Toen diens zoon Filips II in 1581 werd afgezworen namen de Staten zijn rechten over.
We weten niet hoeveel polderwerkers zijn teruggegaan, maar in ieder geval zijn er genoeg achtergebleven om een blijvend stempel op het Bildt te drukken. Nog steeds wordt er een taal gesproken, het Bildts, die meer aan Hollands dan aan Fries doet denken. Typisch Bildtse familienamen, die ook Hollands aandoen, zijn Wassenaar, Kuiken en eenlettergrepige als Lont, Schat, Ket en Slim. De geschiedenis van het Bildt is uitvoerig beschreven door Sannes, zodat we er hier niet verder op in zullen gaan.

Literatuur: H. Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt, beschreven in haar verband met de algemene historie van Friesland*, 3 dln (Franeker 1951-1956); met aanvullingen en index door H.S. Buwalda. W.T. Vleer, *De Friese Wassenaars* (z.pl. 1963); hierin ook genealogieën van andere Bildtse families.

Gietersen
Tegen het midden van de achttiende eeuw begon het veen in de kop van Overijssel op te raken en keken de veenbazen om zich heen naar plaatsen waar zij hun bedrijf konden voortzetten. Die plaatsen vonden zij in het zuiden van Friesland. In 1750 werden de eerste twee veenbazen uit Giethoorn in Oudehaske gesignaleerd. Spoedig volgden er meer, ook in Nijehaske en Sintjohannesga. Weinige jaren later kon men spreken van een ware invasie van veenbazen, turfmakers en andere arbeidskrachten. Ze kwamen niet alleen uit Giethoorn, maar ook uit Wanneperveen, Muggenbeet, Beulake en andere plaatsen. Maar in Friesland werden ze op een hoop gegooid en aangeduid als ‘Gietersen’. Ze vestigden zich in steeds meer plaatsen waar veengrond voorradig was, voornamelijk in Lemsterland, Haskerland, Schoterland en Ængwirden. In verschillende dorpen overvleugelden ze de oorspronkelijke bevolking in aantal. Dit had tot gevolg dat het Fries in sommige plaatsen vrijwel verdween als voertaal en plaats maakte voor het Gieterse dialect, door de Friezen denigrerend aangeduid als ‘krûmpraat’ (ze betitelden het Stellingwerfse dialect overigens ook zo). Op den duur heeft het Fries zijn positie heroverd. Behalve hun taal brachten de Gietersen ook hun kenmerkende familienamen mee, zoals Akkerman, Dam, ten Hoeve, Krikke, Kroes, Meester, Otter, Wind en vele andere.
Bijzonder ingrijpend voor het Friese landschap was de verveningsmethode die de Gietersen hier introduceerden. Deze had tot gevolg dat hele stukken land onder

water verdwenen en dat er dus grote plassen ontstonden en de infrastructuur werd bedreigd. Dat dit niet onopgemerkt bleef spreekt vanzelf. De regent Johan Vegilin van Claerbergen, grietman van Doniawerstal en grootgrondbezitter in Haskerland waarschuwde in zijn *Vertoog over de veengraveryen* (1766) voor de negatieve gevolgen en bepleitte maatregelen. Wat de 'gewone man' er van vond blijkt uit het volgende gedichtje van Marten Jans, een volksdichter uit Lippenhuizen (1767):

> Gaan wij eens treden voort na 't dorp van Oudehaske
> En zien hoe 't daar nu wort tot enen waterplaske
> Door 't uitlandsch vreemde volk wordt daar 't land verteerd.

Er kwamen inderdaad overheidsmaatregelen, maar de veenbazen trokken zich er weinig van aan. Toch kwam uiteindelijk alles weer goed. In de negentiende eeuw werden de plassen drooggelegd en omgezet in veenpolders.
De meeste Gietersen waren gereformeerd, maar er waren ook doopsgezinden bij. Ze sloten zich aan bij de plaatselijke kerken en zijn op den duur helemaal geïntegreerd in de Friese samenleving.

Literatuur: J. Kroes, *De Gietersen in Friesland. De migratie van Noordwest-Overijsselse turfgravers naar het Friese laagveengebied in de tweede helft van de 18e eeuw* (Leeuwarden 1996); J. Kroes, 'Groepsmigratie: Overijsselse turfgraversfamilies naar de Friese laagveengebieden. In het bijzonder bekeken in Oosterzee en Echten, Lemsterland', *Jaarboek CBG* 47 (1993) 200-248; J. Kroes, 'De veenbazen. Sociaal-economische aspecten van de groep Gieterse verveners in Haskerland in het derde kwart van de achttiende eeuw', *Jaarboek CBG* 48 (1994) 138-175; J.J. Spahr van der Hoek, *Samenleven in Friesland. Drie perioden uit de sociale geschiedenis* (Drachten 1969) 127-136.

Amsterdam
Door de eeuwen heen waren de handelscontacten tussen Friesland en Amsterdam zeer intensief. Friese schippers zorgden voor de aanvoer van zuivelproducten, hout, turf, zout en wat niet al. Uit Amsterdam namen ze vooral koloniale waren mee terug. Veel Friese schippers op de Oostzee, vooral die uit Hindeloopen, voeren voor Amsterdamse reders. Zoals te verwachten valt hebben de handelscontacten vaak geleid tot vestiging in de hoofdstad. Exacte cijfers zijn daarover niet bekend,

maar het ging in de zeventiende en achttiende eeuw om duizenden. In de periode 1600-1670 gingen elk jaar wel 40 tot soms meer dan 60 mannen uit Friesland in Amsterdam in ondertrouw. In 1670 was de Gouden Eeuw wel zo'n beetje voorbij en werden de aantallen lager, maar ze bleven aanzienlijk. Onderzoeker Hart telde over de periode 1578 tot 1810 in totaal 7924 bruidegoms en 6438 bruiden in eerste echt die uit Friesland afkomstig waren. Ze kwamen vooral uit de steden en veel minder van het platteland.
De landbouwcrisis omstreeks 1880 had veel verlies aan werkgelegenheid in

Friesland en daarmee vertrek uit de provincie tot gevolg. De vertrekoverschotten bleken structureel. Bedroeg het aandeel van Friesland in de Nederlandse bevolking midden negentiende eeuw ongeveer 10%, thans is het nog maar 4%. Veel werkzoekenden vestigden zich in Amsterdam, maar ook in andere gebieden waar de industrialisatie van de grond kwam: Rotterdam, Twente, Noord-Brabant. Omdat Friezen graag elkaars gezelschap zochten zijn op veel plaatsen Friese verenigingen (onder meer kaatsclubs en 'Fryske kriten') opgericht.

Literatuur: Y. Poortinga e.a. (red.), 'Amsterdam en Friesland, zeven eeuwen relaties', themanummer *It Beaken* 37 (1975) 117-248.

5 NOTARIAAT

Sinds jaar en dag gaan mensen naar een notaris voor het laten opmaken van rechtsgeldige documenten, bijvoorbeeld testamenten, boedelbeschrijvingen, huwelijkse voorwaarden, koopakten, schuldbekentenissen en andere. Allerlei zaken die het dagelijks leven van uw voorouders bepaalden treft u in de notariële archieven aan. De notariële archieven zijn dan ook van niet te onderschatten belang voor het completeren van de geschiedenis van uw familie.
In de tijd dat er geen notariële archieven bewaard werden, dat is vóór 1809, vervulde het lokale gerecht diverse functies die later door de notaris werden uitgeoefend, zie hiervoor hoofdstuk 7.
Succesvol onderzoek in notariële archieven hangt mede af van de welstand van uw voorouders. Waren ze straatarm dan zult u uw verwachtingen op een laag pitje moeten zetten.

NOTARIËLE ARCHIEVEN
Notarissen zijn, als het goed is, onafhankelijk, onpartijdig en onkreukbaar. Ze leggen allerlei zaken vast die een juridisch karakter hebben en voornamelijk te maken hebben met het familie-, erf- en vermogensrecht. De zaken kunnen één persoon betreffen (een testament bijvoorbeeld), maar ook twee of (veel) meer.
Het ambt van notaris kwam in Friesland in de vijftiende eeuw al voor, maar uit die tijd zijn geen archivalia overgeleverd. Dat geldt eigenlijk ook voor de eeuwen die volgden. Zo hebben de voorschriften die Karel V uitvaardigde over het houden van protocollen (zie hierna) door notarissen vrijwel niets uitgehaald. Uit de zestiende eeuw is zegge en schrijve één protocol bekend, uit de zeventiende en achttiende eeuw een paar. Pas in 1809, onder koning Lodewijk Napoleon, werd het menens. In 1811, onder het Franse keizerrijk, werden de bevoegdheden van de notaris sterk uitgebreid, maar er kwam ook meer toezicht. Notarissen namen veel taken over die tot dan toe door het nedergerecht werden uitgeoefend. Ze hielden zich voortaan ook bezig met transport van onroerend goed, openbare verkopingen, boedelbeschrijvingen, etc. Het benoemen van voogden en verder toezicht over wezen bleef evenwel een overheidstaak, uitgeoefend door de vrederechter (vanaf 1838: kantonrechter).

Bronnen
Het archief van een notaris bestaat in hoofdzaak uit *minuutakten,* dat zijn de originele, ondertekende akten. De klant krijgt een afschrift daarvan, de *grosse*. Worden de minuten afgeschreven in een register, dan noemen we dat een *protocol*. Na 1809 komt dat vrijwel niet meer voor, wel dat minuten worden ingebonden. De minuten worden chronologisch geordend, meestal per jaar. In een pak of band minuten kunt u dus van alles tegenkomen: transporten van onroerend goed, testamenten, schuldbekentenissen, openbare verkopingen van zowel roerende als onroerende goederen, huwelijkse voorwaarden, cessies, huwelijkstoestemmingen en wat niet al. De minuutakte wordt ondertekend door alle partijen (soms dus maar één) en de notaris. Vervolgens kunnen er naar believen grossen worden gemaakt van de hele minuut of een deel daarvan. Zo heeft bij een veiling waar veel kavels van eigenaar verwisselen een koper immers maar belang bij het deel dat zijn eigen aankoop bevat.
Niet van alle akten bewaart de notaris een minuut. Minder belangrijke akten als volmachten, verklaringen van eigendom, verzoeken om hypotheekinschrijvingen door te halen (royementen), huwelijkstoestemmingen en akten van bekendheid (zie pag. 36) zijn uitgezonderd van de verplichting om een minuut te bewaren. Zulke akten heten *brevetakten*; de beide laatstgenoemde voorbeelden vindt u terug in de huwelijksbijlagen.
Enkele veel voorkomende minuutakten in de notariële archieven zijn:

Huwelijkse voorwaarden
Akten van huwelijkse voorwaarden werden opgemaakt bij het aangaan van een huwelijk. Ze gaven de mogelijkheid om in afwijking van het heersende erfrecht nadere afspraken te maken. Ze werden opgesteld kort voor de ondertrouw of in de periode tussen de ondertrouw en het huwelijk. Bij het opstellen van de huwelijkse voorwaarden werden bruidegom en bruid zo nodig geassisteerd door ouders of andere familieleden die hiervoor hun toestemming moesten geven, dat is wanneer één der of beide echtelieden nog geen 30 jaar was c.q. waren. De akte bevat meestal een opsomming van het ingebrachte bezit, de mate waarin bezit en inkomsten gemeenschappelijk zouden worden en bepalingen betreffende de rechten van de langstlevende. Van de akten die na 1 oktober 1838 zijn opgemaakt is een afschrift te vinden in het archief van de arrondissementsrechtbank.

Praktijkvoorbeeld
Jelle Troelstra en Grietje Landmeter hebben in 1859 geen huwelijkse voorwaarden laten opstellen. Toen hij in 1876 hertrouwde met Geertje Rinsma waren de financiële omstandigheden heel anders en kwamen die voorwaarden er wel. Die hielden in dat de onroerende goederen van de bruid buiten de huwelijksgemeenschap zouden blijven. Wel legateerde Geertje haar aanstaande man haar nalatenschap voor zover zij daarover bij haar overlijden kon beschikken (Toegang 26, inv.nr. 128050, aktenr. 1092). Deze voorwaarden waren nog steeds van kracht bij haar overlijden. Weliswaar liet zij een testament na, maar daarin was bepaald dat het slechts geldig zou zijn als zij haar man overleefde (inv.nr. 128050, aktenr. 2345). Grietje Landmeter heeft nooit een testament laten opmaken.

Testamenten

Testamenten werden (en worden) opgemaakt om te voorkomen dat het bezit van de erflater werd (wordt) verdeeld volgens het geldende erfrecht. Door een uiterste wilsbeschikking of testament te maken kon de erflater de gang van zaken beïnvloeden. In een testament zijn diverse bepalingen opgenomen over de benoeming van erfgenamen, toewijzing van legaten, aanstelling van een executeur-testamentair (uitvoerder van de laatste wil), aanwijzing van voogden over minderjarige erfgenamen, etc. Over het opsporen en inzien van testamenten vindt u meer in de toelichtingen in de paragrafen ‘Beschikbaarheid’ en ‘Nadere toegangen’.

Praktijkvoorbeeld

Jelle Troelstra beschikte op een wat onconventionele manier over zijn nalatenschap, namelijk via een olografisch (eigenhandig geschreven) testament, dat hij opstelde 25 januari 1904 en een paar dagen later in een verzegeld omslag deponeerde bij notaris Dirk ter Haar te Kollum. Zonder dit testament zouden zijn drie nog levende kinderen en de dochter van zijn overleden zoon Dirk elk ¼ hebben geërfd. Volgens de laatste wil kreeg Haukje Henderika, die bij hem inwoonde en hem ook verzorgde, met 7/20 een aanmerkelijk groter aandeel dan Pieter en Hendrika (elk 4/20). Ook 4/20 werd toebedeeld aan Grietje Troelstra, de dochter van zijn overleden zoon Dirk. Haar aandeel moest zoveel mogelijk worden uitgekeerd in de vorm van landerijen te Wirdum. Tenslotte was er 1/20 voor Silvie Sidonie de Vries, de weduwe van Dirk Troelstra. Zij woonde te Den Haag en werd door haar schoonvader met ƒ 100 per maand ondersteund, zo leren we uit de aangifte voor de successierechten (zie pag. 175). Haukje Henderika, de enige van de kinderen die nog in Friesland woonde, werd benoemd tot executeur-testamentair; zij kreeg het recht om de nalatenschap onmiddellijk na het overlijden van haar vader in bezit te nemen (Toegang 26, inv.nr. 70083, akte nr. 1127).

Boedelscheidingen

Als er na iemands overlijden meerdere erfgenamen zijn moet de nalatenschap worden verdeeld. De boedel moet worden gescheiden, maar daarvoor moet deze eerst zijn beschreven.
Boedelbeschrijvingen en -scheidingen door een notaris zijn verplicht als één van de erfgenamen afwezig is of onder voogdij of curatele staat, dus altijd als er minderjarige kinderen zijn. In boedelbeschrijvingen wordt meestal gedetailleerd opgesomd wat er in het sterfhuis aanwezig is.

Praktijkvoorbeeld
In huize Troelstra werd op 16 februari 1906 boedelinventaris opgemaakt door notaris Henri Jacob Sierevelt te Leeuwarden. De beschrijving geeft, samen met verkoopakte (zie beneden) een goed beeld van de indeling en inrichting van het huis. Zo was er een voorkamer ingericht als kantoor voor de verzekeringsmaatschappij Neerlandia. Op de zolder waren een dienstbodenkamer en een appelhok. De roerende goederen werden getaxeerd op ƒ 844,40. Een totaal ontbreekt hier evenwel, onder meer omdat de onroerende goederen niet zijn getaxeerd. Uit de aangifte voor de successie weten we overigens het totaal wel, namelijk ƒ 108.936,78½ (zie pag. 175).

Overdracht van onroerend goed

De notarissen hielden zich vanaf 1811 ook bezig met de overdracht van eigendom van onroerende goederen. De notariële akten van eigendomsoverdracht worden overgeschreven in het *register van overschrijvingen* van de hypotheekbewaarders. Zie hoofdstuk 7, waar deze materie uitvoerig wordt behandeld. Het zoeken in de openbare registers gaat meestal sneller dan dat in de notariële archieven!

Schuldbekentenissen

Van geldleningen worden bijna altijd notariële akten opgemaakt, zeker als er daarbij onroerende goederen in onderpand worden gegeven (hypothecaire leningen). Ook deze akten werden op de kantoren van de hypotheekbewaarders overgeschreven, in het *register van inschrijvingen*. De inschrijvingen van na 1838 zijn vernietigd, zodat de notariële archieven vanaf dat jaar de enige bronnen voor zulke akten vormen.

Beschikbaarheid

Het oudste bewaard gebleven notarieel archief in Friesland is het *Protocol Cleuting*, lopend over de jaren 1554-1571. Het is nagelaten door Nicolaas Cleuting, notaris te Leeuwarden, en berust in het HCL. Een selectie uit het protocol is gepubliceerd. Na Cleuting volgt er een hele tijd niets. Uit de zeventiende eeuw resten ons een paar fragmenten, waaruit ook selecties in druk beschikbaar zijn.

De bewerkingen zijn: P.Th. Zwart, 'Een achtergebleven protocol van notaris P.N. Alma te Franeker (1648)', *De Vrije Fries* 48 (1968) 127-137 (origineel in Statenarchief, Toegang 5, inv.nr. 2911); P.Th. Zwart, *Protocol Cleuting* (Leeuwarden 1970); P.T. Zwart, *Twa notariële protokollen út de swantjinde ieu* (Leeuwarden 1973), betreffende de protocollen van Sibrandus Æneæ te Sint Annaparochie (1660-1664) en Henricus Winia te Sint Jacobiparochie (1683-1685), de originelen berusten in het gemeentearchief van het Bildt; P.Th Zwart, 'Nog een notarieel protocol in Friesland, maar nu met een vraagteken', *It Beaken* 36 (1974) 121-134; dit protocol is van Eduardus Æneæ, eerst notaris te Holwerd (1620-1630), daarna secretaris van Dantumadeel (1630-1643). Het is voortgezet door de secretarissen Jurrien van der Ley (1643-1657) en Jacob Canter (1657-1659). Het was destijds vrij gebruikelijk om de functies van secretaris en notaris te combineren. Origineel: Notarieel archief, Toegang 26, inv.nr. 152001.

Vanaf 1809 is verreweg het meeste nog aanwezig. De door de notarissen bewaarde minuten worden na zijn pensionering, overplaatsing of overlijden door de opvolger overgenomen. Deze is bij wet verplicht de stukken van zijn voorganger die ouder zijn dan dertig jaar over te brengen naar een daarvoor aangewezen archiefbewaarplaats bij de arrondissementsrechtbank. Daar worden ze beheerd door een notaris-bewaarder, bij voorkeur een notaris die vlakbij de rechtbank kantoor houdt. Als de notariële archieven 75 jaar oud zijn dienen ze volgens de Archiefwet te worden

Praktijkvoorbeeld
In 1906 waren de erven van Jelle Troelstra snel klaar met hun beslissing inzake het huis Achter de Hoven 78. Geen van de erfgenamen wilde het zelf bewonen of verhuren en daarom kreeg notaris Sierevelt (in samenwerking met Hylke de Koe, notaris te Sexbierum, oom van de erven Troelstra), opdracht het huis publiek te verkopen. De rechtbank moest toestemming geven omdat één van de erfgenamen minderjarig was. Die toestemming kwam vlot, zodat de 'hecht en sterk gebouwde heerenhuizinge' (kadastrale gemeente Leeuwarden, sectie G, nr. 4743) op 26 februari provisioneel werd geveild voor ƒ 9684,-. Twee weken later, bij de finale veiling, werd er ƒ 9965,- geboden door een lasthebber van Pieter Attema, fabrikant van gouden en zilveren werken te Leeuwarden, die daarmee koper werd. Hoewel het pand vrij te aanvaarden was per 12 mei 1906 betrok Attema het pas een jaar later (Toegang 26, inv.nr. 77099, aktenrs. 34 en 39). Haukje Henderika ontruimde de ouderlijke woning op 1 september 1906. Na Attema werd het huis bewoond door de arts Cornelis van Staveren, die het in 1939 verkocht aan de 'Vereniging Kinderzorg', zie pag. 205.

overgebracht naar een rijksarchiefbewaarplaats; in Friesland is dat Tresoar. De archieven worden met de overbrenging ook openbaar voor het publiek, echter met uitzondering van de testamenten, die pas na 100 jaar openbaar worden. Van deze bepaling kan ontheffing worden verkregen als de aanvrager onomstotelijk kan aantonen dat de testateur overleden is of als bloedverwant een bijzonder belang heeft. De ontheffing moet schriftelijk worden aangevraagd bij de notaris-bewaarder. Hetzelfde geldt voor inzage in andere akten die nog niet naar Tresoar zijn overgebracht. In Tresoar berusten momenteel de notariële archieven van 1809-1925.

Nadere toegangen

Het is vaak lastig om een akte in de grote berg notariële archieven op te sporen. Dat komt omdat iedereen vrij was in de keuze van een notaris binnen het arrondissement. Lang niet iedereen ging naar de dichtstbijzijnde notaris. In de inventaris van de notariële archieven, Toegang 26, vindt u een lijst van standplaatsen en een index op de namen van notarissen, waarmee u uw keuze voor onderzoek kunt bepalen.

Met de toegankelijkheid van de notariële archieven is het vanouds matig gesteld, maar daar komt verbetering in. De FAF/VAF werkt namelijk aan een ontsluitingsproject voor notariële archieven. Op de website van Tresoar kunt u nu al zoeken.

Zoeken op de naam Troelstra levert bij de huidige stand van zaken (medio 2005) 164 hits op. Daar zitten zeker interessante zaken bij. Zo blijkt dat het testament van Jelle Troelstra uit 1904 is voorafgegaan door zeker drie andere; dat zijn broer Marten bij zijn vertrek uit Holwerd in 1874 boelgoed hield, wat ƒ 100 opbracht; dat Pieter Jelles in 1889 een lening van maar liefst ƒ 4000 afsloot; dat grootvader Pieter Jelles Troelstra in 1838 een huis te Lemmer kocht voor ƒ 500 en dat hij daarvoor een even grote lening moest afsluiten. Kortom, al in dit stadium is de database een instrument dat u met weinig moeite een hoop plezier kan opleveren.

Mocht de database niet het gewenste resultaat opleveren, dan resteert toch altijd nog het klassieke zoekwerk. Alfabetische lijsten of indices van notarissen zelf komen maar weinig voor. Gewoonlijk moet u zich behelpen met *repertoires* of *repertoria*, dat zijn chronologisch geordende uittreksels van akten. Elke notaris was verplicht een repertoire aan te leggen. In het repertoire staat genoeg over de inhoud van een akte om te kunnen beoordelen of ze interessant kan zijn. Let goed op of het gaat om een akte in *minuut* of in *brevet*, want in het laatste geval kunt u zichzelf en het studiezaalpersoneel de moeite van het aanvragen besparen (zie pag. 94). In het repertoire staan de datum en het volgnummer van de akte; dat repertoire- of aktenummer is belangrijk voor het opzoeken en moet ook bij het aanvragen worden vermeld. De overige gegevens in het repertoire zijn: soort akte, namen van de contractanten (niet altijd *alle* comparanten), korte beschrijving van de transactie, soms verwijzing naar andere akten (bijvoorbeeld bij openbare verkopingen naar de provisionele resp. de finale veiling) en bij onroerende goederen de kadastrale aanduiding.

Het vinden van een testament kan wel eens wat voeten in de aarde hebben. Vaak zult u in de memorie van successie (zie pag. 175) voldoende aanknopingspunten vinden. In de memorie staat of de overledene een testament heeft laten opmaken, bij welke notaris en wanneer. Deze bron is beschikbaar vanaf 1818. Als het op deze manier niet lukt, dan kunt u het nog proberen in het Centraal Testamentenregister. Dit is een kaartsysteem met gegevens over testamenten die in de periode 1890-1973 zijn opgemaakt. De testateurs van wie gegevens in het systeem zitten zijn geboren in de periode 1793-1954 en overleden tussen 1918 en 1973. Merk op dat het dus in de meeste gevallen gaat om testamenten die nog onder beheer staan van de notaris-bewaarder. De gegevens bestaan uit de datum en het nummer van de akte en de naam en standplaats van de notaris. Gegevens uit het Centraal Testamentenregister kunnen schriftelijk worden aangevraagd bij het Nationaal Archief in Den Haag. Het Centraal Bureau voor Genealogie beschikt over een gedeelte van het register op microfiche. In de studiezalen van het CBG en van Tresoar is een informatieblad over testamenten verkrijgbaar.
Het zoeken van testamenten van vóór 1811 is een weinig kansrijk proces; zie de hoofdstukken 6 en 14 voor de mogelijkheden.

Literatuur

S. Koopmans, Het *notariaat in Friesland vóór 1811. Een schets* (Leeuwarden 1883). E. Vellinga, *Keysers orkena. Bijdragen tot de geschiedenis van het notariaat in de provincie Friesland van de aanvang af (midden 15e eeuw) tot de invoering van de Franse wetgeving (1811)* (Augustinusga 1995).

6 VOOR DE *RECHTER*

Veel van uw voorouders zullen in aanraking met de rechter zijn geweest. Niets menselijks was hen vreemd, dus kan het voorkomen dat ze zich, al dan niet door de omstandigheden gedwongen, in meerdere of mindere mate hebben misdragen. Zwarte schapen komen in elke familie voor en hun nazaten hoeven zich daar zeker niet voor te schamen. Maar ook als uw voorouders niets op hun kerfstok hadden, en die kans is veel groter, zullen ze af en toe met de rechterlijke macht in aanraking zijn geweest. Bijvoorbeeld voor een geschil met de buren, de oprichting van een bedrijf, het regelen van de voogdij of als weeskind, als getuige van een ongeval of misdrijf. Uit genealogisch oogpunt is een voorouder die met de rechter in aanraking kwam een geschenk uit de hemel. De papieren neerslag van zijn gang naar de rechter, door welke oorzaak dan ook, biedt immers de mogelijkheid om (veel) meer over het wel en wee van die voorouder te weten te komen.

Minder- en meerderjarigheid

Meerderjarigheid valt samen met mondigheid, dat wil zeggen dat men alle juridische handelingen zonder iemands goedvinden kan verrichten. Minderjarigen of onmondigen hebben daarvoor toestemming van ouders of voogden nodig. In Friesland heeft eeuwenlang de regel gegolden dat meerderjarigheid wordt bereikt bij de 25ste verjaardag of door huwelijk. De Franse wetgeving van 1811 (*Code Civil*) stelde de meerderjarigheid op 21 jaar, maar het Burgerlijk Wetboek van 1838 schroefde die leeftijd weer op tot 23 jaar. Deze regeling heeft gegolden tot de wetswijziging van 23 februari 1901, die de meerderjarigheid weer bepaalde op 21 jaar. Sinds 1988 is men meerderjarig op 18-jarige leeftijd.
Jonge mensen die meerderjarig wensten te worden verklaard konden zich vanouds tot het Hof van Friesland wenden en na 1813 tot de Kroon. Een beperkte toestemming aan minderjarigen tot het verrichten van transacties ('handlichting') kon door de kantonrechter worden verleend.

Dat iemand naar het gerecht stapte kan tal van redenen hebben; de rechter werd en wordt immers bij allerhande zaken betrokken. Zijn rechtsmacht of jurisdictie wordt onderscheiden in *contentieuze* en *voluntaire* rechtspraak. De contentieuze rechtspraak is die waarbij sprake is van een geschil tussen partijen. Betreft dit een

geschil tussen de overheid, die in de persoon van een aanklager iemand voor het gerecht daagt, dan betreden we het terrein van de *strafrechtspraak* of *criminele rechtspraak*. Het kan dan gaan om diefstal, bedreiging, brandstichting, inbraak en wat niet al.
Wanneer burgers of rechtspersonen onderling een conflict hebben kan ook de gang naar de rechter noodzakelijk zijn. Conflicten kunnen ontstaan uit meningsverschillen over aankopen, schaderegelingen, wanbetaling, recht van overpad en talloze andere. De bemoeienis van de rechter daarmee betitelen we als *burgerlijke* of *civiele rechtspraak*.
Van *voluntaire* of *vrijwillige rechtspraak* is sprake als een partij ter registratie van een rechtshandeling naar het gerecht gaat. Het kan gaan om het onder curatele stellen van krankzinnigen, voogdij van minderjarigen, andere familiezaken, oprichting van vennootschappen en in vroeger tijden ook eigendomsoverdracht van onroerende goederen.

Voor een vruchtbaar onderzoek is het wel nodig om te weten welke rechter in welke zaken bevoegd is, in andere bewoordingen, wat de *competentie* van de verschillende rechters was. Eerst moet u de territoriale bevoegdheid of *relatieve competentie* zien te achterhalen, met andere woorden: welke rechtbank is in welk gebied bevoegd? Ten tweede is het van belang de *absolute competentie* van de rechter te kennen: welke rechterlijke instelling is bevoegd de onderhavige zaak in behandeling te nemen?
Om deze vragen te kunnen beantwoorden volgt nu eerst een kort overzicht van de organisatie van de rechtspraak in Friesland door de eeuwen heen. Een duidelijke breuk in de rechtspraak, die ook goed zichtbaar is in de archiefvorming, is de invoering van de Franse wetgeving per 1 maart 1811. De archieven die vóór die tijd zijn gevormd worden aangeduid als oude rechterlijke archieven, de jongere als nieuwe rechterlijke archieven.

RECHTSPRAAK VÓÓR 1811
Tot de Franse tijd was er op het gebied van de rechtspraak in Nederland geen enkele eenheid. De diversiteit kwam voort uit de soevereiniteit van de gewesten sinds de opstand tegen Spanje. Van een systematische scheiding der machten was geen sprake, zodat bestuur en rechtspraak, soms ook nog wet- en regelgeving, door dezelfde instellingen werd uitgeoefend.
In Friesland was de situatie in vergelijking met andere provincies nogal uniform. In elke stad en grietenij fungeerde een *nedergerecht*, een instelling met *lage jurisdictie*, dat is rechtsmacht over civiele en lichte strafzaken. In civiele zaken kon men in beroep gaan bij de (voor burgers) enige rechtbank in Friesland met *hoge jurisdictie*, te weten het *Hof van Friesland*. Voor de volledigheid melden we hier dat er voor militairen een speciale rechtbank was (zie hoofdstuk 12) en dat de senaat van universiteit te Franeker rechtsprekende bevoegdheden bezat (zie hoofdstuk 11).

Ook de Staten en Gedeputeerde Staten zelf uitoefenden rechtspraak uit: de Staten in groot revies (zie pag. 106) en Gedeputeerde Staten in zaken betreffende belastingfraude en enkele andere gevallen.

HET HOF VAN FRIESLAND

Een voorloper van het Hof van Friesland werd in 1499 opgericht door de toenmalige landsheer, hertog Albrecht van Saksen, als bestuurs- en adviescollege voor zijn zoon Hendrik, die hier het feitelijke gezag zou gaan uitoefenen. Het college werd gewoonlijk aangeduid als Hofraad. Doordat de hertogelijke familie meestal afwezig was bezat de raad een betrekkelijk grote zelfstandigheid. Een deel van de raadsheren had de rechtspraak als speciale taak, een ander deel was belast met het bestuur. Het Saksische bewind, dat in 1515 eindigde met de 'verkoop' van Friesland aan prins Karel van Habsburg, de latere keizer Karel V, wordt gekenmerkt door opstanden en onrust. Hetzelfde kan worden gezegd van de beginjaren onder de Habsburgers. Dat weerhield hen er niet van om op 4 juli 1515 een opvolger van de Hofraad te installeren onder de benaming *Hof van Friesland*. Ook dit college bezat bestuurlijke en rechterlijke bevoegdheden, de leden werden wederom betiteld als *raadsheren*. Deze benaming is altijd in stand gebleven, ook nu nog heten de rechters in gerechtshoven raadsheren. De opstand tegen Spanje ging aan het Hof zeker niet ongemerkt voorbij. In 1578 werd de hele bezetting (raadsheren, griffier, etc.) vervangen en kort daarop werden het Hof de bestuurlijke bevoegdheden ontnomen. Aldus fungeerde het tot 1811 als het hoogste rechtsprekende college in Friesland. De verwikkelingen in de periode 1795-1798 hadden voornamelijk gevolgen in de personele sfeer.

Bronnen en toegangen
Het archief van het Hof van Friesland wordt bewaard in Tresoar. Vanzelfsprekend worden de bevoegdheden van het Hof door de tijden heen weerspiegeld in dat archief. Uit de Saksische tijd is weinig overgebleven, zeker geen registers van vonnissen ('sententieboeken'). In het archief van de Saksische hertogen te Dresden zijn nog wel veel stukken over Friesland aanwezig. Tresoar heeft van de belangrijkste gedeelten microfiches (in zelfbediening op de studiezaal, inventaris in Toegang 1). Na 1515 is er meer bewaard gebleven. Tot 1580 zijn daar ook stukken van bestuurlijke aard bij, waaronder de bekende *beneficiaalboeken* (vgl. pag. 210). Maar ze vallen qua omvang in het niet bij de stukken over de rechtspraak, te onderscheiden in de criminele, civiele en vrijwillige rechtspraak. Bij het archief van het Hof past nog de opmerking dat de inventaris van J.L. Berns uit 1919 veel is gebruikt en dat de onhandige nummering daarvan in talloze citaten en bewerkingen voorkomt. Het personeel van de studiezaal assisteert u met genoegen bij het gebruik van de *concordans* tussen de oude en de nieuwe nummering in Toegang 14, zoals die gebruikt moet worden bij het aanvragen van stukken.

Criminele rechtspraak
Het Hof was vrijwel de enige instantie die recht sprak in criminele zaken, de bevoegdheden van de nedergerechten in dezen waren zeer gering. Onder de juris-

dictie van het Hof vielen ook, op een betrekkelijk korte periode na, de ‘commune delicten’ door militairen, dat zijn misdrijven waarvoor je geen militair hoefde te zijn om ze te kunnen begaan (diefstal, oplichting, mishandeling, etc.). De belangrijkste archivalia voor genealogisch onderzoek zijn de sententieboeken en de dossiers.
De criminele sententieboeken lopen zonder onderbreking van 1516 tot 1811. Ze bevatten de namen van duizenden beklaagden die terechtstonden. Meestal bevatten de sententies een beschrijving van het delict waarvan de verdachte werd beschuldigd en natuurlijk het vonnis dat werd uitgesproken. Van de verdachten wordt gewoonlijk de plaats van herkomst vermeld en soms nog veel meer, als dat van belang werd geacht voor de bewijsvoering. Maar in geval van vrijspraak wordt er meestal weinig, soms helemaal niets over de aanklacht en de aangeklaagde medegedeeld. In die gevallen kan het zin hebben de *criminele rol* er bij te nemen, maar de reeks rollen begint later dan de sententieboeken en is lang niet volledig. Het Hof wees in criminele zaken vonnis zodra het oordeel was afgerond.
Omdat de procedures voor het Hof grotendeels schriftelijk verliepen hebben bij elke zaak ook bewijsstukken gehoord. Deze zijn helaas alleen vanaf het jaar 1700 bewaard gebleven, maar gelukkig wel van de overgrote meerderheid van de zaken sindsdien. De dossiers zijn geordend op datum van het vonnis. Normaal gesproken vindt u in een dossier een afschrift van het vonnis, de punten van beschuldiging, getuigenverklaringen en andere bewijsstukken, soms ook voorwerpen, tot messen toe. De archiefbeschrijvingen van de dossiers zijn op internet te vinden, maar niet in de gedrukte versie van de inventaris. Ze staan wel op de cd-rom die bij de inventaris hoort.
Om de beklaagden op te sporen hoeft u niet alle sententieboeken zelf door te lezen. In de boeken vanaf 1599 zitten alfabetische lijsten van beklaagden, meestal met vermelding van hun woonplaatsen. Van deze lijsten kunt u een fotokopie op de studiezaal inzien (Nadere toegangen 14.09-14.11).
Delinquenten van na 1700 kunt u ook vinden in Nadere toegang 14.36, de genoemde cd-rom en op internet. Chronologisch geordende samenvattingen van alle vonnissen van het Hof, vervaardigd door Daam Fockema - één van de laatste raadsheren - zijn aanwezig in de *Collectie Fries Genootschap* (Toegang 344, inv.nrs. 879-883). Soortgelijke uittreksels over de periode 1801-1808 staan in Nadere toegang 14.12. Slachtoffers van geloofsvervolging in de zestiende eeuw zijn gedocumenteerd door R.S. Roorda (Nadere toegang 14.30).
De namen van getuigen zijn uit de dossiers verzameld door dezelfde Roorda, destijds een bekend genealoog (Nadere toegangen 14.08, 14.13-14.17 en 14.21-14.24). Gezegd moet worden dat deze indices minder bruikbaar zijn omdat ze soms alleen op de eerste letter van de voor- of achternaam zijn en vaak slechts het jaar en niet de exacte datum van het vonnis geven. Van de getuigen worden meestal woonplaatsen, leeftijden en beroepen vermeld, van getrouwde vrouwen en weduwen ook de naam van hun man.

Civiele rechtspraak
Het Hof sprak niet alleen recht in hoger beroep (appel) van zaken die gediend hadden voor het nedergerecht, maar fungeerde ook als rechtbank in eerste instantie. Bepaalde groepen als edelen, geestelijken, hoge ambtsdragers, hoogleraren en juristen hadden het recht (ze zagen het zelf als een voorrecht) om in eerste aanleg alleen voor het Hof te kunnen worden gedaagd. Meer hierover is te vinden in de *Procesgids* (zie literatuurlijst). Hoewel er in Friesland geen hogere rechtbank dan het Hof was, was het wel mogelijk om van haar vonnissen herziening te vragen. In de eerste plaats kon dat bij het Hof zelf (*klein revies*), en wie dan nog ontevreden was kon *groot revies* bij de Staten verzoeken. Revies was een dure liefhebberij die slechts weinigen zich konden permitteren.
Ook bij de civiele rechtspraak zijn de sententieboeken de belangrijkste bronnen voor genealogisch onderzoek. Helaas zijn ze niet zo compleet bewaard gebleven als de criminele. Uit de zestiende eeuw hebben we slechts drie sententieboeken, vanaf 1611 missen we gelukkig maar een handvol. In het sententieboek staat in de regel een betrekkelijk uitvoerige samenvatting van de zaak en het vonnis van het Hof. Anders dan bij criminele zaken wees het Hof in afgedane civiele zaken vonnis op gezette tijden, de *pronunciatiedagen*. Dat waren er maar zes per jaar, zodat er dan soms tientallen eindvonnissen (*definitieve sententies*) werden uitgesproken. Definitieve sententies kregen een datum èn een nummer mee om het opzoeken en verwijzen te vergemakkelijken. Maar er werden ook vaak tussenvonnissen of *interlocutoire sententies* uitgesproken; deze waren niet gebonden aan pronunciatiedagen. Tussenvonnissen houden bijna altijd opdrachten aan de procederende partijen in om met nader bewijs te komen. In de sententieboeken vindt u gewoonlijk voorin de interlocutoire, achterin de definitieve sententies.

Het gemis aan zestiende-eeuwse sententieboeken wordt enigszins gecompenseerd door de nog wel aanwezige *quaclappen*, die lopen over 1527-1591, 1600-1620 en 1765-1811. In de quaclappen staat alleen de tekst van de uitspraak, het *dictum*. Over de aard van de rechtszaken blijven we grotendeels in het ongewisse. Het kan gaan om zowel eindvonnissen als tussenvonnissen, zodat dezelfde namen meermalen kunnen opduiken.
Van de civiele rechtszaken van na 1700 zijn ook dossiers met bewijsstukken bewaard gebleven en dat kunnen soms dikke pakken zijn. Gewoonlijk treft u een kopie van het vonnis aan, de punten van de eiser (*impetrant*) en weerwoord van de gedaagde (vaak nogmaals in dupliek, tripliek en zelfs quadrupliek), afschriften van documenten, processen-verbaal van verhoor van getuigen, enz. Van een getuigen worden doorgaans dezelfde gegevens vermeld als in de criminele dossiers. De dossiers zijn geordend op datum en nummer van het vonnis en zijn op dezelfde manier toegankelijk als de criminele dossiers (cd-rom en internet).
Over de verdere toegankelijkheid het volgende: de interlocutoire sententies zijn vanaf 1618 voorzien van eigentijdse indices op eerste letter van de naam van de eiser, met vermelding van de tegenpartij. Deze indices zitten in de registers zelf. Definitieve sententies hebben vanaf 1591 ook zulke indices, maar deze zijn al in een grijs verleden tevens in afzonderlijke registers verzameld. Ze hebben deels betrekking op sententieboeken die naderhand verloren zijn gegaan. In de studiezaal van Tresoar vindt u fotokopieën van die indexregisters (Nadere toegangen 14.02-14.07). De al eerder genoemde Roorda heeft zich verdienstelijk gemaakt met het bewerken van de oudste vijf sententieboeken (Nadere toegang 14.25), maar ook hier kunnen kanttekeningen bij het resultaat worden geplaatst. Momenteel werkt Tresoar aan het beschikbaarstellen van indices op de quaclappen van 1527 tot 1591 (een eerste versie staat al op internet) en civiele sententieboeken. Tenslotte kunnen we bij de dossiers alweer niet om Roorda heen: tienduizenden namen van getuigen heeft hij verzameld. Ze zijn beschikbaar in gedrukte vorm (een selectie, familienamen wel redelijk volledig) en als handschrift (Nadere toegangen 14.08 resp. 14.26-14.29, alleen op de eerste letter van voor- of achternaam). Verder heeft Roorda gegevens gepubliceerd over dossiers waarin testamenten voorkomen (Nadere Toegang 14.01, de *Genealogyske Paedwizer*, zie literatuurlijst).

Vrijwillige rechtspraak
De activiteiten van het Hof op dit gebied waren behoorlijk omvangrijk en voor de genealoog van nu van groot belang. We noemen hier de registratie van fideïcommissaire testamenten, benoemingen van curatoren, decretale verkopingen, registratie van octrooien (vergunningen), toelating en beëdiging van advocaten, notarissen en landmeters (inv.nr. 16848, Nadere toegang 14.33).

Memoriaalboeken

In de memoriaalboeken staan de beschikkingen die het Hof gaf op verzoekschriften (*rekesten*). Veel activiteiten van het Hof inzake de vrijwillige rechtspraak zijn namelijk reacties op verzoeken van ingezetenen, niet zelden om ontheffing van wettelijke bepalingen. Zo kwam het vaak voor dat minderjarige wezen meerderjarig wensten te worden verklaard. Men werd onder het geldende Fries-Romeinse recht meerderjarig door het bereiken van de leeftijd van 25 jaar of door huwelijk. In de praktijk was genoemde leeftijdsgrens vaak bezwaarlijk, maar een minderjarige kon het Hof verzoeken hem *venia ætatis* te verlenen, dat is meerderjarig te verklaren. Doorgaans had het Hof daar weinig problemen mee en werd het verzoek zonder veel plichtplegingen toegestaan. Natuurlijk zijn er ook andere zaken aan de orde in de memoriaalboeken. We noemen hier verzoeken om toelating (*admissie*) als notaris, om goederen te verkopen van onder curatele gestelden, idem van corpora (dat zijn instellingen als kerken en kloosters) en met fideïcommis bezwaarde goederen (zie hierna).
Het aantal ingekomen verzoekschriften moet enorm zijn geweest. Hoewel ze slechts vanaf 1795 bewaard zijn gebleven zijn het toch nog 24 pakken (inv.nrs. 16735-16758). De memoriaalboeken (inv.nrs. 16759-16769) lopen van 1631 tot 1811, maar alleen die vanaf 1754 zijn voorzien van een summiere index (Nadere toegang 14.19).

Fideïcommissaire testamenten

Met deze term worden bedoeld testamenten waarbij de erflater zijn erfgenamen verplichtingen oplegde die gevolgen konden hebben voor latere generaties. Zo probeerden ze niet alleen om over hun eigen graf, maar ook over dat van hun nazaten heen te regeren. Vaak beoogden zij daarmee bepaalde goederen of regelingen langdurig in stand te houden. Zulke testamenten werden met de Franse wetgeving (1811) verboden. Omdat ze vaak aanleiding gaven tot ruzies en procedures en ook vervalst konden worden besloten de Staten in 1654 dat ze ter registratie bij het Hof moesten worden aangeboden, op straffe van ongeldigheid. Ook oudere testamenten vielen onder de bepaling. De registers van de testamenten zijn in de inventaris van het hofarchief te vinden onder inv.nrs. 16770-16788. Er zijn eigentijdse indices in elk register; deze zijn gepubliceerd in het *Genealogysk Jierboekje* 1954-1966 en 1970-1975. Op de studiezaal van Tresoar vindt u ze dus gemakkelijk door de index op het *Jierboekje* (microfiches) te gebruiken. De testamenten zelf hoeft u niet meer aan te vragen, want ook die zijn op microfiches in zelfbediening beschikbaar.

Decretale verkopingen

Zie hoofdstuk 7.

Autorisatieboeken

Benoemingen van voogden (curatoren, mombers) over weeskinderen zijn normaal

gesproken te vinden in de autorisatieboeken van de nedergerechten (zie hierna). Ook het Hof benoemde soms curatoren over wezen, maar meestal gaat het om onder voogdijstelling van meerderjarigen. Dat konden zijn zwakzinnigen (*innocenten*), krankzinnigen, dementerende bejaarden en *prodigus verklaarden*, dat zijn personen die wegens verkwisting het beheer over hun goederen werd ontnomen. Zulke personen werden wel *stadskinderen* genoemd.
Als een gehuwde vrouw ontevreden was over het bewind dat haar man voerde als haar wettige vertegenwoordiger en beheerder van haar goederen, dan kon zij het Hof vragen om een einde te maken aan die vorm van voogdij. De eerste stap in zo'n procedure was een verzoek om benoeming van een curator *ad lites* als haar vertegenwoordiger in rechte. Nadat het Hof haar verzoek had toegewezen mocht zij *in eigen zaken ageren*, dus zonder toestemming van haar man handel drijven, onroerende goederen aan- en verkopen, leningen afsluiten, enz. Ongehuwde meerderjarige vrouwen van wie de vader niet meer leefde en weduwen mochten dat doen zonder iemands goedvinden.
In de autorisatieboeken van het Hof staan ook *akten van emancipatie* waarbij vaders vrijwillig afstand deden van hun vaderlijk gezag. Het vaderlijk gezag eindigde volgens de geldende wetgeving namelijk niet volledig bij de meerderjarigheid van ongehuwde zonen en dochters. Het kon dan ook gebeuren dat bijvoorbeeld gedeputeerden, raadsheren of hoogleraren nog onder gezag van hun vader vielen en dat kon onwenselijke situaties opleveren. Die konden worden vermeden door emancipatie.
Van de autorisatieboeken (inv.nrs. 16792-16797) is een aanzienlijk deel verloren geraakt. Ze zijn nog aanwezig over de perioden 1626-1655, 1683-1711 en 1769-1811. Elk deel is voorzien van een summiere eigentijdse index, maar er zijn ook moderne indices (Nadere toegangen 14.20, 14.31, 14.32 , 14.34 en 14.35).

Literatuur

A.H. Huussen jr., *Veroordeeld in Friesland. Criminaliteitsbestrijding in de eeuw der Verlichting* (Leeuwarden 1994). J.H.A. Lokin, C.J.H. Jansen en F. Brandsma, *Het Rooms-Friese recht. De civiele rechtspraktijk van het Hof van Friesland in de 17e en 18e eeuw* (Hilversum/Leeuwarden 1999). O. Vries, B.S. Hempenius-van Dijk, P. Nieuwland en P. Baks, *De Heeren van den Raede. Biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland, 1499-1811* (Hilversum/Leeuwarden 1999). Hierin wordt ook de institutionele geschiedenis van het Hof uitvoerig belicht. B.S. Hempenius-van Dijk, *Procesgids Hof van Friesland. De hoofdlijnen van het procederen in civiele zaken voor het Hof van Friesland zowel in eerste instantie als in appel* (Hilversum 2004). Hierin ook een glossarium (verklarende woordenlijst) van juridische termen (p. 90-96). U. Huber, *Heedendaegse Rechtsgeleertheyt, soo elders als in Frieslandt gebruikelyk*. Derde druk, verzorgd door Zacharias Huber (Amsterdam 1729). Geen gemakkelijk werk, maar wel een ware 'fundgrube' voor alle facetten van de rechtspraak. R.S. Roorda, *Genealogyske Paedwizer en list fan testaminten út de prosesstikken by de Civile Sentinsjes fan it Hof fan Fryslân* (Leeuwarden 1953).

DE NEDERGERECHTEN

Nedergerechten waren lokale rechtbanken die een stad of grietenij (plattelandsdistrict onder leiding van een grietman) tot ressort hadden. Ze zijn ontstaan in de late Middeleeuwen door het uiteenvallen van grotere rechtsdistricten, vandaar dat veel namen van grietenijen eindigden op -deel. Bij de *Saksische Ordonnantie* van 1504 werd de lokale rechtspraak gereglementeerd.
Tot de Franse tijd waren bestuur en rechtspraak niet gescheiden. De grietman was dus niet alleen te vergelijken met een burgemeester, maar ook met een kantonrechter. Toch was er een belangrijk verschil tussen de bevoegdheden van de grietman in beide functies. In bestuurszaken had hij geen last van medebestuurders, maar als rechter moest hij een college vormen met drie of vier *bijzitters*, ook wel mederechters of assessoren genaamd, van wie er één fungeerde als substituut-grietman. Uiteraard was de grietman wel voorzitter van het nedergerecht. Gewoonlijk hadden noch de grietman, noch de bijzitters rechten gestudeerd. Het was dan ook de taak van de secretaris, meestal wel een jurist, om de zaak in goede banen te leiden.

Gelukkig hoefde het nedergerecht maar zelden ingewikkelde zaken te behandelen. Als het toch moeilijk werd kon er advies van rechtsgeleerden worden ingewonnen en tenslotte konden partijen die zich benadeeld voelden in beroep gaan bij het Hof van Friesland.
In de steden fungeerde de magistraat als rechtsprekend college. In de meeste steden bestond de magistraat uit vier tot acht burgemeesters, in Leeuwarden en Sneek uit burgemeesters en schepenen. Ook in de steden was de secretaris de man met kennis van zaken.
In de loop der eeuwen veranderde er maar weinig in de lokale rechtspraak. De enige reorganisatie van belang was die van 1806. Hoewel de steden en grietenijen als bestuurlijke eenheden bleven bestaan werden ze als rechterlijke organisaties samengevoegd in districten, *drostambten* genaamd, onder voorzitterschap van een drost. Het aantal districten bedroeg 15; eerder waren er 11 steden, 30 grietenijen en twee eilanden (Ameland en Schiermonnikoog; Vlieland en Terschelling ressorteerden toen nog onder Holland). Zo hebben de nedergerechten nog gefungeerd tot 1 maart 1811, toen alles op Franse leest werd geschoeid.

Bronnen en toegangen
In de nedergerechtsarchieven is maar weinig materiaal van vóór 1550 bewaard gebleven en er zijn diverse nedergerechten waarvan het archief eerst na 1600 begint. De oudste stukken zijn de recesboeken van Sneek, die in 1490 beginnen en in druk zijn uitgegeven (zie literatuurlijst) De reorganisatie van 1806 had voor de archiefvorming weinig gevolgen; bijna alle registers werden nog steeds per stad of grietenij afzonderlijk gehouden. De archieven van de nedergerechten worden bewaard in Tresoar, met uitzondering van het nedergerecht van Leeuwarden, dat zich in het HCL bevindt. In zowel het HCL als in Tresoar zijn inventarissen van de nedergerechtsarchieven in te zien (Tresoar: Toegang 13; alle archieven zijn omgenummerd, er is een concordans beschikbaar). Verder is van belang dat er geen originele stukken uit de nedergerechtsarchieven meer ter inzage worden gegeven en dat u in zelfbediening microfiches kunt bekijken. In het Streekarchivariaat zijn microfiches van Dokkum, Oostdongeradeel, Westdongeradeel, Ameland en Schiermonnikoog aanwezig.
Evenals het Hof hielden de nedergerechten zich bezig met criminele, civiele en vrijwillige rechtspraak. De laatste categorie is verreweg de belangrijkste qua omvang en mogelijkheden voor genealogisch onderzoek. Zonder overdrijving kan zelfs gesteld worden dat de nedergerechtsarchieven na de DTB-registers de belangrijkste bronnen zijn voor onderzoek vóór 1811.

Criminele rechtspraak
De strafrechtspraak door het nedergerecht stelde niet veel voor, in de steden nog iets meer dan op het platteland. Het nedergerecht was slechts competent inzake lichte overtredingen als dronkenschap, vechtpartijtjes (‘plukharen’) en vernielin-

gen. Zulke zaken werden lokaal afgedaan, waarbij de *fiscaal* of *procureur-fiscaal* fungeerde als aanklager. Ook ongehuwd samenwonen was destijds - althans formeel - strafbaar. De straffen bestonden uit boetes en het zetten van de delinquent in 'het hondengat', al dan niet op water en brood. Het voorgaande houdt niet in dat de nedergerechten lijdelijk moesten toezien bij zwaardere vergrijpen. Integendeel, ze moesten hun uiterste best doen om de plegers of verdachten daarvan te arresteren en zoveel mogelijk inlichtingen (*informatiën*) over het gebeurde in te winnen. Vervolgens moest de misdadiger worden overgebracht naar de gevangenis waar verdachten werden vastgezet (het 'gedemolieerde blokhuis') en de stukken opgestuurd naar het Hof, beide in Leeuwarden. De stukken vormden het begin van een dossier als het tot een strafzaak kwam. Het arresteren en overbrengen van ver-

dachten was de taak van de *executeur* en zijn *assistenten*, ook wel *biesjagers* genaamd. In de afzonderlijke dorpen fungeerden verder nog *dorprechters*, vergelijkbaar met de vroegere dorpsveldwachters. Hoewel hun benaming anders suggereert hadden zij geen rechtsprekende bevoegdheden. Ze moesten de orde handhaven en bevelen (*citatiën*) van het Hof en andere officiële instanties overbrengen aan verdachten of getuigen.
In de nedergerechtsarchieven zitten maar weinig stukken die speciaal gewijd zijn aan de strafrechtspraak. De belangrijkste zijn de *informatieboeken*, waarin de bovengenoemde informatiën zijn opgetekend. Meestal zijn dat verklaringen van benadeelden en getuigen, van wie namen, leeftijden, woonplaatsen, soms beroepen en/of familierelaties worden vermeld. Verder is er vaak nog wat correspondentie met het Hof aanwezig over criminelen en criminele activiteiten. Maar verder moeten de gegevens worden gezocht in de reces- en sententieboeken (zie hierna), wat er op wijst dat de lokale rechtbanken destijds geen scherp onderscheid maakten tussen straf- en burgerlijke rechtspraak.

Civiele rechtspraak
'Gewone' burgers moesten in principe hun burgerlijke rechtszaken in eerste instantie bij het nedergerecht aanhangig maken. Op dit principe waren veel uitzonderingen (zie verder pag. 106). De competentie van het nedergerecht werd dus niet beperkt door de omvang of de complexiteit van het geding. Maar sommige zaken mochten alleen door het Hof worden behandeld, bijvoorbeeld verzoeken om echtscheiding en prodigusverklaring (zie pag. 109).
De rechtsprekende handelingen van de nedergerechten zijn vastgelegd in *recesboeken*. Ze bevatten summiere verslagen van het verhandelde per zitting ('rechtdag'), die lastig te begrijpen zijn vanwege het juridisch jargon (veelal in het Latijn) dat er in wordt gebezigd. Aangezien veel zaken zich maar langzaam voortsleepten kunnen dezelfde partijen ettelijke malen in de recesboeken voorkomen, net zolang tot het gerecht klaar was met zijn oordeel. De procederende partijen lieten zich meestal vertegenwoordigen door een *procureur-postulant* (kortweg: *postulant*), een rechtskundige die niet kon bogen op de status van advocaat. Natuurlijk konden ze ook echte advocaten inhuren, maar dat was wel duurder.
De meeste procedures voor het nedergerecht waren niet al te gecompliceerd. Meestal ging het om zaken als huuropzegging, niet voldoen aan contracten, wanbetaling of andere wanprestaties. Ook de berechting van overtredingen werd bijgehouden in de recesboeken. In principe kan daar dus van alles in staan, maar voor veel zaken werden aparte registers aangelegd, zoals proclamatieboeken, hypotheekboeken en weesboeken.
De uitspraken van het gerecht staan soms in de recesboeken, soms in afzonderlijke *sententieboeken*. Als er sententieboeken zijn staan daar gewoonlijk zowel de civiele als de criminele vonnissen in. Slechts twee gerechten, Franeker en Leeuwarden, hielden afzonderlijke civiele en criminele registers.

Van de processtukken, die er ooit in grote hoeveelheden moeten zijn geweest, is in de meeste nedergerechtsarchieven nagenoeg niets meer over, maar er zijn ook uitzonderingen. Zo zijn bijvoorbeeld Barradeel, Bolsward en Franeker er juist rijk van voorzien.
Met de toegankelijkheid van de recesboeken is het slecht gesteld, slechts enkele hebben een index. Indices op sententieboeken zijn iets minder schaars; raadpleeg de inventaris (Toegang 13) of de website van Tresoar om ze op te sporen.

Vrijwillige rechtspraak
De nedergerechten hadden op dit gebied belangrijke taken en bevoegdheden. Zo moesten zij waken over de belangen van wezen, een taak die in andere provincies vaak was opgedragen aan *weeskamers*. Verder speelden ze een rol bij de eigendomsoverdracht van onroerende goederen, openbare verkopingen van roerende goederen, inschrijving van schuldbekentenissen, kortom eigenlijk alles waarvoor je later bij de notaris terecht kon (zie hoofdstuk 5). Testamenten en huwelijkse voorwaarden (of afschriften daarvan) zult u echter nagenoeg niet in nedergerechtsarchieven vinden. In het navolgende zullen we de belangrijkste stukken doornemen die u in verreweg de meeste gevallen wel aantreft. De benamingen kunnen lokaal wel eens wat variëren. De archivalia die betrekking hebben op het transport van onroerend goed worden in hoofdstuk 7 behandeld, die over de *collaterale successie*, een belasting, in hoofdstuk 8.

Weeszaken
Zoals gezegd moesten de nedergerechten in actie komen wanneer de belangen van wezen in het geding waren. Als één van de ouders overleed met nalating van minderjarige erfgenamen (ongehuwde kinderen beneden de 25 jaar) kwam het gerecht niet in actie; de overblijvende ouder werd geacht hun belangen genoegzaam te kunnen behartigen. Dat werd anders wanneer de overblijvende ouder ook stierf of hertrouwde gedurende de minderjarigheid van (één of meer van) de kinderen, tenminste als er bezittingen van enige omvang waren. In het eerste geval moest een voogd over de minderjarigen worden aangesteld; in het tweede moest het gerecht zorgen dat hun belangen werden veilig gesteld en niet door de nieuwe partij konden worden geschaad.
Bij volle wezen diende meestal een familielid een verzoek in bij het gerecht om één of meer voogden te benoemen. Als de overleden ouder bij testament een curator had aangewezen werd die als eerste verzocht het voogdijschap op zich te nemen. Weigerde deze, of was er geen testament, dan kwamen nog levende grootvaders automatisch in beeld als wettige vertegenwoordigers, anders werden ooms of andere familieleden aangesproken. Vrouwen mochten geen voogdijschap uitoefenen, weduwen van voogden moesten zo snel mogelijk afrekening doen. Was er niemand van de familie beschikbaar, dan konden ook anderen voogd worden. Jongens (‘knechtkens’ zegt Huber) vanaf 14 jaar en meisjes (‘dochterkens’) vanaf 12 jaatr mochten zelf

een voogd aanwijzen. Voogden over oudere kinderen werden *curatoren* genoemd, die over jongere kinderen *mombers*, *voormonden* of *tutoren*. Het verschil in benaming had geen enkele praktische consequentie.
De benoemingen werden genoteerd in *autorisatieboeken.* Daarin staan ook benoemingen van curatoren over failliete of verlaten (*geabandonneerde*) boedels, meestal op verzoek van schuldeisers. Bijna alle autorisatieboeken zijn geïndexeerd door de FAF/VAF.

Nadat de voogden waren benoemd volgde gewoonlijk onmiddellijk een boedelbeschrijving en een taxatie van de goederen. Alle onroerende en roerende goederen, schulden, vorderingen en waardepapieren passeerden de revue, maar lang niet altijd wordt van alles de getaxeerde waarde vermeld. De boedelbeschrijvingen worden voorafgegaan door een opsomming van de erfgenamen, eventueel hun wettige vertegenwoordigers, de vertegenwoordigers van het gerecht (een ‘commissaris’ in de persoon van de grietman of een bijzitter, vergezeld van de secretaris of de klerk) en andere aanwezigen (zoals taxateurs en de ‘aangever’ als dat niet één van de erfgenamen is). Ook staat in de aanhef wel de benoeming van de voogden als er geen apart autorisatieboek werd gehouden.
De wet liet de mogelijkheid open om bij testamentaire dispositie gerechtelijke inventarisatie te vermijden. Van deze mogelijkheid maakten vooral de hogere standen gebruik. Als u dus graag eens de boedel van de grietman zelf wilt doorspitten, dan bent u bij het nedergerecht aan het verkeerde adres. Maar in de familiearchieven (zie hoofdstuk 14) heeft u wel een aardige kans.

Na afloop van de inventarisatie bepaalde het gerecht wat ieder toekwam. Vaak zat er geruime tijd tussen boedelbeschrijving en -scheiding. Die tijd werd gebruikt om schulden te voldoen, vorderingen te innen en soms alle onroerende goederen in het openbaar (‘bij boelgoed’) te verkopen.
In het geval dat er nog één ouder in leven was bleef de huishouding intact en werden de goederen gewoonlijk aan die ouder tegen taxatieprijs toegewezen. Het aandeel van de wezen bestond uit ‘de inbreng’ van de overleden vader of moeder in de huwelijksgemeenschap (echtgenoten erfden niets van elkaar, tenzij speciaal bepaald bij testament) en de helft van de winst die staande echt was gemaakt. Natuurlijk kon er ook verlies (‘ondertering’) zijn geleden, en dat ging dan af van het aandeel van de wezen. De overgebleven ouder had de dure plicht om er voor te zorgen dat de kinderen hun deel later ook kregen en moest daar met al zijn/haar bezittingen borg voor staan. Het overdragen van een erfdeel bij huwelijk of meerderjarigheid heette ‘uitwijzing’. Nadat al deze zaken waren geregeld werd de tijdelijke voogd (*curator ad actum divisionis*) van zijn verplichtingen ontslagen.
Bij volle wezen bleven de voogden natuurlijk in functie. Bij twee curatoren voerde gewoonlijk één de administratie en had de ander een meer toeziende functie. De (administrerend) curator kreeg het bewind over alle bezittingen van de pupillen en

uiteraard moest hij periodiek verantwoording voor het gerecht afleggen. Onroerende goederen mocht hij niet vervreemden, tenzij met speciale toestemming van het Hof of het nedergerecht, en dan alleen nog als het echt niet anders kon. Bij overlijden van de curator moesten de erven zo snel mogelijk afrekenen en werd er een nieuwe voogd benoemd. Bij een afrekening werd er een curator speciaal aangesteld om op de belangen van de wezen toe te zien.
Curatoren hadden geen recht op salaris, al kende het gerecht hen meestal wel een vergoeding toe voor hun moeite. Soms waren ze dagen van huis om de zaken van hun pupillen te regelen; ze konden dan wel hun reis- en verblijfkosten declareren. Ze werden geacht een zeker rendement te maken op de bezittingen die hun waren toevertrouwd en moesten dus zorgen voor een veilige belegging. Tegenover de inkomsten stonden uitgaven voor huisvesting, voeding, kleding en opleiding van de kinderen. In sommige steden bestonden weeshuizen, op het platteland kwamen de kinderen meestal bij familie in de kost.
Uiteindelijk kwam er natuurlijk een einde aan de voogdij. Dat kon trieste oorzaken hebben, namelijk overlijden van het weeskind, maar meestal was meerderjarigheid de reden. De eindafrekening kon dan door de voormalige pupil zelf worden aange-

nomen. Doorgaans werd de rekening geaccepteerd, werden de bezittingen overgedragen en was daarmee de voogdij afgelopen. Kon de curator niet alles ophoesten of werd het weeskind met een nadelig saldo opgezadeld, dan werd er een schuldbekentenis getekend. Het was dus niet zo gemakkelijk om goederen van wezen te verdonkeremanen en er zijn dan ook maar weinig rechtszaken over slechte voogdij gevoerd.
De schriftelijke neerslag van bovengenoemde activiteiten van de nedergerechten is aanzienlijk. Opvallend en onverklaard is het feit dat de zeventiende-eeuwse bestanden bij alle nedergerechten (veel) omvangrijker zijn dan de achttiende-eeuwse. Grotere gerechten hielden aparte registers bij voor boedelbeschrijvingen (*inventarisatieboeken*), boedelscheidingen en afrekeningen van curatoren (*weesrekeningboeken*). Bij kleinere gerechten zijn de inventarisaties, boedelscheidingen en afrekeningen meestal in hetzelfde boek geschreven (*weesboeken*). Daarentegen heeft Leeuwarden zelfs twee soorten inventarisatieboeken, de 'gewone' en de *æstimatieboeken*, waarin de getaxeerde waarde van de goederen wordt vermeld. De meerderheid van de registers is voorzien van een primitieve index, zoals in die tijd gebruikelijk op de eerste letter van de voornaam. In de weesrekeningboeken is dat vaak die van de curator, in de andere gevallen die van de erflater. Van enkele registers bestaan betere indices, raadpleeg Toegang 13 of de website van Tresoar.

Literatuur: J.T. Anema, 'Het erfrecht in Friesland', *Jaarboek CBG* 55 (2001) 45-72.

Registratie van schuldbekentenissen
Bij resolutie van 12 juli 1588 bepaalden de Staten dat alle schuldbekentenissen waarbij onderpanden waren gesteld ter registratie konden worden aangeboden bij het nedergerecht, dat daarvoor een speciaal *registratieboek* moest aanleggen om daarin de akten 'datelijcken' af te schrijven. Toch hebben we niet veel zestiende-eeuwse registers meer, bij de meeste nedergerechten beginnen ze kort na 1600. Het laten registreren van schuldbekentenissen (*obligaties*) kostte geld, maar had ook een belangrijk voordeel: bij faillissement van de schuldenaar (*debiteur*) had een geregistreerde schuldeiser (*crediteur*) voorrang boven een ongeregistreerde. Destijds was de rangregeling bij een faillissement anders dan tegenwoordig. Nu gaat het 'pond-pondsgewijs' (alle gewone crediteuren krijgen hetzelfde percentage van hun vordering toegewezen), vroeger 'wie eerst komt eerst maalt'. De gang van zaken was als volgt: nadat de *preferente crediteuren* (zoals weeskinderen) hun aandeel hadden gekregen werd de eerst geregistreerde crediteur volledig afbetaald, daarna de tweede, enzovoorts tot het geld op was. De volgende crediteuren kregen niets. In de aanhef van elke inschrijving staat dan ook niet alleen de datum, maar ook het tijdstip waarop de akte ter registratie werd aangeboden. Soms was dat in het holst van de nacht, bijvoorbeeld wanneer de schuldeiser registratie had nagelaten en er geruchten gingen over een dreigend faillissement. Bij voorkeur moest men een schuld laten registreren daar waar de debiteur bezittingen had. Het kon dan ook gebeuren dat een akte bij meerdere gerechten werd ingeschreven. Wanneer een debiteur aantoonde dat hij de schuld had voldaan werd de inschrijving doorge-

haald, meestal ook letterlijk, en met een kantmelding toegelicht. Helaas werd er dan soms ook flink gekrast in de index, waardoor die onleesbaar kon worden.
De inhoud van de registratie- of hypotheekboeken is uitermate divers. Letterlijk alles wat financiële verplichtingen opleverde kun je er in vinden. Het vaakst zie je gewone leningen, waarbij soms wordt aangegeven waarvoor het geld was besteed; dat object is dan ook onderpand. Verder zijn er huurcontracten, 'reversalen' (zie pag. 152), 'bijlbrieven' (schulden van schippers aan scheepsbouwers wegens aankoop van een schip), contracten tussen jeneverstokers ('distillateurs'), brouwers en bierstekers met herbergiers, idem van groothandelaren met winkeliers, borgstellingen, allerlei vormen van afrekening waarbij één der partijen met een schuld bleef zitten, onbetaalde aankopen op boelgoeden, verklaringen van 'bezit ter bede' (*akten van precario,* waarbij iemand verklaart dat hij de in de akte gespecificeerde goederen niet bezit maar slechts te leen heeft; meestal hebben we dan te maken met de gevolgen van een faillissement), afschriften van vonnissen, en wat niet al. Testamenten en huwelijkse voorwaarden komen sporadisch voor, omdat men hier volgens de wet buiten gemeenschap van goederen trouwde en er blijkbaar weinig behoefte was voor afwijkende regelingen.
Over onderpanden nog het volgende. Soms werd een bepaald object als onderpand aangewezen, maar meestal worden alle bezittingen ten onderpand gesteld. In de akten staan vaak bewoordingen als 'alle roerende en onroerende, huidige en toekomende goederen'. We spreken dan van een generale hypotheek. Na 1811 mochten

er alleen nog specifiek aangewezen goederen ten onderpand worden gesteld en dan hebben we te maken met een speciale hypotheek.
Uit de hypotheekboeken kunt u dus aardig wat te weten komen over uw voorouders, en niet alleen over hun economische activiteiten. Banken waren hier destijds niet, waardoor er vaak geld van familie werd geleend. Borgen waren bijna altijd naaste familieleden. Om geld te kunnen lenen moest je natuurlijk wel kredietwaardig zijn. Daarom komen onbemiddelde personen niet voor in het kapittel.
De hypotheekboeken hebben altijd gefungeerd als openbare registers waarin iedereen onderzoek kon laten doen naar de schulden ('registraties') van iemand anders. Ze zijn daarom bijna allemaal van meet af aan voorzien van indices, zoals gebruikelijk op de eerste letter van de voornamen van de debiteuren. De meeste registers dragen duidelijke sporen van intensief gebruik. De beschikbare indices zijn door Tresoar via fotokopieën gebundeld en op de studiezaal in te zien (Nadere toegangen 13.19-13.47).

Literatuur

O. Kuipers, *Onderzoeksgids nedergerechten, buitengerechtelijke zaken* (1998), ter inzage en verkrijgbaar bij Tresoar; J.L. Berns, *De archieven van het Hof Provinciaal en van de Gerechten der Grietenijen, Steden, Districten, Eilanden en Hoogeschool van Friesland* (Leeuwarden, 1919) 34-41; M. Oosterhout (ed.), *Snitser Recesboeken* 1490-1517 (Assen, 1960); O. Vries, 'Hemma Odda zin, stedsskriuwer fan Ljouwert om 1500 hinne', *It Beaken* 43 (1981) 217-239; O. Vries en M.G. Oosterhout (ed.), 'De Leeuwarder stedstiole 1502-1504, tekstuitgave, *Estrikken* 60 (Groningen 1982).

RECHTSPRAAK NA 1811

In de Franse tijd werd de rechterlijke organisatie ingrijpend gewijzigd, er bleef niets over van de oude orde. De rechtspraak was voortaan een zaak van de centrale overheid, het rijk dus. De regionale ordonnanties en wetten op basis waarvan door hogere en lagere rechtbanken recht werd gesproken werden buiten gebruik gesteld en vervangen door uniforme, voor iedereen geldende wetten. Deze zijn van kracht gebleven tot 1838, toen de organisatie en de benamingen van de rechtbanken werden aangepast. Je kunt dus wel zeggen dat de Fransen hier tijdens hun korte bewind een goed werkend en levensvatbaar rechtsstelsel hebben neergezet. Het heeft hier wortel geschoten en is, weliswaar met reorganisaties en aanpassingen, in wezen nog steeds in gebruik. In Frankrijk zelf en in België geldt dat in nog sterker mate.
In 1811 heette deze provincie 'departement Friesland'. Het was verdeeld in drie arrondissementen, Heerenveen, Leeuwarden en Sneek. De eilanden Vlieland, Terschelling, Ameland en Schiermonnikoog ressorteerden onder het arrondissement Leeuwarden, in feite een bestendiging van de maatregelen van 1807. Na de restauratie (1814) bleef het bouwsel vrijwel intact, alleen werden Vlieland en Terschelling naar het arrondissement Hoorn in (Noord-) Holland overgeheveld. De arrondissementen waren op hun beurt verdeeld in kantons: Heerenveen vier, Leeuwarden tien en Sneek vijf. De bouwstenen van de kantons waren de mairieën of communes, waarvan er in totaal 93 waren, gemiddeld dus vijf per kanton. De mairieën waren veel kleiner dan de vroegere grietenijen, voor de steden veranderde er niet veel. Zie ook pag. 28.

De laagste rechtbank in de nieuwe organisatie was het *vredegerecht*, in elk kanton één en in totaal dus negentien. In 1838 werden de vredegerechten omgedoopt tot *kantongerechten* en er verdwenen ook al vier. In 1877 werden er wederom vier

opgeheven en in 1933 maar liefst zeven. Er bleven toen nog maar vier kantongerechten over: Beetsterzwaag, Heerenveen, Leeuwarden en Sneek.
In elk arrondissement werd een *rechtbank van eerste aanleg* ingesteld. In het arrondissement Leeuwarden fungeerde tot 1819 een afzonderlijke *rechtbank van koophandel*, in de andere arrondissementen waren ze steeds gecombineerd. De reorganisatie van 1838 hield onder meer in dat de rechtbanken van koophandel als afzonderlijke instellingen verdwenen en dat de rechtbank voortaan *arrondissementsrechtbank* heette. Later volgde ook op dit niveau inkrimping. De rechtbank van Sneek werd in 1877 opgeheven, die van Heerenveen in 1923. Sindsdien fungeert er nog maar één arrondissementsrechtbank in Friesland, die te Leeuwarden. Van de reorganisatie van 1877 is verder van belang dat Terschelling voor het justitiële onder het kanton Harlingen in het arrondissement Leeuwarden kwam te ressorteren, terwijl het bestuurlijk onder Noord-Holland bleef. Tenslotte werd het ressort van de rechtbank van Heerenveen uitgebreid met het kanton Steenwijk (provincie Overijssel).
De hoogste rechtbank in het departement was het *Hof van Assizen*. Dit hof was geen permanente instelling, het werd gewoonlijk eenmaal per kwartaal bijeengeroepen. Ook kende het geen vaste bezetting van rechters (‘assizen’). In 1838 ging het Hof door als *Provinciaal Gerechtshof*, wel een permanente instelling, en in 1877 als *Gerechtshof* omdat het ook jurisdictie kreeg over de provincies Groningen en Drenthe, waar de gerechtshoven werden opgeheven. Zo is de toestand ook nu nog.

Alle rechtbanken kenden criminele en civiele rechtspraak. Van de vonnissen van een rechtbank kon hoger beroep worden aangetekend bij de naasthogere recht-

bank; van vonnissen van het Gerechtshof kon men in cassatie gaan bij de Hoge Raad der Nederlanden. Naast de eigenlijke rechtspraak behandelden de rechtbanken ook veel buitengerechtelijke zaken, een categorie die meer omvat dan de hiervoor behandelde vrijwillige rechtspraak.

Bronnen
Nieuwe rechterlijke archieven zijn in het algemeen seriematig van opzet, dat wil zeggen dat ze veelal bestaan uit chronologisch geordende gelijksoortige stukken, zoals rolboeken, vonnissen, processen-verbaal van zittingen, processtukken, beschikkingen op verzoekschriften en akten van buitengerechtelijke zaken.

Strafzaken
Het Franse wetboek van strafrecht, de *Code Pénal*, verdeelde de strafbare feiten in overtredingen (*contraventions*), wanbedrijven (*délits*), delicten waarop maximaal vijf jaar gevangenisstraf stond (bijvoorbeeld inbraak, diefstal en mishandeling) en misdrijven (*crimes*), de zwaarste categorie van delicten (bijvoorbeeld moord, doodslag, verkrachting en gekwalificeerde diefstal, dat is diefstal onder verzwarende omstandigheden).
De competentie van de rechtbanken kwam overeen met deze indeling. De overtredingen werden berecht door de vrederechter (hij heette dan ‘politierechter’), vanaf 1838 door de kantonrechter. De wanbedrijven werden voor de rechtbank van eerste aanleg (1838: arrondissementsrechtbank) gebracht. Bovendien kwamen hier de zaken in hoger beroep van vrederechter/kantonrechter. De misdrijven kwamen meteen voor het Hof van Assizen, vanaf 1838 het Gerechtshof. Het hof hield zich verder onledig met beroepszaken van de rechtbank van eerste aanleg/arrondissementsrechtbank.
De invoering van een nieuw Nederlands Wetboek van Strafrecht in 1886 bracht een aanzienlijke wijziging in de competentie van de gerechten in strafzaken. Er werden nog maar twee categorieën strafbare feiten onderscheiden: overtredingen en misdrijven. De overtredingen werden behandeld door de kantonrechter, de misdrijven door de arrondissementsrechtbank. De gerechtshoven fungeerden uitsluitend nog als beroepsinstantie.
Onderzoek naar een strafzaak kunt u het beste beginnen in het rolboek (de ‘rol’), waarin alle gegevens over het verloop van de zaak werden bijgehouden. Het rolnummer van de zaak is uw houvast bij het vinden van andere stukken als processen-verbaal van terechtzittingen en registers van vonnissen. Rolboeken zijn vaak voorzien van een index op de namen van de beklaagden, soms is er een afzonderlijke index en soms helemaal niets. In het archief van het Hof van Assisen zit geen rolboek, maar wel een index. Van de archieven van de vrederechter in de functie van politierechter is veel verloren gegaan.
Tenslotte: denk ook eens aan krantenberichten. Die kunnen een heel andere kijk op een zaak geven dan de archieven van rechtbanken.

Prakltijkvoorbeeld: de Hogerhuiszaak (1)
De Hogerhuiszaak is ongetwijfeld de meest geruchtmakende rechtszaak in de Friese geschiedenis geweest. De gebroeders Wybren (in de gerechtelijke stukken steeds: Wiebren), Marten en Keimpe Hogerhuis uit Beetgum, destijds actief in de socialistische beweging, werden in 1896 schuldig bevonden aan een gewelddadige inbraak en veroordeeld tot langdurige gevangenisstraffen.
De inbraak had plaats in de late avond van 5 december 1895 bij boer Gatze Haitsma onder Britsum, een goede kennis van Wybren Hogerhuis. Het praatje ging dat Haisma veel geld in huis had. Zijn huishoudster Ymkje Jansma had een relatie met Wybren. Op verzoek van Haisma overnachtte Wybren daar vaak, dan voelde hij zich veiliger. In de bewuste nacht was Ymkjes broer Sieds in de woning aanwezig. Die verzette zich hevig tegen de drie gemaskerde inbrekers en raakte gewond door twee revolverschoten. Omdat de revolver verder weigerde bracht hij het er levend af. Hierop vertrokken de inbrekers in paniek, met achterlating van een zogenaamde dievenlantaarn. De slachtoffers herkenden de daders niet, maar ruim twee weken later veranderden ze hun verklaringen ten nadele van de gebroeders Hogerhuis. Vrij zeker is er grote druk op de getuigen uitgeoefend en het is ook aannemelijk dat Ymkje wrok tegen Wybren koesterde, omdat die de relatie kort na de inbraak had verbroken.
De broers werden op oudejaarsdag 1895 in hechtenis genomen en bleven langdurig in voorarrest. In het parketregister van de officier van justitie (Toegang 18-02, inv.nr. 1842) is de zaak te vinden ingeschreven onder nr. 526. We zien dat de officier op 28 december bevel tot voorlopige hechtenis en huiszoeking heeft gegeven. De zaak werd behandeld door de arrondissementsrechtbank te Leeuwarden. We kijken eerst in de rol van strafzaken, inv.nr. 98. In de index vinden we dat de zaak bij de rechtbank rolnummer 1290 kreeg. Als we dit nummer opzoeken vinden we het verloop van de procedure in een notendop. De zaak diende pas op 3 juni 1896, voor die tijd bijzonder lang na de arrestatie van de verdachten. Intussen had het justitiële apparaat alles op alles gezet om meer bewijsmateriaal te verzamelen. Het verslag (‘proces-verbaal’) van de zitting vinden we in het ‘audiëntieblad’, inv.nr. 146. Het vonnis werd veertien dagen later uitgesproken en staat in het ‘correctionele vonnisboek’ (inv.nr. 308). Tot veler verbazing en verontwaardiging werden de gebroeders veroordeeld tot zware gevangenisstraffen. Wybren kreeg twaalf, Marten elf en Keimpe vijf jaar.

Uiteraard werd er hoger beroep aangetekend bij het gerechtshof. Omdat het onderzoek in het archief van die rechtbank (zie Toegang 17) op precies dezelfde manier verloopt zullen we dat verder niet uitdiepen. De zaak kreeg daar rolnummer 1449. Het gerechtshof was er al op 5 augustus 1896 klaar mee. Hoewel het vonnis van de rechtbank op formele gronden werd vernietigd kwam het gerechtshof, 'opnieuw rechtdoende', tot dezelfde zware straffen.

De zaak wekte in het hele land grote beroering. Klassejustitie was een veelgehoorde kreet. Zeker in socialistische kringen was men er van overtuigd dat de gebroeders Hogerhuis onschuldig waren veroordeeld en dat de rechterlijke autoriteiten de werkelijke daders willens en wetens haddn laten ontsnappen. Inderdaad circuleerden er in Beetgum en omgeving al kort na het voorval hardnekkige geruchten die op heel andere daders wezen. Maar justitie bleef blind en doof voor die signalen. De 'burgerlijke pers' was aanmerkelijk minder kritisch.
De argumenten die tegen de uitspraak werden ingebracht kunnen als volgt worden samengevat: het vonnis steunde bovenmatig zwaar op getuigenverklaringen die, geruime tijd na het voorval en wellicht onder druk, volledig waren veranderd. Technisch bewijs ontbrak. De dievenlantaarn kon niet in verband met de Hogerhuizen worden gebracht. Geen van de broers vertoonde verwondingen, hoewel in de vensterbank van een raam dat was ingeslagen bloedsporen werden gevonden. De revolver van Wybren Hogerhuis was roestig en lange tijd niet gebruikt. Ruimte te over voor 'gerede twijfel' zou je zeggen. Het uitzonderlijk omvangrijke dossier (inv.nr. 611, met afstand het dikste uit de periode 1895-1939) wijst eerder op justitiële onmacht dan op goed politiewerk.
Na afloop van het hoger beroep kwam er een belangrijk nieuw feit aan het licht: de dievenlantaarn was ten tijde van de inbraak uitgeleend aan Paulus van Dijk, één van de mannen die werden aangezien voor de werkelijke daders. Hij was inmiddels naar Amerika vertrokken. Een en ander leverde potentiële gronden op voor een herziening van de zaak en hier komt Pieter Jelles Troelstra in beeld.

Troelstra woonde in die tijd in bekrompen omstandigheden te Utrecht. Hij was actief in het hele land als advocaat van 'kleine luyden', colporteur van zijn blad *De Baanbreker* en propagandist voor de SDAP. Toen de rechtszaken speelden hield hij zich afzijdig. Hij kende de familie Hogerhuis overigens wel uit het politieke circuit. In 1897 werd Troelstra in het district Tietjerksteradeel gekozen tot lid van de Tweede Kamer en verhuisde hij naar Den Haag. Van meet af aan bracht hij de Hogerhuiszaak bij elke mogelijke gelegenheid ter sprake. Hij drong met name aan op een wetswijziging die revisie van processen op grond van nieuw feitenmateriaal mogelijk moest maken en slaagde daar in 1899 in. Het verzoek om revisie diende begin 1900 voor de Hoge Raad. Voor Troelstra was het één van de bitterste teleurstellingen in

zijn leven dat hij niet door de gebroeders Hogerhuis werd aangewezen om hen daarbij te vertegenwoordigen. De Hoge Raad wees het verzoek uiteindelijk af en zo bleef het vonnis in stand. Troelstra weet de nederlaag aan de onwil van het rechterlijke establishment om fouten te erkennen, de behoefte om elkaar koste wat het kost te dekken, angst voor de socialistische beweging en onbekwaamheid en ziellоosheid van de advocaat, mr. Z. van den Bergh. De gebroeders Hogerhuis kregen later wel strafvermindering, maar zijn nooit gerehabiliteerd.
Pieter Jelles kwam er zelf ook niet zonder kleerscheuren af. In zijn pogingen om beweging in de zaak te krijgen maakte hij de officier van justitie in Leeuwarden, graaf Schimmelpenninck, in het openbaar voor leugenaar uit. Dat kwam hem op een proces wegens smaad te staan. De zaak diende in juni 1899 voor de rechtbank te Den Haag. Tegen de verwachting in werd Troelstra vrijgesproken, maar de officier van justitie tekende hoger beroep aan. Later dat jaar veroordeelde het gerechtshof hem tot een maand gevangenisstraf. In cassatie werd dat vonnis door de Hoge Raad bekrachtigd. En zo moest Troelstra zich in juli 1900 bij de gevangenis in zijn toenmalige woonplaats Haarlem melden om zijn straf uit te zitten.

Literatuur: J. Frieswijk en H. Sleurink, De zaak Hogerhuis: 'eene gerechtelijke misdaad' (Leeuwarden 1984); P.J. Troelstra, *Gedenkschriften* 2 (Amsterdam 1928) 193-220. Internet: www.iisg.nl/bwsa/bios/hogerhuis.html. Pieter Verhoeff maakte in 1985 een film over de Hogerhuiszaak, *De Dream*, de eerste Friestalige speelfilm ooit.

Civiele zaken

In civiele zaken werden alle personele zaken en zaken betreffende roerende goederen tot een bepaald bedrag voor de vrederechter gebracht, zoals pacht-, huur- en arbeidsgeschillen, familiezaken, voogdij, krankzinnigverklaringen en vennootschapszaken. De procedure verloopt grotendeels schriftelijk. Gewisselde stukken heten ‘conclusies’.
Ook bij het onderzoek naar een civiele zaak kunt u het beste beginnen met de rol (bij de vrederechter heet de rol ‘repertoire’). Aan de hand van het rolnummer kunt u verder zoeken in het *audiëntieblad* (of zittingblad), waarin de processen-verbaal van de terechtzittingen en het vonnis staan ingeschreven, en in de bijlagen als die bewaard zijn gebleven.

Buitengerechtelijke zaken

Naast strafzaken en burgerlijke gedingen waren de gerechten ook competent in allerhande buitengerechtelijke zaken (voluntaire jurisdictie), bijvoorbeeld op het gebied van voogdij, curatele, beëdigingen, verzegelingen en handlichting. Sommige van deze rechtshandelingen bevinden zich in het grensgebied van ‘civiel’ en ‘buitengerechtelijk’, maar ze zijn in de archieven vaak terug te vinden in de ‘akten en beschikkingen’. Veel zaken worden op gang gebracht door een *rekest* (verzoekschrift). Tevens fungeerden de griffies van de gerechten, vooral die van de arrondissementsrechtbanken en hun voorgangers, als een soort deponerings- of registratiekantoor, waar veel soorten stukken op grond van wettelijke bepalingen moesten worden ingeleverd of ter registratie worden aangeboden. Voorbeelden daarvan zijn akten van bekendheid, van huwelijkse voorwaarden en van vennootschap (zie daarvoor hoofdstuk 13). Ook dubbelen van notariële repertoires moesten bij de rechtbank worden gedeponeerd. Een andere wettelijke taak van de rechtbank was het beëdigen van ambtenaren en andere functionarissen. Dit aspect wordt nader belicht in hoofdstuk 12.
Voor onderzoek naar een akte of een beschikking raadplege men de registers waarin deze handelingen zijn ingeschreven. Veel wettelijk verplichte registraties

en deponeringen zijn verzameld in series. Bij de rechtbanken vormen de rekesten en de beschikkingen daarop ook afzonderlijke series; meestal zijn ze nader toegankelijk via een index. Van enkele geregeld voorkomende onderwerpen als faillissementen (zie verder hoofdstuk 13) en krankzinnigverklaringen zijn de stukken meestal ook in series bijeengebracht. Bij de vrede- en kantongerechten zijn de beschikkingen en akten in buitengerechtelijke zaken vaak gecombineerd tot één serie 'akten en beschikkingen', die toegankelijk zijn via een *repertoire* (chronologische lijst).

Stukken over *voogdij* zijn te vinden in de archieven van de vrede- en kantongerechten. Wanneer één der ouders is overleden, is de overgebleven ouder normaal gesproken zonder meer de wettelijke voogd. De vrederechter dan wel kantonrechter benoemde alleen een toeziende voogd. Ook voor buitenechtelijke kinderen moest er een toeziende voogd komen; in de stukken wordt niet vermeld wie de vader is. In de praktijk is de benoeming van een toeziende voogd echter vrij vaak achterwege gelaten. Wanneer beide ouders zijn overleden benoemt de kantonrechter zowel een voogd als een toeziende voogd, bij voorkeur familieleden. In de periode 1811-1838 moest de vrederechter volgens de wet eerst met de familie overleggen om de meest geschikte kandidaat te bepalen. Dit overleg heette *familieraad* en het werd nog lang na 1838 gehouden (zie het praktijkvoorbeeld hieronder).
Vanaf 1909 worden bij elk kantongerecht voogdijregisters bijgehouden, waarop weer alfabetische indices op naam zijn gemaakt. In de registers staan alle voogdijen vermeld van kinderen die binnen de grenzen van dat kanton zijn geboren. Met behulp van deze registers kunt u de betreffende beschikkingen terugvinden in de minuten van de 'akten en beschikkingen'. Vóór 1909 kunt u het repertoire gebruiken om de benoeming van een voogd te vinden.

Praktijkvoorbeeld: voogdijstelling
Jelle Troelstra werd in 1871 weduwnaar en volgens wet moest de kantonrechter dus een toeziende voogd benoemen over de kinderen, die alle minderjarig waren. Volgens de inleiding van Toegang 19 viel Leeuwarderadeel onder het Kantongerecht Leeuwarden. Het repertoire van deze rechtbank over het jaar 1871 is verdeeld over twee inventarisnummers, 416 en 417. In inv.nr. 416 vinden we dat Hylke de Koe op 5 juli 1871 tot toeziend voogd werd benoemd (akte nr. 239). We zoeken die akte op in inv.nr. 286 en lezen daar dat de kantonrechter eerst familieraad hield (deze uitdrukking komt overigens niet in het stuk voor) met Jelle Troelstra, Hylke de Koe, deurwaarder, waterschapssecretaris en kandidaat-notaris te Lemmer, aangetrouwde oom van de kinderen, Carel Willem Pruis, fabrikant te Leeuwarden, als lasthebber van Marten Troelstra, ontvanger van 's Rijks directe belastingen te Holwerd, oom, en Johannes Postma, koopman te Leeuwarden, als lasthebber van Andries Tjallings Teitsma, logementhouder te Lemmer, oudoom van de kinderen. Uit het feit dat de familieleden niet zelf kwamen mogen we afleiden dat ze het beraad als een verplicht nummer beschouwden. De aanwezigen waren unaniem van mening dat Hylke de Koe tot toeziend voogd moest worden aangesteld. Vervolgens werd hij door de kantonrechter beëdigd 'op de wijze zijner godsdienstige gezindheid'. Hieruit kunnen we wel concluderen dat De Koe doopsgezind was. Hij was getrouwd met Reinschje Landmeter. De Koe zag er op toe dat de goederen werden geïnventariseerd en dat de boedelbeschrijving bij de kantonrechter werd gedeponeerd (inv.nr. 465, akte nr. 309; in het archief van het Kantongerecht Leeuwarden zit een aparte rubriek 'Gedeponeerde onderhandse inventarissen').

Beschikbaarheid en toegankelijkheid

De rechterlijke organen hebben sinds 1811 een enorme hoeveelheid archiefmateriaal geproduceerd. Bijna alles tot 1970 wordt bewaard in Tresoar, op twee uitzonderingen na: de archieven van de vredegerechten in de kantons Leeuwarden no. 1 en no. 2 (Leeuwarden en Leeuwarderadeel) bevinden zich in het HCL.
De inventarissen van de nieuwe rechterlijke archieven zijn te vinden in vier verzamelbanden: Toegang 16 (alle rechtbanken tussen 1811 en 1838), Toegang 17 (gerechtshof), Toegang 18 (arrondissementsrechtbanken) en Toegang 19 (kantongerechten). De drie laatstgenoemde gaan over de periode 1838-1939. De inventarissen zijn voorzien van een inleiding, waarin u onder meer de ressorten van de instellingen in de loop der tijden vindt, uitleg over de gang van zaken bij een rechtbank, verklaring van juridische termen en aanwijzingen voor het zoeken in rechtbankarchieven. Voor de strafrechtspraak heeft Tresoar bovendien nog een speciale onderzoeksgids (zie literatuurlijst).

De meeste grote series in de nieuwe rechterlijke archieven zijn niet nader op naam toegankelijk, maar de rolboeken, die een sleutelrol spelen bij het onderzoek, zijn vaak wel van een naamindex voorzien. Een andere weg naar strafvonnissen, ook van rechtbanken buiten Friesland, wordt gevormd door de inschrijfregisters van het gevangeniswezen (zie hierna).
Bij vrede- en kantongerechten kunt u het beste zoeken in de al enige malen genoemde repertoires. Deze zijn geheel vergelijkbaar met de notariële repertoires en bestaan uit korte, chronologisch geordende uittreksels van de beschikkingen en vonnissen.

Beperkingen
Niet alle archiefstukken mogen zonder meer geraadpleegd worden. Om de privacy van nog levende personen te kunnen beschermen geldt voor stukken jonger dan 75 jaar een beperkte raadpleging. Van deze beperking kan in bepaalde omstandigheden ontheffing worden verleend op schriftelijk verzoek aan de directeur van Tresoar.

GEVANGENISWEZEN
Al eeuwenlang worden verdachten van een strafbaar feit in voorlopige hechtenis of ‘bewaring’ genomen om te voorkomen dat ze aan berechting ontkomen. Ook werden delinquenten soms veroordeeld tot langdurig verblijf in het tuchthuis, maar meestal gaven de rechters in vervlogen tijden de voorkeur aan andere straffen als geseling, brandmerking, tepronkstelling en verbanning. Niet zelden werd detentie voorafgegaan door lijfstraffen en gevolgd door tijdelijke of eeuwige verbanning buiten de provincie. Op zware misdaden stond de doodstraf. In de loop van de achttiende eeuw werden de straffen geleidelijk milder, naar men aanneemt door de invloed van de Verlichting.
In de moderne tijd zijn de belangrijkste straffen de geldboete en de vrijheidsstraf. Lijfstraf en verbanning kennen we niet meer, maar wel de werkstraf. De geldboete vormt de lichtste straf. Gevangenisstraf stond en staat op misdrijven en wordt ten uitvoer gelegd in gevangenissen. De kans dat u een voorouder in een gevangenisarchief aantreft is niet klein, een zware misdadiger hoefde je daarvoor niet te zijn. In de negentiende en het begin van de twintigste eeuw ging de rechterlijke macht er snel toe over vrijheidsstraffen op te leggen. Bovendien gaven de veroordeelden vaak de voorkeur aan een korte gevangenisstraf boven een geldboete, dat was voor de meesten veel voordeliger. Voor genealogisch onderzoek is het van belang te weten waar, waarvoor en hoe lang een voorouder of familielid gedetineerd is geweest. Gevangenisregisters kunnen een nuttige bron zijn om daarover meer te weten te komen.

Al in de zeventiende eeuw bestonden er te Leeuwarden inrichtingen om verdachten en veroordeelden op te sluiten. In hechtenis genomen verdachten werden in

het *gedemolieerde blokhuis* gezet, veroordeelden ondergingen hun detentie in *'s Lands tucht- en werkhuis*. Zoals u uit die naam zult afleiden was het niet de bedoeling dat de gevangenen hun dagen daar in ledigheid sleten. Beide inrichtingen vormden één complex aan het Blokhuisplein. Daar is nog altijd een huis van bewaring gevestigd, de Blokhuispoort. Van de bevolking van beide inrichtingen weten we weinig; alleen uit de periode 1797-1811 zijn enkele inschrijvingsregisters en naamlijsten bekend (Toegang 8, inv.nrs. 985-988 en 3879-3884).
In 1811 werd in heel Nederland het Franse model voor het gevangeniswezen ingevoerd. Men maakte onderscheid tussen nog niet veroordeelde of kortgestrafte personen en langer of zwaargestraften. De kortgestraften en niet-veroordeelden verbleven in een *huis van arrest* of *huis van justitie*. De langer of zwaargestraften werden opgesloten in een verbeterhuis: een *huis van correctie* ofwel *tuchthuis*.
In 1821 werd het gevangeniswezen gereorganiseerd, waarbij het aantal verschillende instellingen werd verminderd. Men maakte een striktere scheiding tussen langgestraften, die werden gedetineerd in een *strafgevangenis*, en de overige gevangenen, die naar een *huis van verzekering* gingen. In Gouda kwam een speciale vrouwengevangenis. In Leeuwarden zaten ook vrouwen, in een aparte afdeling.
Het in 1886 ingevoerde nieuwe Wetboek van Strafrecht maakt onderscheid tussen misdrijven en overtredingen. Op misdrijven stond als straf opsluiting in een strafgevangenis, op overtredingen hechtenis in een *huis van bewaring*. Deze inrichting was ook bestemd voor het vasthouden van verdachten in afwachting van hun berechting. Daarnaast ontstonden bijzondere strafinstellingen, namelijk voor personen die langer dan vijf jaar straf kregen, voor mensen boven de zestig jaar en voor kinderen beneden de achttien. De Leeuwarder strafgevangenis werd aangewezen als bijzondere strafgevangenis voor zwaargestraften, wat tot gevolg had dat 'Leeuwarden' een begrip werd in de criminele wereld. Langgestraften moesten de eerste vijf jaar van hun detentie in afzondering doorbrengen. Ook een maatregel als plaatsing in een

krankzinnigengesticht was sinds 1886 mogelijk. De terbeschikkingstelling (tbs) in een ‘rijksasyl’ of particuliere inrichting bestaat sinds 1925. Over de speciale behandeling van veroordeelde bedelaars, zwervers en anderen die aan de rand van de samenleving verkeerden in de negentiende eeuw kunt u meer lezen in hoofdstuk 10.

Bronnen

De belangrijkste bronnen voor onderzoek naar in voorarrest zittende of gestrafte voorouders zijn de *inschrijvingsregisters* van de verschillende soorten instellingen waar zij werden vastgehouden. Van zwaargestraften zijn ook nog wel eens persoonsdossiers aanwezig. Alle instellingen hielden eigen registers bij, ook al waren ze in hetzelfde gebouwencomplex gevestigd. De inschrijvingsregisters zijn rijk aan gegevens. Van de gedetineerden vindt u bijna altijd: naam (soms ook aliassen), leeftijd of geboortedatum, geboorteplaats, woonplaats, beroep, burgerlijke staat, godsdienst, namen en soms meer gegevens over de ouders, het delict, datum van binnenkomst en idem van vertrek. Daarnaast is er ruimte voor een signalement van de gevangene, maar die gegevens zijn zeker niet altijd ingevuld. In de kolom ‘Opmerkingen’ kunt u aantekeningen aantreffen over strafvermindering, overplaatsing of (niet zelden) datum van overlijden. Tenslotte vindt u gegevens over de veroordeling van de delinquent: datum van de veroordeling, door welke rechtbank uitgesproken, en duur van de straf. Met deze informatie is het betrekkelijk gemakkelijk om het vonnis, de processen-verbaal van terechtzittingen en misschien ook nog bijlagen op te zoeken in het archief van de betreffende instantie. Houdt u er rekening mee dat de meeste series zijn geordend op de datum van de aanvang van het proces, die meestal wel een paar weken vóór de datum van het vonnis ligt. In een vonnis wordt meestal niet aangegeven waar de straf moest worden uitgezeten; dat was namelijk mede afhankelijk van de plaatsruimte die beschikbaar was.

In de laatste jaren van de Tweede Wereldoorlog werden talloze ‘verdachten’ voor korte tijd in het huis van bewaring gezet. Veelal ging het om onderduikers en verzetsmensen die bij razzia’s of andere acties waren opgepakt, maar er waren ook willekeurige burgers bij. Ze werden meestal wel ingeschreven, maar er werden weinig gegevens genoteerd. Gewoonlijk staan ze te boek als ‘doortrekkende gevangenen’ en werden ze na een paar dagen of weken naar elders getransporteerd, soms ook weer vrijgelaten. De gegevens uit die jaren zijn nog niet openbaar.

Het hoofdbestuur van het gevangeniscomplex te Leeuwarden, het College van Regenten, hield eigen *controleregisters* bij. Deze bevatten deels dezelfde gegevens als de reguliere inschrijfregisters, maar ook belangrijke aanvullende informatie over de werkzaamheden die door de gedetineerden werden verricht, de beloning die zij daarvoor ontvingen en eventuele disciplinaire maatregelen die werden getroffen naar aanleiding van hun gedrag.

Tot slot willen we hier wijzen op een paar gedrukte bronnen die een vastgelopen onderzoek misschien weer op gang of onvermoede feiten aan het licht kunnen brengen. Het *Algemeen Politieblad*, uitgegeven vanaf 1852, bevat gedurende de eerste honderd jaar van zijn bestaan naast informatie over politieambtenaren ook gegevens over onder meer voortvluchtige verdachten, deserteurs, gedupeerden van misdrijven, bij verstek veroordeelde misdadigers en ontsnapte gevangenen. Het CBG heeft de jaren 1852 tot 1946 compleet. Deze jaargangen worden gedigitaliseerd en ontsloten op persoonsnaam. De jaargangen 1852-1900 zijn inmiddels gedigitaliseerd, tot en met 1883 zijn ze ontsloten. De index is te raadplegen via de (internet)catalogus. Tresoar heeft het blad niet, maar gegevens eruit over de jaren 1881-1946 zitten in het archief van de arrondissementsrechtbank te Leeuwarden (Toegang 18-02, inv.nrs. 1767-1769).
Heel bijzonder is het *Geheim register van ontslagen gevangenen* over de jaren 1882-1897. Het werd in maandelijkse afleveringen gepubliceerd en toegezonden aan onder meer officieren van justitie en commissarissen van politie in gemeenten met meer dan 10.000 inwoners. Het bevatte het signalement en tal van andere bijzonderheden van ‘alsnog in het algemeen gevaarlijk te achten gevangenen’ die de volgende maand in vrijheid zouden worden gesteld. Tot die categorie werden gerekend alle ex-gedetineerden uit de strafgevangenis van Leeuwarden en recidivisten uit tal van andere penitentiaire inrichtingen. Samen met het register werden ook portretten (*cartes-visites*) van de betrokkenen meegezonden. Tresoar heeft een fotokopie van de jaargangen 1882-1895 (Nadere toegangen 18.01 en 18.02). De afleveringen zijn per jaargang voorzien van een alfabetische index; een index over de periode 1882-1890 is gepubliceerd in het *Jaarboek* van het CBG (zie Literatuur-

lijst). Van de portretten heeft Tresoar een fraaie serie van ongeveer 1600 stuks. Ze zitten in het archief van de arrondissementsrechtbank van Leeuwarden (Toegang 18-02, inv.nrs. 1633 en 1634) en ze hebben dezelfde nummers als de signalementen in het *Geheim register*. Het Leeuwarder politiearchief in het HCL bevat een vergelijkbare serie foto's.

Beschikbaarheid en toegankelijkheid

De archieven van alle penitentiaire inrichtingen in Friesland berusten in Tresoar, ze zijn behoorlijk volledig bewaard gebleven. Die van de huizen van bewaring te Heerenveen en Sneek stellen niet veel voor.

Alle archivalia worden beschreven in Toegang 50 en kunnen worden aangevraagd voorzover de materiële toestand en de bepalingen ten aanzien van de openbaarheid dat toelaten.

Het zoeken naar de gegevens van een gedetineerde kan lastig zijn omdat er, zeker tot 1886, zoveel verschillende instituten met eigen administratie waren en de inschrijfregisters zelden een index hebben. Dikwijls vormt een overlijdensakte (de strafgevangenis van Leeuwarden kende een zeer hoog sterftecijfer) of een aantekening in het bevolkingsregister de aanleiding tot onderzoek. Het is dus zaak om zo mogelijk de naam van de inrichting dan nauwkeurig aan te tekenen. Als u eenmaal het juiste inschrijfregister te pakken hebt is onderzoek verder niet moeilijk, want de namen zijn groot en duidelijk geschreven. Een gevangene kan meermalen in de administratie voorkomen, niet alleen wegens recidive, maar ook voor één en

hetzelfde strafbare feit. Zo kan hij in voorarrest zitten in het huis van bewaring en na zijn veroordeling in de (bijzondere) strafgevangenis. Ook geeft elke overplaatsing aanleiding tot een nieuwe inschrijving.
In de notulen en correspondentie van het College van Regenten kunt u nog extra gegevens vinden als er wat bijzonders aan de hand was zoals misdragingen en ziekte. Als u vermoedt of weet dat er gratie of strafvermindering ('afslag') is aangevraagd kunt u een onderzoek instellen in het Nationaal Archief in Den Haag in het archief van het Ministerie van Justitie (1813-1823 en 1842-1917) of dat van Binnenlandse Zaken (1823-1842). Vooral in de periode vóór 1886 vroegen veel veroordeelden strafvermindering aan.

Praktijkvoorbeeld: de Hogerhuiszaak (2)
Zoals we hiervoor schreven werden de gebroeders Hogerhuis gearresteerd en naderhand veroordeeld tot zware gevangenisstraffen voor inbraak en poging tot moord.
Alle archieven van het gevangeniswezen in Friesland staan beschreven in Toegang 50. Voorarrest moest worden ondergaan in het huis van bewaring, we vinden het inschrijvingsregister van die inrichting over 1895 onder inv.nr. 867. Omdat de datum van arrestatie bekend is, namelijk 31 december 1895, kost het opzoeken van de inschrijving geen enkele moeite. We vinden de broers onder nummers 534-536. Alle drie zaten vast op last van de rechter-commissaris wegens 'Poging tot diefstal met braak en inklimming, geweld tegen personen en poging tot diefstal'. Van poging tot moord wordt in deze fase nog niet gerept. Ze werden in verschillende cellen geplaatst. Zesmaal werd het voorarrest verlengd, wel een teken dat het onderzoek niet van een leien dakje ging.
Deze toestand duurde tot 30 september 1896, toen zij op last van de procureur-generaal werden overgeplaatst naar de (bijzondere) strafgevangenis in hetzelfde gebouwencomplex, waar hen een streng regiem van eenzame opsluiting wachtte. Genoemde datum valt kort na het verstrijken van de termijn voor cassatie.
Het inschrijfregister van de strafgevangenis over 1896 heeft inv.nr. 1019. Daar komen de broers inderdaad voor op 30 september, onder nummers 123-125. Keimpe had zes, Marten elf en Wybren twaalf jaar gevangenisstraf gekregen. De datum van ingang van de straf was bepaald op 28 september 1896. In tegenstelling tot de huidige gewoonte was er geen sprake van aftrek van voorarrest. Keimpe was de eerste die de vrijheid herkreeg. Bij KB van 4 februari 1901 nr. 69 (ter gelegenheid van het huwelijk van koningin Wilhelmina) werd hem de rest van zijn straf kwijtgescholden. Marten kreeg bij hetzelfde KB drie jaar strafvermindering en op 3 februari 1902 werd hem het restant kwijtgescholden. Wybren bleef het langst zitten; ook hij kreeg bij meergenoemd KB drie jaar korting ('afslag'). Op 28 september 1905 verliet hij onder grote publieke belangstelling de gevangenis.
De controleregisters van het College van Regenten (inv.nr. 697, inschrijfnummers 133-135) bevatten vrijwel dezelfde gegevens. We leren alleen dat het gedrag van de broers in de gevangenis 'zeer goed' was, maar ook dat Keimpe eenmaal en Wybren tweemaal disciplinair werd gestraft door de directeur. Wybren kreeg vier dagen strafcel ('cachot') op water en brood wegens 'clandestine correspondentie' en twee dagen dito omdat hij 'den Commissaris van Politie zeer onheusch bejegend' had. Het register lijkt slecht bijgehouden. Zo wordt er geen melding gemaakt van de korting die Wybren op zijn straf kreeg. In de kolommen betreffende beloning en uitgaanskas staan geen gegevens, hoewel we weten dat de Hogerhuizen in hun cellen wel arbeid hebben verricht. In alle drie registers staan signalementen van de broers. Er zijn uit die tijd geen persoonsdossiers in de gevangenisarchieven aanwezig.

Beperkingen
Niet alle archivalia van strafinstellingen zijn zonder meer ter inzage. Stukken betreffende nog levende personen mogen in principe wegens de bescherming van

de privacy niet worden geraadpleegd. Daarom hanteert Tresoar de regel dat alleen stukken ouder dan 75 jaar kunnen worden aangevraagd. Als u kunt aantonen dat de gedetineerde is overleden wil het studiezaalpersoneel u wel assisteren om aan bepaalde gegevens te komen. De persoonsdossiers dateren uit de twintigste eeuw en zijn geordend op inschrijvingsnummer. Bedenk dat in dossiers niet alleen gegevens over een gevangene, maar ook over nog levende familieleden en derden kunnen voorkomen. Daarom worden dossiers van overledenen niet zonder meer ter inzage gegeven.

Literatuur

R. Huijbrecht (red.), *Werkboek rechterlijke archieven 1838-1940* (Den Haag 1991); L. Oldersma, *Strafrechtspraak 1811-1940* (niet-gepubliceerde onderzoeksgids, verkrijgbaar bij Tresoar); R.J.F. van Drie, 'Gevangen voorouders: Onderzoek in negentiende-eeuwse gevangenisarchieven', *Jaarboek CBG* 45 (1991) 206-248; H. Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990); R. van der Ley, 'Friese veroordeelden in Veenhuizen en Ommerschans 1896-1901', *Genealogysk Jierboek* 1995 49-127 (alfabetisch geordende gegevens en pasfoto's van 474 in Friesland geboren mannen).

7 REGISTRATIE VAN *ONROEREND GOED*

Als u weet wie uw voorouders waren en wanneer zij leefden, zullen als vanzelf andere vragen opkomen: welk huis of boerderij hebben mijn voorvaderen bewoond? Hadden ze veel of weinig bezittingen? Gelukkig zijn er vele bronnen bewaard gebleven waarmee u de vermogenspositie en het bezit aan huizen, boerderijen en landerijen, kortom het onroerend goed van uw voorouders kunt reconstrueren. Dat komt omdat die zaken nagenoeg altijd aan belastingen waren onderworpen en daarom van overheidswege meestal nauwkeurig werden geregistreerd. Het werken met fiscale bronnen is niet altijd eenvoudig, maar de oogst van uw inspanningen loont vaak zeer de moeite.
Voor de negentiende en begin twintigste eeuw vormen de memories van successie een goed uitgangspunt (zie hoofdstuk 8). Ook de door notarissen opgestelde akten kunnen belangrijke informatie opleveren, zoals u in hoofdstuk 5 hebt kunnen lezen.

De meest complete gegevens over onroerend goed vindt u in de archieven van het kadaster en de openbare registers. Met behulp van deze archieven kunt u vanaf 1832 - en vaak nog wel verder in het verleden - tot de dag van vandaag van praktisch elk stuk onroerend goed, of dat nu een huis, boerderij, weiland, bos of bouwland is, vinden wie de eigenaar is geweest. De bewoners of gebruikers van percelen bestaan nauwelijks voor het kadaster. Normaal gesproken vindt u niet alleen gegevens over de eigenaar, maar ook over degene van wie hij het perceel heeft gekocht of geërfd en aan wie hij het heeft overgedragen of nagelaten. De exacte ligging van het perceel is te vinden op de kaarten (plans), die ook deel uitmaken van de kadastrale archieven.
In Friesland zijn er verder talrijke andere bronnen die onderzoek naar vermogenspositie en onroerende goederen tot ver voor 1811 mogelijk maken. We noemen hier de archieven van het Hof van Friesland, Rekenkamer, nedergerechten en waterschappen. In tegenstelling tot veel andere provincies kende Friesland geen leengoederen en nauwelijks domeinen. Uit deze hoek is dus niet veel te verwachten, met uitzondering van de zogenaamde *rentmeestersrekeningen* (zie pag. 155). Van het beheer van domeingoederen vanaf 1814 zijn wel archivalia overgeleverd, maar die

zijn voor genealogisch onderzoek totaal niet interessant. We laten de behandeling daarvan dan ook achterwege, maar wie ze wil inzien kan dat doen via Toegang 43.

In gemeentearchieven kunt u heel veel van uw gading vinden. In hoofdstuk 1 hebben we al het nodige behandeld: wijk-, volkstellings- en bevolkingsregisters. Hierin kunt u gewoonlijk nagaan wie er allemaal in een huis woonden en wat de bewoners voor de kost deden. Voor grotere gemeenten zijn er soms gedrukte adresboeken met beperktere informatie dan genoemde registers.
Bouwtekeningen van huizen horen in gemeentearchieven aanwezig te zijn vanaf het begin van de twintigste eeuw. Op grond van de *Woningwet* van 1901 moest elke gemeente een bouwverordening opstellen, waarin ook de goedkeuring van nieuw- of verbouw van huizen geregeld was. Dit houdt onder meer in dat bij elke bouwaanvraag twee exemplaren van een bouwtekening moeten worden ingeleverd. Eén van die exemplaren belandt uiteindelijk in het gemeentearchief. Het andere is bestemd voor ‘de Schoonheidscommissie’. Deze (provinciale) commissie heeft onder diverse benamingen gefungeerd, tegenwoordig onder die van *Hûs en Hiem*. De archieven van de voorgangers van Hûs en Hiem, inclusief de dossiers van bouwvergunningen, zijn overgebracht naar Tresoar en kunnen daar worden geraadpleegd (zie Toegang 53). Hierbij moeten wel enkele kanttekeningen worden geplaatst: de archieven beginnen pas in 1926 en ze zijn geschoond (dat wil zeggen: het minder belangrijke materiaal is vernietigd). De gegevens zijn op adres toegan-

kelijk. Het onderzoek wordt vaak bemoeilijkt door de omstandigheid dat de meeste Friese dorpen pas omstreeks 1950 straatnamen kregen, kleine dorpen soms nog veel later. De gemeenten Leeuwarden en Sneek hebben lange tijd hun eigen schoonheidscommissie gehad en waren dus niet bij de provinciale organisatie aangesloten.

HET KADASTER EN DE OPENBARE REGISTERS

Het kadaster is na een voorbereidingstijd van ongeveer twintig jaar op 1 oktober 1832 in Nederland ingevoerd met als hoofddoel een eerlijke heffing van de grondbelasting mogelijk te maken. Na verloop van tijd verschoof het accent echter van belastingheffing naar de functie die het kadaster nog steeds heeft: het bevorderen van de zekerheid in het rechtsverkeer met betrekking tot onroerend goed. Het kadaster houdt enkele belangrijke gegevens bij, zoals de eigenaar van een bepaald stuk onroerend goed, gewoonlijk betiteld als een *perceel*, of dat nu een huis, boerderij, schuur, stuk bouwland of bos is. Ook worden de afmetingen van het perceel vermeld en hoe de grond gebruikt wordt. Deze gegevens worden vastgelegd in registers en op kaarten, met behulp waarvan u het bezit aan onroerend goed van uw voorouders kunt nagaan.

Bij het garanderen van de rechtszekerheid bij alle maatschappelijk verkeer spelen ook de *openbare registers* een grote rol. Hierin worden de veranderingen in eigendom bijgehouden. De openbare registers zijn een onderdeel van de hypothecaire boekhouding, zoals die in 1811 volgens het Franse stelsel in Nederland is ingevoerd. Ze bevatten niet alleen hypotheekinschrijvingen, maar ook akten van eigendomsoverdracht en van andere zakelijke rechten. Zoals u ongetwijfeld weet is een hypotheek een geldlening waarbij onroerend goed in onderpand wordt gegeven.

De gegevens over eigenaren of andere rechthebbenden in de kadastrale registers worden ontleend aan de openbare registers. Omgekeerd wordt in de openbare registers gebruik gemaakt van de kadastrale perceelsaanduiding, die altijd bestaat uit de naam van de kadastrale gemeente, de letter van de sectie en het nummer van het perceel. Zodoende verwijzen de kadastrale en de openbare registers naar elkaar. Bovendien vullen ze elkaar als het ware aan: waar het kadaster de toestand van een perceel weergeeft (iemand *is* eigenaar), constateren de openbare registers een verandering (iemand *wordt* eigenaar). Deze situatie is heel goed te vergelijken met de registratie van gegevens over personen: het bevolkingsregister geeft de toestand op een bepaald moment weer, de burgerlijke stand veranderingen daarin. De registratie van het kadaster is *lijdend*; bij conflictueuze gegevens prevaleren die uit notariële akten of openbare registers boven die van het kadaster.

De Centrale Directie van de Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers (KADOR) is gevestigd te Apeldoorn. De vestiging van het kadaster in Friesland bevindt zich te Leeuwarden, maar binnenkort zal dit kantoor worden opgeheven en verplaatst naar Groningen.

Beperkingen
Het kadaster geeft alleen de namen van de eigenaren, niet die van de gebruikers (huurders of pachters) van onroerende goederen. Als er echter een zakelijk recht is gevestigd, bijvoorbeeld vruchtgebruik of recht van opstal, wordt dat wel vermeld. Ook werkte het kadaster lange tijd niet met adressen c.q. huisnummers. In de latere leggers (vanaf omstreeks 1950) worden die gegevens wel vermeld, maar er is geen nadere toegang op adres.
De kadastrale gegevens zijn in beginsel per kadastrale gemeente geordend. Dit betekent dat u moet weten in welke gemeente uw voorouder grondbezit had, voordat u verdere gegevens kunt verzamelen. Op de website en in de studiezaal van Tresoar kunt u een lijst raadplegen waarin u voor elk dorp kunt opzoeken in welke kadastrale gemeente het ligt (of lag).
Het kadaster had zijn zaakjes bij de invoering in 1832 nog niet helemaal op orde. Het kan dan ook gebeuren dat u te maken krijgt met gegevens die toen al verouderd waren.

Beschikbaarheid
Oorspronkelijk had het kadaster in Friesland drie kantoren: Leeuwarden, Heerenveen en Sneek. Hun ressorten kwamen overeen met die van de arrondissementen. Niet alleen hieraan, maar ook aan de indeling en de benaming van de kadastrale gemeenten valt nog af te lezen dat de wortels van het kadaster in de Franse tijd liggen. De kadastrale gemeenten komen namelijk sterk overeen met de mairieën van 1812 (zie pag. 28). De kantoren te Heerenveen en Sneek zijn in 1959 opgeheven, zodat het kantoor te Leeuwarden sindsdien heel Friesland tot zijn ressort mag rekenen.
Een belangrijk deel van de kadastrale administratie over de periode 1832 tot 1976, namelijk de openbare registers en de minuut- en andere plans, bevindt zich inmiddels in Tresoar. Maar er berusten nog veel leggers, toegangen en hulpkaarten bij het kadaster te Leeuwarden. Daar kunt u alle informatie krijgen die u wenst, maar wel tegen betaling van al gauw enige tientallen euro's per inlichting. Als u van plan bent een wat grootschaliger onderzoek bij het kadaster te verrichten, dan kunt u zich voor een aanbevelingsbrief wenden tot de directeur van Tresoar. Op diens advies kunt u bij het kadaster kosteloos onderzoek doen. In hoeverre de voorgenomen opheffing van het kantoor in Leeuwarden zal leiden tot verdere overbrenging van archieven naar Tresoar is thans (medio 2005) nog niet bekend, maar het lijkt niet onwaarschijnlijk.
Ook in gemeente- en waterschapsarchieven kunt u zonder financiële aderlating op jacht gaan naar kadastrale gegevens. Het kadaster hield namelijk ook exemplaren van leggers bij voor gemeenten, polders en waterschappen.

Bronnen
Het kadaster is een mooie, maar ook een ingewikkelde bron, waar ook ervaren

onderzoekers nog wel eens moeite mee hebben. Dat komt vooral doordat er zoveel verschillende registers en kaarten zijn, die ook nog eens op allerlei manieren naar elkaar verwijzen en van elkaar afhankelijk zijn. Vaak leidt het gebruik van een toegang niet meteen naar de gezochte inschrijving, maar naar een ander hulpmiddel (repertorium). Meestal zijn er dan ook drie stappen nodig om tot het gewenste resultaat te komen. In het navolgende zullen alleen de belangrijkste bronnen worden behandeld; voor een volledige handleiding verwijzen we graag naar de gids *Onderzoek van onroerend goed* die u bij Tresoar kunt inzien en desgewenst aanschaffen. Maak ook gebruik van het schema op pag. 144.

1. Een belangrijke bron, die thans nog bij het kadaster in Leeuwarden aanwezig is, is de *kadastrale legger*, die sinds het begin van het kadaster op 1 oktober 1832 de ruggengraat vormt van de kadastrale administratie. Heeft u eenmaal hierin gegevens gevonden over uw voorouders of over een woning of een boerderij, dan kunt u verder werken, zowel vooruit als teruggaand in de tijd.
De kadastrale legger is per kadastrale gemeente ingericht op naam van de eigenaar. Per eigenaar worden onder een vast nummer, het *leggerartikel*, alle percelen opgesomd die hij/zij in die gemeente bezit. Daarbij worden ook de namen van eventuele mede-eigenaren en vruchtgebruikers genoteerd. In een lijst, voorzien van volgnummers, worden per perceel de oppervlakte, het gebruik, de klassering en de belastbare opbrengst vermeld. Van de eigenaar worden in elk geval naam, beroep en woonplaats geregistreerd, in latere leggers soms het volledige adres.
Wanneer een perceel van eigenaar verandert worden de gegevens doorgehaald en onder het leggerartikel van de nieuwe eigenaar opnieuw ingeschreven. Via verwijzingen wordt in de legger aangegeven naar welk artikelnummer de gegevens zijn overgebracht, respectievelijk uit welk artikelnummer ze afkomstig zijn, dus de vorige en de nieuwe eigenaar. Verandering van perceelsgrenzen door splitsing, samenvoeging of herverkaveling van percelen, ook als er geen sprake is van eigendomsverandering, leidt ook tot doorhaling en vernieuwing van de legger zoals hiervoor geschetst. Wanneer veel artikelen in een bepaald deel van de legger vervallen zijn wordt dat deel ‘vernieuwd’, dat wil zeggen dat het nog geldige gedeelte wordt overgeschreven in een nieuw deel. In principe houdt een eigenaar zijn nummer levenslang. In de praktijk komt het in de oudste registers wel voor dat een eigenaar door slordige omgang met namen twee nummers heeft.
De leggers verwijzen naar de *openbare registers* voor wat betreft de zakelijke rechten die met het perceel verbonden zijn, met name het recht van eigendom en van hypotheek. Tot 1 januari 1929 verwijst de legger naar het *algemeen register* en vanaf deze datum naar het *register van overschrijving* (*Register Hypotheken no. 4).* Over genoemde registers leest u verderop meer. Voor de gebruiker is het van belang te weten dat de verwijzingen naar de openbare registers uitsluitend worden geplaatst in de leggers die bij het kadaster zelf in gebruik zijn. De dubbelen die zich bij gemeenten en waterschappen bevinden worden dus niet bijgewerkt.

2. De eerste kadastrale leggers zijn samengesteld uit gegevens, die geregistreerd zijn in de *oorspronkelijke aanwijzende tafels*, meestal afgekort tot OAT. De OAT's vormen samen met de originele kaarten uit die tijd (de minuutplans, zie hierna) het uitgangspunt voor de kadastrale administratie zoals die in 1832 van start ging. De OAT van een kadastrale gemeente vermeldt in volgorde van secties en daarbinnen van perceelnummers bij elk perceel de eigenaar (of andere rechthebbende), de oppervlakte, het gebruik, de klassering en de belastbare opbrengst, dit alles met het oog op de belastingheffing. Van de eigenaar worden woonplaats, beroep en leggerartikel vermeld. De OAT mocht niet worden gewijzigd, mutaties werden verwerkt in de kadastrale legger.

3. Ook het kaartmateriaal vormt natuurlijk een belangrijk onderdeel van het kadaster. De *minuutplans* zijn de kaarten die de toestand van 1 oktober 1832 weergeven.

De plans zijn het resultaat van opmetingen die tussen 1811 en 1832 plaatsvonden. Vooral in de beginjaren is er veel werk verzet; op de meeste minuutplans zijn dan ook teksten in het Frans te zien. Het landmeterswerk resulteerde voor elke kadastrale gemeente in een verzamelkaart, waarop het hele grondgebied staat afgebeeld, met de indeling in secties en kaartbladen. Uitgestrekte secties werden namelijk getekend op meer bladen. Vervolgens geven gedetailleerde kaarten per sectie, die eveneens minuutplans worden genoemd, alle percelen weer met hun begrenzingen en hun bebouwing. Dicht bebouwde buurten worden vaak uitgelicht en apart weergegeven op een grotere schaal in een zogenaamde *ontwikkeling* (1:1000, tegen 1:5000 voor dun bevolkte gebieden). Wanneer de bebouwing geen eigen perceelsnummer heeft gaat er een gestippeld lijntje, voorzien van pijlpuntjes, vanuit of door het huis naar het bijbehorende erf. De minuutplans mochten niet meer gewijzigd worden, maar ze dragen vele sporen van mutaties tot aan de uiteindelijke vaststel-

ling in 1832. Blijkbaar is hier en daar nog kort voor de bevriezing de hele nummering op de schop gegaan, zodat het soms niet meevalt om het correcte nummer te lezen. De meeste minuutplans zien er dan ook niet erg fraai uit. De perceelsnummers op de plans corresponderen met die in de OAT's. Later gewijzigde perceelsnummers, en dat zijn natuurlijke bijna alle, zijn op de minuutplans met rood onderstreept.
Er werden geregeld nieuwe minuutplans vervaardigd. Dat gebeurde bijvoorbeeld wanneer een bepaald gebied, soms een hele gemeente, in verband met stadsuitbreiding of ruilverkaveling opnieuw werd opgemeten. Minuutplans bij hermeting worden ook wel *vervolgminuutplans* genoemd. Zowel de oude ('vervallen') als de vervolgminuutplans zijn normaal gesproken bewaard gebleven. Ten behoeve van de herziening van de grondbelasting in 1879 zijn kort nadien zogenaamde *netteplans* vervaardigd. Veranderingen in de bestaande toestand werden aanvankelijk op bijbladen, maar vanaf omstreeks 1950 op filmplans bijgehouden. Veel plans die hun administratieve functie hebben verloren zijn in de loop der tijd vernietigd.
Van elk gewijzigd perceel wordt een hulpkaart gemaakt waarop de oude en de nieuwe toestand zijn aangegeven. De hulpkaarten vormen dan ook de band tussen het onveranderlijke minuutplan en het steeds bijgewerkte bijblad. Het is dus ontzettend moeilijk om een kaart van een bepaald jaar te krijgen! De hulpkaarten wor-

den per gemeente en daarbinnen per sectie in volgorde van de perceelnummers bewaard.
De kadastrale kaarten zijn in de studiezaal van Tresoar op microfiche (‘vensterponskaarten’) te raadplegen. In die collectie zitten ook opnamen van plans die naderhand zijn vernietigd. De originele plans verkeren door veelvuldig gebruik meestal in matige tot slechte conditie en worden nog slechts in bijzondere gevallen ter inzage gegeven. De hulpkaarten berusten nog bij het kadaster in Leeuwarden. Gemeenten bewaren vaak vergelijkbaar kaartmateriaal; zo beschikt het HCL over zogenaamde wijkbladen.

Nadere toegangen: zoeken op naam
Om de gegevens in de kadastrale en hypothecaire boekhouding op efficiënte wijze te kunnen terugvinden zijn al vanouds toegangen op aangelegd. De toegangen sloten aan bij de soort informatie die werd gezocht. Er zijn afzonderlijke ingangen op naam en op perceelsnummer.
Het zoeken op naam kan via de kadastrale leggers (zie punt 1 hiervoor) en via het algemeen register. Aanvankelijk stonden de leggerartikelen in alfabetische volgorde op de namen van de eigenaren en vruchtgebruikers. In een vastbladig register kan de alfabetisch volgorde bij wijziging van de gegevens niet goed worden gehandhaafd en wordt het zoeken moeizamer. Zoals hiervoor gezegd geeft de kadastrale legger de bezittingen per eigenaar met verwijzing naar het algemeen register.
Het *algemeen register* is een repertorium dat alle vermeldingen in de openbare

registers (zie hierna) per eigenaar bijeenbrengt. Het is toegankelijk via de *alfabetische naamwijzer*, ook een vastbladig register met de bezwaren die we in de vorige alinea al noemden.
Het algemeen register en de alfabetische naamwijzer werden met ingang van 1 januari 1929 afgesloten. Ze werden overbodig door een verbeterde toegang (kaartsysteem) op de kadastrale legger, de *algemene naamwijzer*. Voor iedereen die in de kadastrale legger voorkwam werd een kaart aangelegd met daarop verwijzingen naar de kadastrale gemeente(n) waarin zijn goederen lagen en naar het leggerartikel waaronder hij voorkwam. Soms werd ook verwezen naar deelnummer en volgnummer van de akte in het register van overschrijving, op grond waarvan voor het eerst een leggerartikel werd geopend voor deze persoon. In Friesland waren in 1929 de drie originele kantoren nog in stand, maar de kaartsystemen zijn naderhand ineengeschoven.

Nadere toegangen: zoeken op perceelsnummer
U kunt ook kadastrale gegevens van uw voorouders terugvinden zonder de alfabetische naamwijzers te gebruiken. U moet dan wel een kadastraal nummer (gemeente, sectie en perceel) weten. Dergelijke kadastrale aanduidingen worden vermeld in testamenten, koopakten en memories van successie. Ook kunt u ze achterhalen door het bestuderen van een kaart. Gebruik zonodig eerst een verzamelkaart en daarna een (minuut)plan van de betreffende sectie. Het achterhalen van de kadastrale identiteit met behulp van kaarten lukt natuurlijk alleen als u precies weet waar het huis of de boerderij van uw voorouders heeft gestaan. In de leggers van de grondbelasting (zie pag. 177) worden ook namen van eigenaren gekoppeld aan kadasternummers. Alle kadastrale percelen worden vermeld in Register 69. Hierin kunt u, over de periode 1838-1929, nagaan hoe percelen ontstaan en vervallen. Voor gegevens over percelen tot 1949 kunt u zoeken in Register 69a (zie pag. 147).
Vervolgens raadpleegt u Register 71. Dit register is vanaf 1 oktober 1844 in gebruik en verwijst via het perceelsnummer naar het artikel van de kadastrale legger. Bij veranderingen wordt het oude artikelnummer doorgehaald en het nieuwe wordt er achter geplaatst. Register 71 is thans nog aanwezig bij het Kadaster te Leeuwarden.

Geautomatiseerd zoeken
Zoals het mogelijk is persoonsgegevens te digitaliseren en in genealogisch verband te brengen, zo kan dat ook met kadastrale gegevens. Te denken valt aan een systeem waarbij geografische gegevens (het kaartbeeld) kunnen worden gekoppeld aan andere als grondgebruik en eigendom. Het begin van het kadaster in 1832 is een natuurlijk uitgangspunt. Van daaruit kunnen mutaties van allerlei soort plaatsvinden. Percelen veranderen van vorm, gebruik en eigenaar. Technisch is het mogelijk om alles digitaal op te slaan en te beheren. Gegevens sinds 1990 zijn toe-

gankelijk via de geautomatiseerde kadastrale registratie (AKR).
Enige tijd geleden is de dienst Kadaster en Openbare Registers (KADOR) begonnen met het scannen van de minuutplans uit 1832 en de bijbehorende OAT's. Dit project, dat heel Nederland bestrijkt, heet 'De Woonomgeving'. U kunt ervan kennis nemen op de website www.dewoonomgeving.nl.
De Fryske Akademy werkt aan een vergelijkbaar project, His GIS (Historisch Geografisch Informatie Systeem), dat vanaf 2005 in fasen op internet zal komen (www.historischgisfryslan.nl). Tresoar participeert in beide projecten.

Openbare registers
Ten gevolge van de invoering van het Burgerlijk Wetboek (BW) in 1838 werd een koppeling tussen het kadaster en de openbare registers noodzakelijk. Het BW schreef voor dat een onroerend goed bij verkoop en verhypothekering aangeduid moest worden met de kadastrale kenmerken en dat gegevens uit de openbare registers moesten worden verwerkt in de kadastrale leggers. Voor het vastleggen van zakelijke rechten werden vanaf 1 oktober 1838 twee registers bijgehouden. In feite bestonden die al sinds 1811, in 1838 werden alleen de voorschriften uitgebreid.

1. Het *register van overschrijving* is voor onderzoek naar de verkoop van onroerend goed een zeer belangrijke bron. Dit register, vaak aangeduid als *Register hypotheken no. 4 (Hyp. 4)*, bevat namelijk de letterlijke overschrijving van alle akten van eigendomsovergang van onroerende goederen en van vestiging van zakelijke rechten, echter met uitzondering van het recht van hypotheek. De delen van het register van overschrijving zijn per kantoor doorlopend genummerd en per deel zijn de overgeschreven akten doorlopend genummerd in volgorde van aanbieding. Niet alleen notariële, maar ook *onderhandse akten* worden in dit register overgeschreven (eerst in 1946 werd het verplicht om de notaris bij eigendomsoverdrachten in te schakelen). Om die reden en door de aanwezigheid van nadere toegangen (zie hierboven bij 'zoeken op naam' en hierna bij 'praktijk van het zoeken') biedt het zoeken in het register van overschrijving voordelen boven dat in de notariële archieven.

2. Het *register van inschrijving*, in het jargon *Register hypotheken no. 3 (Hyp. 3)*, bevat de inschrijvingen van uittreksels van hypotheekakten (akten van geldlening met onderpand). Met dit onderdeel zijn we snel klaar, aangezien alle registers over de periode 1838-1948 zijn vernietigd.
Als uw voorouder eigenaar was van een vissers- of een binnenvaartschip kunt u uw geluk beproeven in de registers van scheepshypotheken. Deze zijn aanwezig over de periode 1838-1926 (Leeuwarden 1947), maar ze zijn verder niet op naam toegankelijk. Voor jongere gegevens kunt u terecht bij het kantoor van het kadaster te Rotterdam, waar het zogenaamde scheepskadaster is gevestigd.

Praktijk van het zoeken
Het zoeken in de openbare registers is niet erg lastig. Onderzoek dat teruggaat in de tijd is een stuk gemakkelijker dan andersom, omdat het sinds 1838 verplicht is de *titel van aankomst* in de akte te vermelden. In andere bewoordingen: de verkoper moest met authentieke papieren aantonen dat hij de rechtmatige eigenaar was. Zo kunt u - in theorie althans - dus steeds gemakkelijk een vorige eigendomsovergang opsporen tot u vóór 1838 komt. De stukken die u bij het onderzoek nodig heeft worden beschreven in Toegangen 35.01 (kantoor Heerenveen), 35-02 (Leeuwarden) en 35.03 (Sneek). Zoals gezegd werden de kantoren te Heerenveen en Sneek in 1959 opgeheven en kreeg kantoor Leeuwarden heel Friesland tot ressort.
Voor wat betreft de periode 1838-1928 kunt u de meeste onderzoeken beginnen met de index op namen, de *alfabetische naamwijzer*. Deze verwijst naar het *algemeen register*, dat voor elke eigenaar een overzicht bevat van al zijn in- en overschrijvingen, met verwijzing naar de delen en de volgnummers waar de akten te vinden zijn (of waren), de hiervoor besproken registers *Hyp. 4*. Vanaf 1929 kunt u gebruik maken van de *algemene naamwijzer*, het kaartsysteem dat als index voor de kadastrale leggers fungeert. Het staat ook bekend als *register hypotheken no. 5 (Hyp. 5)* en kan via het studiezaalpersoneel worden gebruikt. Zoals al een paar keer eerder gezegd: het onderzoek wordt vaak belemmerd doordat niet alle register in Tresoar aanwezig zijn.

Tip: Als u de gewenste overschrijving heeft gevonden, noteer dan daaruit de belangrijkste gegevens en vraag zo mogelijk de originele minuutakte van de notaris aan (zie hoofdstuk 5). Die zijn meestal beter leesbaar en zeker gemakkelijker te reproduceren dan de afschriften in de registers van overschrijving. Uit de openbare registers mogen geen fotokopieën worden gemaakt, wel reproducties met de boekscanner.

Van de registratie van hypotheken over de periode 1838-1948 resten ons slechts het *Register van aanwijzing der kadastrale percelen* (Register 69a) vanaf 1879, de overige stukken zijn vernietigd. Dit komt omdat in 1878 bij wet bepaald werd dat alle bestaande hypothecaire inschrijvingen vernieuwd moesten worden op straffe van ongeldigheid. Per 1 januari 1879 werd dan ook een nieuw register van inschrijving aangelegd. De registers over 1838-1878 hadden na afloop van het proces geen administratieve waarde meer en zijn in 1949 vernietigd. Een soortgelijke vernieuwingsprocedure is ook in 1968 uitgevoerd voor hypotheken uit de periode 1879-1948; de verouderde registers zijn in 1988 vernietigd. Wie interesse heeft in leningen onder hypothecair verband kan dus alleen nog bij de notaris terecht.
In de registers van aanwijzing der kadastrale percelen staan alle per 1 januari 1879 bestaande en later ontstane percelen per kadastrale gemeente vermeld in volgorde van sectie en perceelsnummer. Aan de perceelsnummers zijn gegevens toegevoegd betreffende de hypotheken waarmee de percelen zijn belast. Daar kan men dus weinig anders meer mee dan constateren of er al dan niet een hypotheek op een perceel heeft gerust. Wie interesse heeft in ‘de genealogie’ van percelen heeft er nog wel wat aan. Het register geeft namelijk voor mutaties vanaf 1879 aan in welke percelen een bestaand perceel is vervallen en wanneer en uit welke vervallen percelen een nieuw perceel is ontstaan. De gegevens lopen meestal tot 1949. Register 69 met vergelijkbare informatie werd in 1929 afgesloten (zie pag. 145).

Praktijkvoorbeeld
Jelle Troelstra en zijn gezin verhuisden in 1868 naar Stiens naar een ruime boerenwoning, maar helaas werd de huur al spoedig opgezegd en moest de familie Troelstra, zeven personen rijk, genoegen nemen met een te krappe woonruimte. Door de komst van een zesde kind (Dirk, 1870) en de zwakke gezondheid van Grietje Landmeter werd de woonsituatie ronduit nijpend. Aan de *Gedenkschriften* (I 73) van P.J. Troelstra ontlenen we de volgende alinea, die op 21 januari 1871 kan worden gedateerd, toen het zevende kind op komst was, en die eigenlijk gaat over zijn moeder.
'Hoe duidelijk herinner ik mij niet, hoe op een avond mijn Vader opgewekt thuiskwam, meenende thans den weg te hebben gevonden uit de woningmisère, die zoo zwaar drukte. "Wie heeft", zoo vroeg hij haar, "denk je, het huis van Krol gekocht? …. "Ik weet niet", klonk het antwoord…. "Welnu: ik", sprak hij; "te aanvaarden met Mei." …. Toen barstte zij in tranen uit, snikkende: "Ik zal er niet meer in komen wonen …." Het was op 12 Mei 1871, toen men met de verbouwing van het huis van Krol begon, dat mijne Moeder aan haar lijden bezweek.'

Voorbijgaand aan deze droevige omstandigheden willen we nu nagaan wat van de aankoop in de openbare registers is terug te vinden. We gebruiken Toegang 35-02, die betrekking heeft op kantoor Leeuwarden. We beginnen met de algemene naamwijzer (zie pag. 143 en 145). Die heeft inv.nr. 20198. We zoeken daarin naar Jelle Troelstra en bij die naam vinden we een verwijzing naar het algemeen register deel 13, en daarbinnen nummer 58. Het algemeen register deel 13 heeft inv.nr. 20013. We vinden op nummer 58 volgens verwachting een overzicht dat op Jelle Troelstra betrekking heeft. De bewuste aankoop is zijn eerste. Er staat een verwijzing bij naar het Register van overschrijving deel 595 nummer 18. Dat deel heeft ook inv.nr. 595. In akte nummer 18, op pag. 58 vinden we een afschrift van een proces-verbaal van een openbare veiling d.d. 2 februari 1871 door notaris Pieter Schmidt Schaaff, notaris te Stiens, op verzoek van Albert Gerrits Krol, 'meester

verwer' aldaar. Zoals we weten gaat het over een huis te Stiens. De akte vertelt ons dat het huis nummer 84 heeft en is gelegen aan de Langeburen. In de kadastrale administratie is het perceel bekend als gemeente Hijum, sectie B nummer 442, huis en erf, groot 2 are en 40 centiare. Bij de voorwaarden staat dat er in het pand geen schildersbedrijf mag worden uitgeoefend. Het proces-verbaal eindigt met de mededeling dat de verkoper het pand gunt aan de hoogste bieder, Jelle Troelstra, voor ƒ 2326,-. In de marge van het register staat ook de kadastrale identiteit en een verwijzing naar nummer 13/58 in het algemeen register.
Als we de oorspronkelijke notariële akte willen zien is dat nu een fluitje van een cent. Het kan via Toegang 26 of via de website. De akten van 1871 zitten in inv.nr. 128045 en hebben repertoirenummers 331 (voorlopige of provisionele veiling) resp. 337 (finale veiling en toewijzing). Jelle Troelstra verkocht het huis in 1876, toen hij al weer in Leeuwarden woonde, voor ƒ 3800,--, maar hij had het, alvorens het te betrekken, wel laten verbouwen.

HYPOTHEEKBEWARING

Ook vóór de invoering van het kadaster werden er in ons land openbare registers bijgehouden. In dezelfde plaatsen waar later de kadasterkantoren werden gevestigd, namelijk Leeuwarden, Heerenveen en Sneek, fungeerden van 1811 tot 1838 hypotheekbewaarders. Zij waren belast met de inschrijving van hypotheken, overschrijving van akten van eigendomsovergang en inning van de daarvoor verschuldigde rechten. De registraties van de hypotheekbewaarders vormen echter niet zo'n waterdicht systeem als die van hun opvolgers. Zo werd het eerst in 1824 verplicht om koopakten te laten overschrijven. Ook waren er nog wel meer zakelijke rechten waarvoor geen registratieplicht gold. Om die reden zijn de in- en overschrijvingen in de onderhavige periode duidelijk onvolledig.

Het onderzoek in de archieven van de hypotheekbewaarders (Tresoar, Toegang 35) gaat eigenlijk net zo als in de latere registers die hiervoor al zijn besproken. In de *alfabetische lijsten*, die volgens gebruik van die tijd meestal slechts alfabetisch zijn op de eerste (twee) letter(s) van de naam van de eigenaren, en ook verder nogal rommelig van opzet zijn, kunt u nagaan of iemand te boek staat met transacties in onroerend goed of hypotheken daarop. Als het geluk met u is komt u zoedoende het nummer van een *algemeen register (*of *repertorium)* en een *vak* binnen dat register te weten. In het bewuste vak vindt u van een verkrijger en/of schuldenaar een overzicht van de op hem of haar betrekking hebbende akten en de verwijzingen naar de in- en overschrijvingsregisters waar die akten te vinden zijn. In het kantoor van de hypotheekbewaarder te Leeuwarden werd het in 1824 (toen overschrijving van koopakten verplicht werd) zo druk dat er een tweede repertorium met een eigen alfabetische naamlijst in gebruik moest worden genomen. Houd daar dus terdege rekening mee bij onderzoek in dit kantoor.
In de *registers van inschrijving* zijn uittreksels uit hypotheekakten ingeschreven, in de *registers van overschrijving* volledige afschriften van akten van eigendomsovergang van onroerende goederen. De akten bevatten, naast een omschrijving van het onroerend goed en de namen van koper en verkoper, ook een verwijzing naar het repertorium. Zowel de inschrijvings- als de overschrijvingsregisters zijn per kantoor doorlopend genummerd en hetzelfde geldt voor de akten binnen een deel.

REGISTERS VAN EIGENDOMSOVERGANGEN
Deze tamelijk onbekende en weinig gebruikte bron, die dateert uit de periode 1812-1837 (zie Toegang 34-07), is maar voor acht gemeenten (Baarderadeel, Gaasterland, Hindeloopen, Kollumerland, Leeuwarderadeel, Schoterland, Tietjerksteradeel en Wymbritseradeel) bewaard gebleven en dan soms ook nog onvolledig. Ze zijn aangelegd voor fiscale doeleinden. De waarde ervan is beperkt, omdat er maar weinig bijzonderheden van de transacties worden gegeven. Ze kunnen in voorkomende gevallen vooral dienst doen om koopakten te vinden waarvan u weet dat ze moeten bestaan maar waarvan u verder te weinig weet. Als u zo een transactie op het spoor komt helpt dat om meer gericht te zoeken in notariële akten of openbare registers.

NOG VERDER TERUG
Ook vóór 1811 hield de overheid zich bezig met de registratie van bezit van onroerende goederen. De redenen daarvoor waren dezelfde als die voor het kadaster zijn genoemd: enerzijds de bevordering van de zekerheid in het rechtsverkeer, anderzijds het scheppen van een instrument om belastingen te kunnen heffen. Vererving van vaste goederen was niet onderworpen aan bijzondere voorschriften, koop en verkoop daarentegen wel. Hierop zullen we dus het vizier richten.

Registers van proclamaties en van koopbrieven
De nedergerechten, de vroegere lokale rechtbanken in Friesland (zie verder hoofdstuk 6), speelden vóór 1811 een hoofdrol bij de eigendomsoverdrachten (transporten) van onroerende goederen. Na die tijd namen de notarissen dit over. Het verkopen van huizen of landerijen was in Friesland onder het oude bestel aan strenge voorschriften gebonden. Dat komt door een bepaling in het destijds geldende rechtsstelsel, het zogenaamde naastings- of niaarrecht. Dit recht hield in dat in de eerste plaats familieleden van de verkoper, en in de tweede plaats mede-eigenaren en naastliggers een al gesloten koop ongedaan konden maken door tegen dezelfde prijs het verkochte over te nemen. Om dit mogelijk te maken moest elke koop binnen een jaar openbaar worden gemaakt op straffe van ongeldigheid en een zeer hoge boete. Het openbaar maken heette ook wel afkondigen of proclameren. Dat afkondigen gebeurde, net als huwelijksafkondigingen, drie maal voor het rechthuis en in de plaatselijke kerk. Zo kon iedereen weten wat er verkocht was en eventueel van zijn rechten gebruik maken.

Het gerecht hield de gang van zaken als volgt bij: in een daarvoor bestemd register, het *proclamatieboek*, werden na de aanhef de voornaamste elementen uit de koopakte (‘koopbrief’) genoteerd, dus geen volledige afschriften. Over de aanhef het volgende: die is geformuleerd als een verzoek aan het nedergerecht om de aankoop te proclameren. In die tijd sprak men ook wel van ‘te bode stellen’; een ‘gebod’ is hetzelfde als een proclamatie of afkondiging. De steevast in de aanhef voorkomende

afkorting b.b.c. (of b.b. & c.) is voluit: ‘begeert (c.q. begeren) boden en consent’.
Normaal gesproken werden vervolgens opgesomd de namen van kopers en verkopers, de aard en ligging van het verkochte, de koopprijs en bijzondere bepalingen. In de marges staan aantekeningen over de afloop van de proclamaties, eventuele protesten en verzoeken om toepassing van het niaarrecht. In het proclamatieboek werden ook huwelijksafkondigingen en -voltrekkingen geregistreerd (zie daarvoor hoofdstuk 2). Personen in ondertrouw stonden ‘onder de geboden’.
De verkopers kunnen zeer talrijk zijn, bijvoorbeeld bij de liquidatie van erfenissen. Niet altijd worden dan alle namen afzonderlijk vermeld, soms wordt helaas volstaan met uitdrukkingen als ‘mede namens zijn broeders en zusters’ of ‘c.s.’ (*cum suis*, met de zijnen). Verkopingen door erfgenamen zijn natuurlijk uit genealogisch oogpunt zeer interessant. De kopers zijn meestal echtparen of alleenstaanden, maar ook hier heb je wel eens collectieven, zoals bestuurders van instellingen of veenbazen die samen percelen grond aankopen voor exploitatie. Niet zelden bestaan zulke groepjes uit familieleden. Vermelding van beroepen en functies van kopers en verkopers in proclamatieboeken is, zeker in de achttiende eeuw, eerder regel dan uitzondering. Bij echtparen wordt lang niet altijd de naam van de vrouw vermeld, vaak wordt volstaan met de afkorting ‘c.u.’ (*cum uxore*, met zijn vrouw).
Bij de aard van een onroerend goed moeten we denken aan aanduidingen als huis en erf *cum annexis*, zate en landen (boerderij met landerijen), klijnland (veengrond), molens, grasland (‘greiden’), scheepswerven (hellingen) en wat dies meer zij. Vanouds was het in Friesland gebruikelijk dat de boer (‘meier’) eigenaar van het huis en de andere opstallen was en dat hij het land huurde. Na afloop van het huurcontract moest de landeigenaar de gebouwen op taxatie overnemen, vandaar dat ze vaak werden aangeduid als ‘afcoop’ of ‘tauxatie’. In de huurcontracten was meestal bepaald dat de meier de gebouwen niet ingrijpend mocht verbeteren, want dat kon de landheer in problemen brengen. In de praktijk deed de meier de opstallen overigens meestal rechtstreeks over aan zijn opvolger. Zulke transacties vielen niet onder de regels zoals hiervoor aangegeven en zijn niet in de proclamatieboeken te vinden. Na omstreeks 1700 verdween de geschetste gewoonte en waren ook de opstallen meestal eigendom van de landheer. Er waren natuurlijk ook boeren die zelf eigenaar van hun zate en landen waren, de zogenaamde eigenerfde huislieden, maar die waren ver in de minderheid.
Bij veengrond was het niet ongebruikelijk dat alleen het klijn, de specie waaruit turf kon worden gewonnen, werd verkocht. De koper kreeg een afgesproken aantal jaren de tijd om het klijn te exploiteren, waarna de grond zonder vorm van proces weer verviel aan de verkoper. Deze wijze van verkoop is wel te vinden in de proclamatieboeken.
De ligging van de percelen werd in het prekadastrale tijdperk aangeduid door vermelding van de belendingen of naastliggers, gewoonlijk de eigenaren, soms ook de huurders. Als er markante naastliggers zijn, zoals straten en wateren, dan heb je als onderzoeker enig idee waar het perceel was gelegen, maar als er alleen maar eige-

naren worden genoemd wordt dat erg lastig als je geen nadere informatie hebt.
De betaling van het aangekochte werd uiteraard ook geregeld in de koopakte. Vreemd genoeg werden koopprijzen tot in de achttiende eeuw meestal uitgedrukt in goudguldens van 28 stuivers. De goudgulden of florijn (symbool *f*) had al in de zestiende eeuw in het handelsverkeer plaats gemaakt voor de caroligulden (symbool £) van 20 stuivers. Gewoonlijk mocht de koopprijs in drie jaarlijkse termijnen worden voldaan, waarbij geen rente werd berekend. Betaalde je eerder, dan kreeg je korting ('rabat'). Andere termijnen kwamen ook voor, bijvoorbeeld bij molens kon die wel tien jaar bedragen. Verder konden de contractanten afspreken dat een gedeelte niet werd afgelost, maar werd omgezet in een rentedragende lening met het gekochte als onderpand. Omdat de koopsom zelden meteen bij de aankoop werd voldaan werd meestal ten behoeve van de verkoper tegelijkertijd een schuldbekentenis ('reversaal') opgemaakt. Reversalen werden door middel van *cessies* (akten van afstand) wel gebruikt als betaalmiddel voor het voldoen van schulden bij derden en konden zo van hand tot hand gaan. Boven de koopsom moesten ook nog diverse onkosten worden voldaan, zoals de 40ste en 56ste penning (consentgeld) voor de gewestelijke respectievelijk de lokale overheid, zegelrecht en een omslag voor de armenkassen. De onkosten waren voor rekening van de koper, behalve de zogenaamde strijk- en verhooggelden bij publieke verkopingen. Deze kwamen doorgaans ten laste van de verkoper.

Nadat de koop gesloten was verkeerde de koper dus nog betrekkelijk lang in onzekerheid of ook iemand hem kwam dwarsbomen. Soms sloot hij met de verkoper een langdurig huurcontract om het niaarnemen minder aantrekkelijk te maken. Als een bloedverwant ('ratione sanguinis') of een naastligger ('ratione vicinitatis') van de verkoper er werk van maakte, dan ging hij nu eenmaal voor. Niaarnemers moesten bij hun verzoek meteen het bedrag van de eerste termijn en alle onkosten bij het gerecht in bewaring geven. Bij toewijzing van hun claim werd het geld aan de oorspronkelijke koper uitgekeerd, zodat die geen enkel nadeel van de actie ondervond. Uit niaarverzoeken vloeiden menigmaal rechtszaken voort, want niet elke koper gooide onmiddellijk de handdoek in de ring. Meestal voerde de benadeelde dan aan dat de niaarnemer geen serieuze bedoelingen had, maar als stroman voor een derde fungeerde. Zo werden dus vooral de advocaten er beter van. In het proclamatieboek zijn ook nog andere aantekeningen te vinden. Meestal gaat het om schuldeisers die zich meldden voor (een deel van) de kooppenningen, een enkele keer wordt het eigendomsrecht van de verkoper betwist.

Jelle Jentjes en zijn vrouw Rints Gerryts kwamen op onaangename wijze in aanraking met het niaarrecht. Zij kochten op 24 maart 1744 twee zaten lands onder Teroele, waarvan één voorzien van huis en schuur, de andere alleen van een schuur. Ook hoorde er een watermolen bij en het complex was begerechtigd met niet minder dan vijf stemmen (zie voor het stemrecht hoofdstuk 8). Het huurcontract met de meier (Pytter Jans de Jongh weduwe) liep tot 'Petri en Maij' 1745. Als grootte wordt opgegeven '30 koegangen en aanhorige maad-

landen'. De omschrijving en het tal stemmen wijst erop dat het complex eertijds veel groter moet zijn geweest. Vermoedelijk is er veel land verloren gegaan door afslag. De floreenrente (zie pag. 162) waarmee het complex was belast loog er niet om: 33 floreen en 12 stuivers. Hoge lasten drukken natuurlijk de koopprijs, waardoor die laag is te noemen: £ 600, te betalen in één termijn op Allerheiligen (12 november) 1744, maar de eigendomsoverdracht werd op 21 maart gedateerd. De verkopers waren diverse leden van de families Van Burmania, Van Grovestins en Van Haren. Waar veel verkopers zijn is de kans groot dat er een liefhebber bij is om het niaar aan te vragen. Dat was nu ook het geval. Jonker G.W. van Doys te Langweer meldde zich als bloedverwant en Jelle Jentjes kon niet anders dan toestemmen. Van Doys was niet de enige kaper op de kust. Ook twee naastliggers hadden belangstelling, maar zij maakten geen kans tegen de jonker. Vermoedelijk was het de prijs die het niaarnemen aantrekkelijk maakte. Nauwelijks twee maanden nadat het hele proces was afgelopen (18 juni 1744) verkocht Van Doys het complex aan niemand anders dan Jelle Jentjes en Rints Gerryts, inmiddels wonend te Jutrijp, voor £ 864, onmiddellijk bij het tekenen van het contract (27 augustus) te voldoen. Van enige oppositie was ditmaal geen sprake, zodat zij hun eigendom toch nog zoals gepland in 1745 konden aanvaarden, zij het tegen een veel hogere prijs dan ze eerst in gedachten hadden (Nedergerecht Doniawerstal, inv.nr. 106, p. 270-272 en 278). Of ze er een goed gevoel aan overhielden weten we natuurlijk niet. Het was niet niks: eigenerfd boer, geen schulden, en als bezitter van vijf stemmen telde je mee, zeker in dorpsaangelegenheden.
Jelle en Rints zijn niet weer verhuisd. Zij overleed eind 1769 of begin 1770, hij 13 jan. 1773. Enkele weken voor zijn dood verkocht Jelle Jentjes de boerderij voor £ 4200 (inv.nr. 108 p. 84-86, bij de proclamaties leefde hij al niet meer). Uit genealogisch oogpunt is de verkoop van een ander perceel door de erven in 1781 veel interessanter. Die erven zijn Gerrit en Jentje Jelles, huislieden te Teroele, Wiebe Sytses Wierda, koopman te Lemmer uit naam van zijn kinderen bij wijlen Byke Jelles, en Anske Wouters, meesterknecht bij Wieger Annes te Woudsend, uit naam van zijn kinderen bij Elbrig Jelles. Dochter Trijntje Jelles was al voor die tijd kinderloos overleden, zodat zij niet wordt genoemd (inv.nr. 108 p. 294). Uit de tekst in het proclamatieboek blijkt niets van het aanvragen van een decreet, hoewel dat volgens de wet wel verplicht was (zie hierna).
Pieter Jelles Troelstra was ervan op de hoogte dat zijn voorvader Jelle Jentjes eigenerfd boer te Teroele was en dat zijn familie later in armoede verviel. Maar hij wist niets over de verdere voorgeschiedenis. Ook de bekende genealoog D.D. Osinga kwam niet verder. Osinga poneerde zonder enig bewijs en ook ten onrechte de stelling dat Jelle Jentjes van doopsgezinde komaf was (*Sibbe* (1941) 17). Hoewel dit allemaal suggereert dat verder onderzoek uitermate lastig zou zijn is dat niet het geval. Alleen al uit de belastingkohieren komen we veel over de familie te weten, ook over haar herkomst.

De proclamatieboeken zijn dus rijke bronnen voor onderzoek naar vaste goederen, maar het kan nog beter. Veel nedergerechten hielden ook *registers van koopbrieven* bij, waarin letterlijke afschriften van koopakten te vinden zijn. Meestal beginnen die registers veel later dan de proclamatieboeken, dus u hebt lang niet altijd de keus. Proclamatieboeken beginnen vaak vroeg in de zeventiende, soms al in de zestiende eeuw. Registers van koopbrieven dateren meestal uit de tweede helft van de achttiende eeuw. Tenslotte nog dit: in de *hypotheekboeken* van de nedergerechten, die vaak ver teruggaan, zijn onder meer afschriften van reversalen en huurcontracten te vinden.

Beschikbaarheid en toegankelijkheid
De archieven van de nedergerechten worden bewaard in Tresoar, met uitzondering van dat van Leeuwarden, dat in het HCL berust. De registers van koopbrieven heten in Leeuwarden consentboeken. De stad kende twee soorten consenten: groot

consent voor aankopen van boven 200 goudgulden en klein consent voor aankopen onder dat bedrag. In 1619 werd de grens verlegd naar 400 goudgulden. De consentboeken beginnen al in 1545, de proclamatieboeken in 1571.
In beide instellingen worden de originele stukken niet meer ter inzage gegeven, want ze verkeren door intensief gebruik en deels ook door ongunstige bewaaromstandigheden vaak in slechte conditie. U moet het dus doen met microfiches. Omdat de registers altijd veel zijn gebruikt zijn ze meestal voorzien van een beperkte index, gewoonlijk op de eerste letter van de voornaam van de koper of niaarnemer, en de schuldenaar als het hypotheekboeken betreft. Het is altijd oppassen met dit soort indices, u kunt één en dezelfde persoon best op meer plaatsen aantreffen (Oeble, Uble en Wble) en dus ook wel onder een letter die u niet meteen verwacht. Verder zijn ze soms niet afgemaakt, dus behalve selectief nog onvolledig ook. In Tresoar en het HCL zijn vaak recentere en betere indices beschikbaar, dus loont het de moeite om dat even na te gaan in de studiezaal.

Decretale verkopingen
Vaste goederen van *corpora* (bijv. kerken en gasthuizen) mochten alleen worden verkocht na speciale toestemming van het Hof van Friesland, die van onmondigen (onder curatele gestelden) na fiat van het Hof of het nedergerecht; criteria voor keuze van de ene of de andere instelling hebben we niet kunnen ontdekken. Voor dergelijke verkopingen, die altijd in het openbaar moesten geschieden en waarvan de noodzaak eerst terdege moest worden aangetoond, werd na verkregen toestemming een speciaal decreet uitgeschreven. Het Hof hield er aparte registers voor bij, de nedergerechten meestal niet. De decretale verkopingen staan dan ook in de proclamatieboeken, al dan niet in een afzonderlijk gedeelte. De registers van het Hof uit de periode 1539-1721 zijn op dorpsnaam toegankelijk (zie *Gen. Jierb.* 1978-1995).

Rentmeestersrekeningen
Een rentmeester is iemand die namens een ander het bewind voert over diens goederen en daarover vanzelfsprekend periodiek verantwoording aflegt. In de landsheerlijke tijd onder de Habsburgers (1515-1581) fungeerde in Friesland een rentmeester-generaal, van wie de rekeningen door de Rekenkamer van Holland werden afgehoord. In het archief van die instelling zijn veel van de rekeningen bewaard gebleven. Ze werden in 1859 in bruikleen gegeven aan het Provinciaal Archief, de toenmalige voorganger van Tresoar.
De rentmeestersrekeningen zijn van groot belang voor de kennis van de geschiedenis van het Bildt. Die streek was namelijk, als aangewassen land, domeingoed van de landsheer. Het Bildt had aanvankelijk een eigen rentmeester, maar deze functie werd bij de eerste vacature (1523) verenigd met die van rentmeester-generaal. In diens administratie werd het Bildt in een afzonderlijke afdeling geboekstaafd.
Natuurlijk worden in de definitieve rekening de afzonderlijke posten slechts sum-

mier vermeld, zodat van inkomsten uit bijvoorbeeld verkopingen niet erg veel valt af te leiden. En helaas zijn de bijlagen bijna allemaal verloren gegaan. Je zou dus haast zeggen dat de rekeningen nauwelijks de moeite van het vermelden waard zijn, maar er is nu eenmaal niet veel anders. Over beperkte perioden bevatten ze ook, wegens waarneming van functies, gegevens over de Groninger Ommelanden en een deel van Overijssel (omgeving Steenwijk).
De bewaard gebleven rekeningen beslaan de periode 1515-1575. Ze zijn meestal in fraai handschrift op perkament geschreven, maar helaas zijn verschillende exemplaren behoorlijk door de tand des tijds aangetast, zodat ze niet meer gebruikt mogen worden. Spijtig genoeg is het ook nog niet gelukt om ze te verfilmen. U vindt ze beschreven in Toegang 4; een (onvolledige) index in Nadere toegang 4.01.

Belastingkohieren
Voor het onderzoek naar onroerende goederen zijn fiscale bronnen als floreenkohieren en reëelkohieren uitermate belangrijk. Zie daarvoor het volgende hoofdstuk. Daar zal ook aandacht worden besteed aan de stemkohieren.

Literatuur
B.H. de Vries, *Gids voor onderzoek naar de geschiedenis van onroerend goed in Friesland* (niet gepubliceerd, verkrijgbaar bij Tresoar); F. Keverling Buisman en E. Muller, *Kadaster-gids. Gids voor de raadpleging van hypothecaire en kadastrale archieven uit de 19e en de eerste helft van de 20e eeuw* (Den Haag 1979); G.A.M. van Synghel, *Bronnen betreffende de registratie van onroerend goed in de negentiende en twintigste eeuw* (Den Haag 1997); J.H.P. van der Vaart, *Kadastrale en prekadastrale atlas fan Fryslân*, 17 dln (Leeuwarden 1988-2003). In deze reeks, die nog loopt, worden per kadastrale gemeente de minuutplans in A3-formaat gepubliceerd, alsmede de gegevens uit de bijbehorende OAT's. In de Prekadastrale atlas worden die gegevens gekoppeld aan floreenkohieren van 1700 en stemkohieren van 1640, soms aan andere bronnen (zie ook pag. 163).

8 BELAS*TINGEN*

Van oudsher financierde de overheid haar taken met behulp van gelden die door de burgers moesten worden opgebracht. Het innen van deze belastingen, eertijds vaak *middelen*, *impositën*, *imposten* of *schattingen* genoemd, leverde een omvangrijke administratie op. Hierin werden de namen van belastingplichtigen vastgelegd, zodat kon worden bijgehouden hoeveel iedereen moest betalen en of aan de financiële verplichtingen was voldaan. Dankzij de omstandigheid dat een deel van die papieren bewaard is gebleven kunnen ze nu een nieuwe rol vervullen, te weten als bron voor genealogisch onderzoek. De bronnen geven inzicht in de vermogenspositie of het welstandsniveau van uw voorouders.

BELASTINGBRONNEN VÓÓR 1806

De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was een statenbond waarin de gewesten in belangrijke mate hun soevereiniteit behielden. Van een uniforme belastingheffing was dan ook geen sprake, hoewel dit bij de totstandkoming van de Unie van Utrecht wel was afgesproken. Maar overeenstemming werd nooit bereikt. Slechts de opbrengsten een tweetal bovengewestelijke belastingen, de konvooien en licenten en het zegelrecht, vloeiden rechtstreeks in de generaliteitskas. De gewesten hieven dus verder hun eigen belastingen en droegen *quoten* af aan de Generaliteit.
Van de belastingen die in Friesland werden geheven zijn veel gegevens bewaard gebleven, maar lang niet zoveel als we zouden willen. Dat komt onder meer door het verpachten van belastingen (zie hierna). Ook is er veel archiefmateriaal van de Rekenkamer uit de periode van vóór 1750 verloren gegaan, vermoedelijk door doelbewuste vernietiging.
Steden en grietenijen kenden ook plaatselijke belastingen. Met toestemming van de Staten hieven zij toeslagen op accijnzen, met name die op alcoholica. De toeslagen hadden in de regel een specifiek doel, zoals de armenzorg. Steden kenden verder plaatselijke belastingen voor huiseigenaren en -bewoners. De hiervan bewaard gebleven administratie wordt in de gemeentelijke archieven bewaard, maar meestal houdt het niet over. Ten plattelande werden de inkomsten voor de lokale overheid verkregen door een omslag op de floreen (zie hierna), de zogenaamde dorps- en

deelslasten. Meestal pikte de grietman die inkomsten in. Dikwijls kwam het waterschap ook nog langs met een omslag voor dijkonderhoud.
De bewaarde administraties van belastingen vormen een onmisbare schakel in het onderzoek naar onroerende goederen. Om hun belang voor genealogisch onderzoek naar waarde te kunnen schatten is het van belang om te weten of een belasting jaarlijks werd geïnd, of de belasting werd gecollecteerd dan wel verpacht, en wat de criteria waren voor het aanslaan van de ingezetenen.

Incidenteel, periodiek of per gelegenheid?
Iemand kon op verschillende manieren voor een bepaalde belasting worden aangeslagen. De aanslag kon periodiek, meestal jaarlijks, plaats vinden (bijvoorbeeld de floreenrente), of alleen wanneer de aangeslagene betrokken was bij een rechtshandeling (bijvoorbeeld de aankoop van een huis) of wanneer de overheid een incidentele belasting oplegde.
Incidenteel: In tijden van acute tekorten, bijna altijd veroorzaakt door oorlogen, kon de overheid bepaalde zaken tijdelijk belasten. Een bekend voorbeeld is de personele impositie uit 1578 op zijden en fluwelen laken. Ook de reële goedschatting was in 1711 bedoeld als een incidentele belasting om de oorlogskosten te dekken, maar ze kwam in 1713 als structurele belasting terug.

Periodiek: De meeste belastingen waren een jaarlijks terugkerend verschijnsel. Voorbeelden hiervan zijn de floreen, het reëel, de vijf speciën en de personele goedschatting. Ze komen verderop in dit hoofdstuk aan de orde.
Per gelegenheid: Ook werd belasting geheven bij specifieke gelegenheden die zich regelmatig voordeden, bijvoorbeeld bij koop en verkoop van onroerend goed. Registratie van de afzonderlijke posten ontbreekt echter nagenoeg, met uitzondering van de zogenaamde Rentmeestersrekeningen (zie hoofdstuk 7). Een bekende belasting in sommige andere gewesten, de imposten op het trouwen en het begraven, is in Friesland nooit ingevoerd. Wel werd hier belasting geheven op erfenissen in de zijlinie (‘collaterale successie’).

Verpachting of collecte?

Verpachting. Een belangrijke beperking van de onderzoeksmogelijkheden in belastingarchieven uit de zestiende tot het midden van de achttiende eeuw vormt de omstandigheid dat belastingen konden worden verpacht. Dit hield in dat de Staten de opbrengst van een bepaalde belastingsoort voor gewoonlijk een jaar over een regio (‘gaerlegginge’, meestal een combinatie van enkele steden en grietenijen) tegen betaling aan particulieren uitbesteedde. Het verpachten gebeurde bij openbare veiling om een zo hoog mogelijke opbrengst te garanderen. De belastingpachters moesten er zelf voor zorgen dat ze hun investering met winst terugverdienden. Ze hoefden de pachtsom niet vooruit te betalen, maar moesten wel borgen stellen. Het

ging om duizenden guldens. Niet zelden kwam het voor dat pachters en borgen zich vertilden en failliet gingen. Hoe de pachters in de praktijk werkten is grotendeels onbekend. Bijna altijd ging het om verbruiksbelastingen (accijnzen) als ‘gemaal’ en ‘beestiaal’, waarvan de administratie op zichzelf voor de overheid oninteressant was. Archivalia van belastingpachters zijn voor zover bekend niet bewaard gebleven.
Na de onlusten van 1748 verdween het verpachtingstelsel en werden de accijnzen geïnd door *collecteurs*. Hun administratie is voor genealogisch onderzoek niet van belang omdat slechts de ontvangsten en uitgaven werden verantwoord zonder vermelding van belastingplichtigen.
Om smokkel (‘sluikerij’) en andere vormen van belastingontduiking tegen te gaan had de overheid ongeveer 400 controleurs in dienst, cherchers genaamd. Zij waren, steevast twee aan twee, gestationeerd langs de landsgrenzen, in havens en bij molens. Smokkelaars werden, evenals andere belastingfraudeurs, door Gedeputeerde Staten berecht (vgl. hoofdstuk 6).

Collecte. Grondbelastingen werden al vanouds ingevorderd door dorps- en stadsontvangers. Vaak was de dorprechter, een soort politieagent, ook ontvanger van één of twee belastingsoorten. De ontvangers werden aangesteld door het lokale bestuur. Ze kregen geen salaris, maar mochten een deel van de ontvangsten inhouden als beloning voor hun werk. Een enkele maal werd het ontvangerschap door een vrouw uitgeoefend, naar men mag aannemen door de weduwe van de vorige ontvanger. Het ontvangerschap was vrijwel altijd een nevenbetrekking.
De lokale overheid speelde een zeer belangrijke rol bij de heffing van gewestelijke belastingen. De secretaris zorgde jaarlijks voor een afschrift van het kohier van het voorafgaande jaar. De ontvanger kon daarin aantekeningen van mutaties maken. De belastingplichtigen werden omstreeks 15 juni, een paar weken na de traditionele verhuisdag in Friesland (1 mei, vanaf 1701 12 mei), opgeroepen om in de plaatselijke kerk voor een commissie te verschijnen en hun aangifte te doen. Er werd met twee exemplaren gewerkt, één voor het lokale bestuur en één voor de Rekenkamer. Van sommige kohieren zijn beide exemplaren nog aanwezig, maar u kunt het natuurlijk ook treffen dat beide verloren zijn gegaan.

Bronnen

Stemkohieren, registers van de aanbreng en floreenkohieren
Hoewel de stem- en floreenkohieren vaak in één adem worden genoemd en in de praktijk ook vaak samengevoegd in één band of deel worden aangetroffen, is er toch een principieel verschil. De stemkohieren zijn bedoeld om de eigenaren van stemgerechtigde goederen - meestal boerderijen - te registreren, terwijl de floreenkohieren als instrumenten voor fiscale doeleinden zijn bedoeld. In de praktijk komen veel vaste goederen in beide kohieren voor. Lang niet alle floreenplichtige

goederen hadden stemrecht, maar omgekeerd waren nagenoeg alle stemgerechtigde goederen wel belast met floreen.

Stemkohieren. De oudste stemkohieren dateren van 1640, wat niet wil zeggen dat er voordien geen stemrecht bestond. Maar er was zo vaak en zo veel geruzie over dat de Staten toen bepaalden dat alle stemgerechtigde goederen op een lijst moesten komen en dat die lijst, eenmaal vastgesteld, voortaan niet meer en niet minder zou zijn dan de onveranderlijke grondslag voor het stemrecht, een soort *Doomsday book* dus. En zo werd het ook uitgevoerd.
Het stemrecht was vroeger veel belangrijker dan nu vanwege het kleine aantal stemgerechtigde goederen en de wijze waarop meerderheden werden verkregen. Binnen de grietenij was de meerderheid van dorpen beslissend; een dorp met vijf stemmen telde dus even zwaar als een met vijftig. Hogerop ging het net zo: binnen de drie plattelandskwartieren (Oostergo, Westergo en Zevenwouden) besliste de meerderheid van grietenijen, in de statenvergadering (de landdag) de meerderheid van kwartieren. Hierbij moet worden aangetekend dat in de landdag de Steden het vierde kwartier vormden, dat de stemmen daar vaak staakten en dat daaruit niet zelden langdurige bestuurlijke impasses voortvloeiden.
Uit het voorgaande kunt u afleiden dat het bezitten van stemgerechtigde goederen in kleine dorpen de beste manier was om veel invloed uit te oefenen. Adel en patriciaat deden dan ook alle moeite om zulke goederen op te kopen en soms betaalden ze er meer voor dan ze zich konden veroorloven. Verder maakten ze via *contracten van correspondentie* afspraken met verwanten en vrienden om elkaar in voorkomende gevallen te steunen. Het bestuurssysteem van Friesland tijdens de Republiek kan dan ook zonder meer als oligarchisch worden bestempeld.
Na verloop van tijd verouderden de stemkohieren en deed zich de behoefte tot actualisering voor. De Staten besloten hiertoe in 1698 en bepaalden tevens dat er voortaan elke tien jaar een nieuw kohier moest komen. Het stemkohier van 1698 is samen met dat van 1640 in druk uitgegeven. De gegevens van 1640 zijn nogal slordig overgenomen zodat u, als het echt belangrijk is, beter gebruik kunt maken van handgeschreven exemplaren. Die in het archief van de Friese stadhouders (zie Toegang 7) gaan door voor de meest betrouwbare. Ook het kohier van 1728 is in druk verschenen. In alle stemkohieren van na 1698 zijn de eigenaren van 1640 overgenomen.
De gegevens in de stemkohieren zijn summier: van de geregistreerde goederen worden slechts de eigenaren en gebruikers vermeld. Bij meerdere eigenaren werd het stemrecht naar rato verdeeld, maar van aandelen kleiner dan ¼ vervielen de rechten. Als een boerderij stukken land kwijtraakte had dat op zichzelf geen invloed op het stemrecht. Dat rustte ten principale op het *hornleger*, dat is het erf waar het huis op stond.
Na de oproerigheden van 1748 (zie ook hierna, bij *quotisatie*) werden de criteria voor het stemrecht aangescherpt, waardoor van onbehuisde hornlegers en al te klei-

ne kavels het stemrecht verviel. Vandaar dat vanaf 1758 ook gegevens over de behuizing en de grootte van de goederen werden vastgelegd.
Het hiervoor geschetste stemrecht was dus typisch een plattelandsaangelegenheid. In de steden was het stemrecht lokaal geregeld, maar wel altijd gebaseerd op bezit van onroerende goederen. En uiteraard bezat de stedelijke elite veel boerderijen, waardoor ze ook op het platteland haar invloed deed gelden. Kort na de omwenteling van 1795 werd het stemrecht vervangen door een meer democratisch stelsel. Het laatste stemkohier dateert dan ook van 1788. De restauratie van 1814 bracht het oude stemrecht niet terug.

Registers van de aanbreng. De 'aanbreng' werd in 1511 onder het Saksische bewind ingevoerd om de hertog een geregelde inkomstenbron te verschaffen. Alle in cultuur gebrachte landerijen moesten worden aangegeven (aangebracht), geregistreerd en getaxeerd. De bedragen die daaruit voortkwamen geven de huurwaarde uit die tijd aan. De goederen werden vervolgens - al naar gelang de geldnood van de landsheer - jaarlijks aangeslagen voor twee tot vijf stuivers stuiver per florijn huurwaarde. De florijn, floreen of goudgulden had een waarde van 28 stuivers. Onder de Habsburgers, die de Saksen in 1515 als landsheren aflosten, bleef de belasting bestaan. Van herziening van de eerste registers is maar een enkel geval bekend (Leeuwarderadeel 1540). De posten hebben in het register van de aanbreng geen nummers (die in publicaties zijn door de bewerkers toegekend) en het is dan ook erg moeilijk om verband te leggen met latere floreenkohieren.

Literatuur: J.A. Mol e.a., *Leuwerderadeels aenbrengh gemaect int jaer 1540* (Leeuwarden 1989).

De *floreenkohieren* zijn te beschouwen als een voortzetting van de registers van de aanbreng. Blijkbaar is er bijna twee eeuwen lang belasting geheven zonder kohieren. Daardoor verdwenen er soms posten, tot verdriet van de Staten. Vandaar dat zij in 1700 besloten dat alle floreenplichtige goederen op schrift moesten worden gesteld in kohieren. Verder werd bepaald dat de kohieren voortaan om de tien jaar moesten worden vernieuwd, te beginnen in 1708, tegelijk met de periodieke herziening van de stemkohieren. Dat is meteen de reden dat ze bijna altijd samen in één band of deel worden aangetroffen.
De posten in de floreenkohieren van 1700 en 1708 hebben geen nummers, de latere wel. In een enkele gemeente zijn de nummers in de loop van de achttiende eeuw herzien, maar doorgaans is er nooit iets aan veranderd. In koopakten wordt het nummer vaak vermeld. De kohieren melden gewoonlijk van een floreenplichtig goed de eigenaar, gebruiker, naastliggers en het aantal florenen waarmee het was belast. Normaal gesproken veranderde er ook nooit iets aan dat aantal. Het was niet alleen de grondslag van de belasting ('floreenrente') die werd geheven, maar ook van de lokale omslagen en waterschapslasten. De provincie hief 6 caroliguldens en 6 stuivers (£ 6-6-0 of twee ducatons) per floreen ('landslasten'), zodat het tarief inclusief omslagen wel kon oplopen tot £ 10 per floreen. Vergelijk dat eens met de twee tot vijf stuivers die begin zestiende eeuw werden geheven! In ongunstige

omstandigheden kon het dan ook voorkomen dat de lasten hoger waren dan de huurwaarde. Op clementie hoefde de ongelukkige eigenaar niet te rekenen, zodat er voor hem niet veel anders op zat dan de goederen als ‘insolvente landen’ af te staan aan de provincie. De provincie profiteerde daarvan door de landen later vrij van landslasten (‘volle’ of ‘zware’ florenen), maar wel bezwaard met lokale en dijklasten (‘lichte florenen’) weer te verkopen.
De floreenrente werd niet alleen in de grietenijen geheven, maar ook in het buitengebied (de ‘klokslag’ of ‘jurisdictie’) van steden. Binnen de stadsmuren was de floreenrente niet van toepassing, maar men kende daar natuurlijk wel plaatselijke belastingen op onroerend goed.
Bij de nationale belastingherziening van 1806 werd de floreenrente afgeschaft en vervangen door de verponding. Van die verponding zijn in het geheel geen kohieren teruggevonden; er zijn aanwijzingen dat ze naar de Nationale Rekenkamer in Den Haag zijn opgestuurd. De restauratie van 1814 bracht ook de floreenkohieren terug, maar ze dienden na de totstandkoming van landelijke heffingen alleen nog als grondslag voor plaatselijke belastingen. Voor de heffing van dijklasten kwamen er aparte kohieren van dijksflorenen. De gezamenlijke floreenplichtigen maakten de dienst uit in de dorpen. Vooral hun bevoegdheid om hervormde predikanten aan te stellen wekte veel wrevel bij de lidmaten. Pas ver in de negentiende eeuw verdwenen de laatste resten van het floreenstelsel; de jongste kohieren dateren van 1858, soms 1860.
De kohieren vanaf 1838 zijn zeer belangrijk voor het onderzoek van onroerende goederen. Dat komt omdat enerzijds nog altijd de originele nummering wordt gehanteerd, hoezeer de oorspronkelijke boerderij ook uiteengevallen mag zijn, en anderzijds kadasternummers bij de diverse onderdelen worden opgegeven. Er zitten natuurlijk wel fouten in de gegevens, maar toch is er zo een behoorlijk betrouwbaar verband gelegd tussen een oude en een moderne administratie. Van het gros van de boerderijen (Fries: ‘pleatsen’) is dus met betrekkelijk weinig moeite het spoor terug te vinden tot 1700. Omdat het vaak gaat om stemgerechtigde goederen is het doorgaans ook nog mogelijk om gegevens van 1640 te achterhalen. De nummers in de floreenkohieren zijn meestal niet dezelfde als die in de stemkohieren, maar bijna altijd lukt het om de goederen in beide kohieren te identificeren. Tot welke resultaten dit kan leiden kunt u uitstekend zien in de reeks *Kadastrale* en *prekadastrale atlassen* die de Fryske Akademy sinds 1988 uitgeeft (zie ook hoofdstuk 7, pag. 156).

Beschikbaarheid en toegankelijkheid
De registers van de aanbreng zijn nogal onvolledig bewaard gebleven. Al het nog aanwezige materiaal is in druk verschenen, deels al in de negentiende eeuw. De originelen (of afschriften daarvan) berusten in Tresoar. In de studiezaal vindt u in de open opstelling de gedrukte exemplaren en indices daarop.
In bijna alle gemeentearchieven is een volledige reeks van de eigen stem- en flo-

reenkohieren te vinden. In Tresoar is ook een nagenoeg complete serie aanwezig (archieven van de Rekenkamer en opvolgers, zie Toegangen 5, 8 en 11). Tresoar is bezig met een verfilmingsproject, waardoor de originelen over enige tijd aan het gebruiksverkeer zullen worden onttrokken. Nadere toegangen op de kohieren zijn er niet veel, maar u kunt er dus meestal van op aan dat een eenmaal gevonden object steeds hetzelfde nummer houdt.

Reëelkohieren
Mogelijk is bij u uit het voorgaande de indruk overgebleven dat de floreenrente een

bijzonder rigide vorm van belastingheffing was die aan de actualiteit geen boodschap had. Die indruk is volkomen juist. Toch willen we niet beweren dat de Staten blind waren voor nieuwe ontwikkelingen. Ze speelden daar op in door een nieuwe grondbelasting, de *reële goedschatting*, te introduceren. Die belasting werd in 1711 voor het eerst geheven om de kosten te dekken van de Spaanse successieoorlog waarin ons land verzeild was geraakt en die 'allengskens' zwaardere lasten met zich meebracht. De belasting was bedoeld als een eenmalige en werd dan ook in 1712 niet geheven. Maar in 1713 kwam ze terug om niet eerder dan in 1806, bij de invoering van het belastingstelsel van Gogel, te verdwijnen.
In de kohieren van de reële goedschatting vormde de werkelijke waarde of huurwaarde van vaste goederen de heffingsgrondslag; er is geen principieel verschil tussen steden en platteland. Van de goederen worden aard, eigenaar, gebruiker, huurwaarde en verschuldigde belasting vermeld. Sommige goederen waren ook al in de floreenrente (zie boven) aangeslagen, maar dubbele belasting hoefde nu ook weer niet. In voorkomende gevallen was bijpassen van het verschil voldoende. De lokale overheden moesten veranderingen in huurwaarde, waaronder nieuwbouw en sloop, goed in de gaten houden. Dat deden ze ook en omdat de straffen voor overtreding er niet om logen geven de reëelkohieren een behoorlijk betrouwbaar beeld van de veranderingen op dat terrein. Verandering van eigenaar geeft de mogelijkheid om zeer gericht naar koop- of andere akten te zoeken en dat kan veel tijd sparen. Zoals gezegd vormde de huurwaarde de grondslag voor het reëel, hiervan moest een vast gedeelte (bijvoorbeeld een kwart, ofwel de vierde penning) worden afgedragen. Door de achttiende eeuw heen veranderden de tarieven nogal eens, soms daalden ze zelfs. Verder werd voor ongebouwde eigendommen een hoger percentage van de huurwaarde geheven dan voor gebouwde. In 1797 veranderde de naam in *buitengewone belasting op de huren der vastigheden*, en raakten kerkgenootschappen en andere (geestelijke) instellingen ('corpora') hun fiscale voorrechten kwijt.

Praktijkvoorbeeld
In het reëelkohier van Doniawerstal vinden we Jelle Jentjes voor het eerst in 1733, en wel te Langweer op een boerderij met de nummers 34, 35 en 36. Jelle en zijn vrouw Rints Gerryts, die eind 1729 waren getrouwd, hebben eerst een tijdje in of bij Sneek gewoond en kwamen in 1732 of 1733 naar Langweer. In 1742 bewoonden ze daar een andere boerderij, nr. 39. Zoals we eerder zagen (pag. 152) kochten ze in 1744 een boerderij, begerechtigd met vijf stemmen, belast met 33-12-0 floreen, met een huurwaarde van £ 367. Die aankoop vinden we op het reëelkohier van 1745 terug onder nummers 3, 4, 5, 6 en 7. In het jaar na de aankoop heeft er een dramatische wending plaatsgevonden in het leven van Jelle en Rints: door de runderpest raakten ze al hun vee kwijt. Het kohier vermeldt zakelijk in de kolom 'Huyr': 'Is dit jaar de lasten niet weert'. Later ging het weer wat beter met de familie. Zo kochten ze in 1766 opnieuw vast goed aan (zie ook bij de speciekohieren, pag. 169), maar tijdens het leven van Jelle Jentjes is de huurwaarde nooit weer hoger geworden dan de lasten. In zowel het stemkohier als het floreenkohier heeft de boerderij ook de nummers 3-7. De landerijen waren voor een deel gelegen aan de overkant van het Koevorder Meer, ook wel 'De Coevoet' genaamd. Omdat we aan stem- en floreenkohieren geen nieuwe gegevens kunnen ontlenen laten we verdere bespreking in dit voorbeeld achterwege.

Beschikbaarheid en toegankelijkheid

De reëelkohieren werden vanaf 1713 jaarlijks herzien. De Rekenkamer controleerde de plaatselijke ontvangers en hield één exemplaar onder zich. Jammer genoeg is er veel verloren gegaan en er zijn op dit punt onverklaarbaar grote verschillen tussen de gemeenten (zie Toegangen 5 en 8). Aan het eind van de achttiende eeuw worden de reeksen volledi ger. In gemeentearchieven zijn vaak exemplaren te vinden van kohieren die in Tresoar ontbreken, maar het omgekeerde komt ook voor. Het HCL bezit helaas geen reëelkohieren. Nadere toegangen op de kohieren zijn er nagenoeg niet, maar ook hier geldt dat de nummers van de percelen zelden zijn veranderd. Wel komt het voor dat een vervallen nummer wordt gebruikt om een heel ander perceel administratief onder dak te brengen. Dus moet u toch een beetje uitkijken en blijven controleren. In de oudste kohieren zijn de percelen niet genummerd. De nummering heeft in de meeste grietenijen geen enkel verband met die in stem- en floreenkohieren.

De quotisatie van 1749

In de zomer van 1748 kwam het in het hele land tot onlusten, onder meer gericht tegen het belastingstelsel. In Friesland worden deze bewegingen aangeduid als het pachtersoproer of de Doelistenbeweging. De ontevredenen eisten allerlei hervormingen, onder meer op fiscaal gebied. Het gaat te ver om alles precies uit te leggen, maar uiteindelijk werd het gebruik om belastingen te verpachten (zie pag. 159) afgeschaft. De verbruiksbelastingen werden vervangen door een zogenaamde quotisatie, een belasting, deels evenredig met de gezinsgrootte en de welstand der ingezetenen. Ter introductie van de quotisatie werden begin 1749 alle gezinnen op het Friese vasteland opgeschreven. Daarbij werd het aantal gezinsleden boven respectievelijk beneden de twaalf jaar oud genoteerd en veelal ook het beroep van het gezinshoofd. Later dat jaar werd de aanslag opgelegd met behulp van tabellen en het opgegeven of geschatte vermogen. Omgekeerd kunnen wij nu uit die tabellen dat vermogen berekenen. De quotisatie werd al na een jaar weer afgeschaft, onder meer omdat het niet lukte om over de hele provincie bij gelijke omstandigheden gelijke aanslagen op te leggen. Maar voor het jaar 1749 beschikken we over een unieke doorsnede van de Friese bevolking, alle lijsten zijn bewaard gebleven. Gealimenteerden (zie hoofdstuk 10) zijn in veel gemeenten helaas niet opgeschreven, maar verder komt bijna iedereen voor in de quotisatie. De belangrijkste gegevens uit de kohieren zijn gepubliceerd in boekjes (zie literatuurlijst) en op de website van Tresoar. Op die plaatsen vindt u ook meer toelichting over de quotisatie. Op de studiezaal van Tresoar kunt u microfiches van de quotisatiekohieren bekijken (soms staat hier iets meer in dan in de gepubliceerde versie), en natuurlijk ook alfabetische indices (Nadere toegangen 5.30-5.33 en 5.39).

De vijf speciën

Onder ‘de vijf speciën’ werd verstaan een conglomeraat van vijf ooit afzonderlijke belastingen, elk met hun eigen geschiedenis, waarvan de inning om praktische redenen was gebundeld. Vanouds werden ze afzonderlijk verpacht, maar sinds 1748 door ontvangers ‘bij collecte’ ingevorderd (zie pag. 160). Vanaf dat jaar zijn er ook kohieren. In die kohieren zijn de oorspronkelijke ‘speciën’ nog goed te onderscheiden.

1. Het *hoofdgeld* of *familiegeld*, verschuldigd door iedere ingezetene van 12 jaar of ouder, en gegoed voor ₤ 600 of meer. Minder gegoeden betaalden half hoofdgeld. Bedeelden (‘gealimenteerden’) en ‘geappointeerden’ (zie hoofdstuk 12) waren vrijgesteld. Het tarief bedroeg ₤ 3 per hoofd per jaar. Het hoofdgeld werd in 1795 deels en in 1797 geheel afgeschaft.
2. Het *schoorsteengeld*, in andere gewesten ook wel haardstedengeld genoemd. Het tarief hiervoor bedroeg ₤ 3 per jaar per in gebruik zijnde schoorsteen. Door dichtmetselen kon een schoorsteen buiten gebruik worden gesteld. Halve schoorstenen komen ook in de kohieren voor; hiermee worden schoorstenen in schuren, stallen, loodsen en dergelijke bedoeld. Het schoorsteengeld was verschuldigd door de eigenaar en de gebruiker, elk voor de helft. Gealimenteerden en corpora genoten vrijstelling. Nieuwbouw van een huis op een ‘koud steed’ (een plaats waar nooit eerder een huis had gestaan) resulteerde in tien jaar vrijdom van schoorsteengeld. Degenen die door brand hun huis kwijt waren geraakt en dit ter plekke herbouwden genoten hetzelfde voorrecht.
3. Het *hoorngeld*, verschuldigd door eigenaren van koeien van drie jaar en ouder. Vaarzen (Fries: *rieren*) deden half geld, kalveren, ossen en stieren waren vrijgesteld.

Het tarief varieerde met de vruchtbaarheid van de grond. Er werden drie kwaliteiten onderscheiden: ‘hoog quartier’, ‘laag quartier’ en ‘broek-, moer- en heydlanden’. Het hoogste tarief bedroeg een gulden per koe per half jaar.
4. Het paardengeld, zeven stuivers per half jaar per paard, behalve voor zogende veulens.
5. Het *middel op de bezaaide landen*. De naam zegt wel genoeg. Ook hier was er differentiatie naar kwaliteit van de grond, het maximale tarief was £ 0-5-6 per pondemaat (36,74 are).

In de oudste kohieren van de vijf speciën hebben de posten nog geen nummers. Wanneer de nummers eenmaal verschijnen (1751) zijn ze ook hier behoorlijk vast door de tijd. Ze hebben in de meeste steden en grietenijen geen verband met de nummers in andere belastingkohieren.
Een post in het speciekohier bestaat gewoonlijk uit een nummer en de naam van de hoofdbewoner, gevolgd door zeven of acht kolommen, voorzien van opschriften als S, H, HH, K, R, P, G (of BL) voor respectievelijk schoorstenen, hoofden, halve hoofden, koeien, rieren, paarden en gezaai (of bezaaide landen). Lokaal zijn er wel eens kleine verschillen in volgorde en benamingen. In de laatste kolom staat vaak het bedrag van de aanslag, die voor een beetje boer al gauw tientallen guldens bedroeg. Was er binnen een dorp meer dan één tariefgroep, dan begint in elk ‘quartier’ de nummering weer bij 1. Meestal werd alleen de hoofdbewoner vermeld, maar inwonende alleenstaanden worden ook wel afzonderlijk aangeslagen, zeker als ze vee en/of bouwland hadden.
De speciekohieren kunnen dus een aardig inzicht in het leven van onze voorouders geven. Vooral bij boeren kun je conclusies trekken over hun bedrijfsvoering en andere zaken. Zo is goed te zien dat de runderpest in de achttiende eeuw voor veel boeren - waaronder de familie Troelstra - funeste gevolgen had. In de speciekohieren staan veel aantekeningen die verduidelijken waarom er minder hoofden staan aangegeven dan het vorige jaar, bijvoorbeeld door overlijden, vertrek of huwelijk van gezinsleden. Vermeerdering van het aantal hoofden werd niet toegelicht. Omdat de steden en grietenijen elkaar berichtten over binnenkomst en vertrek van inwoners zijn verhuizingen goed te volgen. Ook verhuizingen binnen het eigen grondgebied zijn meestal afdoende gedocumenteerd. Minpuntjes zijn er natuurlijk ook. Zo verschijnen inwonende vrijgezellen of pasgetrouwde stellen vaak zomaar ergens zonder dat er iets van hun herkomst wordt meegedeeld. En natuurlijk verdwijnen er ook steeds mensen die niemand vertellen waar ze heen gaan. Gealimenteerden, die geen belasting betalen, wonen vaak naamloos in diaconie- of armhuizen, zodat je hun bestaan haast nergens meer uit kunt afleiden. De afschaffing van het hoofdgeld in 1797 leidde tot een verdere verschraling van de informatie. Hoe dat ook zij, de speciekohieren vormen voor de periode 1748-1805 een rijke bron voor bijna de gehele bevolking. Zoals steeds bij de belastingen bleven de eilanden buiten schot.

Met de beschikbaarheid van de speciekohieren is het wat eigenaardig gesteld: ze ontbreken ten enenmale in het archief van de Rekenkamer. Ze zijn wel bijna compleet aanwezig in het archief van haar rechtsopvolgers over de periode 1796-1805 (Tresoar, Toegang 8, inv.nrs. 1861-2263). De gemeenten hebben meestal beter op hun zaakjes gepast, al zijn er ook gemeenten die alles kwijt zijn. Helaas moet ook de Friese hoofdstad daarbij worden gerekend. In de studiezaal van Tresoar vindt u microfiches van alle bewaard gebleven kohieren die u in zelfbediening kunt gebruiken. Nadere toegangen zijn schaars; voor Tietjerksteradeel en Smallingerland zijn er indices (Nadere toegang 500.01-500.09).

Praktijkvoorbeeld

Van de familie Troelstra kunnen we voor drie generaties gegevens vinden in de speciekohieren: Jelle Jentjes (overl. 1773), Jentje Jelles (overl. 1804) en Jelle Jentjes Troelstra (overl. 1831).

Van Jelle Jentjes weten we uit het quotisatiekohier dat hij zwaar is getroffen door de runderpest. Kon hij in 1744 nog zijn pas gekochte boerderij (£ 864 en kosten) contant betalen, een jaar later stond hij er beroerd voor. Hoeveel vee hij verloor is niet precies na te gaan. Het speciekohier (Teroele nr. 3) toont een dieptepunt in 1750, toen hij slechts zes koeien hield, een jaar eerder waren het er nog elf. De veepest was, bij gebrek aan bestrijdingsmiddelen, een zeer langdurige affaire. Jelle werd voor half hoofdgeld aangeslagen. Hierna ging het duidelijk beter met het gezin. Het aantal koeien was in 1756 al weer 26 en het bleef tot 1768 om dat aantal schommelen. Vanaf 1761 moest Jelle Jentjes ook weer heel hoofdgeld betalen. In 1769 volgde weer een uitbraak van de runderpest. Ofschoon Jelles veestapel bijna halveerde lijken de gevolgen toch niet zo dramatisch te zijn geweest als twintig jaar eerder.

In verband met het hoofdgeld vinden we ook meldingen over de gezinssamenstelling. In 1755 ‘een zoon uit huis’ (dat moet Gerrit zijn geweest), in 1770: ‘de vrouw overleden’. In 1773 is Jelle Jentjes zelf overleden en Jentje Jelles, die in 1768 weer bij zijn ouders was komen wonen, is verhuisd naar nr. 11.

Jentje Jelles wordt in 1761 voor het eerst vermeld in Teroele op nr. 12. Hij houdt geen vee en betaalt half hoofdgeld voor twee personen. Vermoedelijk is hij kort daarvoor getrouwd. In 1766 gaat het gezin naar Idskenhuizen en twee jaar later trekt hij bij zijn ouders in. Zoals we eerder zagen werd de boerderij eind 1772 verkocht en kort daarop ontruimd. Jentje boerde nu voor zichzelf op nr. 11. Het bedrijf was zeer bescheiden met vijf à acht koeien. Wel moest hij heel hoofdgeld betalen, vanaf 1778 half hoofdgeld. Het kohier van 1779 zegt daarover: ‘op ernstige betuiginge van sijn onvermogen, en om sijn seer beswaard huysgesin op halve hoofden gesteld’. Vanaf 1781 vinden we het gezin op nr. 10, een wat groter bedrijf waarop een stuk of vijftien koeien konden worden gehouden. Toch kon Jentje het hoofd niet boven water houden. Uit andere bronnen weten we dat zijn hele hebben en houden ‘bij boelgoed’ werd verkocht. Het speciekohier van 1795 meldt slechts: ‘Jentje Jelles naar Sloten’. In dat stadje vinden we hem aanvankelijk elk jaar op een ander nummer, maar vanaf 1800 op nr. 108. In die tijd ging het echt miserabel met de familie. Op 16 resp. 29 december 1800 stierven dochter Rints en echtgenote Tintje, op 3 maart 1801 nog twee kinderen (vermoedelijk de beide jongste). Ook vanaf 1801 werd Jentje Jelles bedeeld (‘gealimenteert’). Het allerlaatste kohier, dat van 1805, meldt het overlijden van Jentje Jelles. Hij zal (ongeveer) 66 jaar oud zijn geworden.

De lotgevallen van Jelle Jentjes (Troelstra) zijn ook niet florissant te noemen. Hij wordt voor het eerst bij zijn vader vermeld in 1787, in 1789 vertrekt hij naar Slijkenburg. Zoals we uit andere bronnen weten vestigde hij zich later te Idskenhuiizen als koopman en beurtschipper op Sneek en Joure. Het huis dat hij in 1796 kocht staat in het speciekohier op nr. 26. Daarvóór woonde hij op verschillende andere adressen. Jelle zat al betrekkelijk gauw diep in de schulden, zodat hij zijn huis en beurtschip moest verkopen (Nedergerecht Doniawerstal, inv.nr. 128, fol. 84v, 135, 136, 162). Dat was in 1803. Een jaar later vertrok hij naar Lemmer, een plaats met veel bedrijvigheid, en werd daar timmerknecht.

Personele goedschatting
Deze belasting bestond ook al in de zeventiende eeuw en werd aanvankelijk incidenteel, vanaf 1689 jaarlijks geheven. Het tarief was aanvankelijk de honderdste penning (1%) van het totale netto vermogen van iedere ingezetene, later kwam daar nog eens de duizendste penning (0,1%) bij. Na de invoering van de reële goedschatting als jaarlijks terugkerende heffing werd, om dubbele belasting te voorkomen, bepaald dat het reëel van het personeel mocht worden afgetrokken. Als het reëel hoger uitviel dan het personeel, en dat was meestal het geval, was daarmee de kous af. De personele goedschatting was daarom voor de overheid eigenlijk de moeite nauwelijks waard. In 1774 werd getracht het middel wat op te peppen door een kritisch rondje langs de ingezetenen. Inderdaad verschenen er heel wat nieuwe namen op het kohier, maar meestal ging het om bescheiden vermogens. In 1794 werd de belasting afgeschaft.
De kohieren van de personele goedschatting geven per dorp of wijk de namen van de aangeslagenen, het vermogen waarop ze zijn geschat en de verschuldigde belasting. Over de verrekening met het reëel wordt niets vermeld. De kohieren zijn om twee redenen interessant. De belangrijkste is het overboeken van posten naar de erfgenamen na het overlijden van de belastingplichtige. Soms is het personele kohier de enige bron waaruit een familierelatie met zekerheid valt af te leiden. Verder worden er verhuizingen van belastingplichtigen in de kohieren aangetekend, maar dat zal meestal dezelfde informatie opleveren als de speciekohieren.

Praktijkvoorbeeld
Hoewel de financiële positie van de familie Troelstra in de tweede helft van de achttiende eeuw niet florissant was wordt Jelle Jentjes wel in het personele goedschatting aangeslagen. Als vroegere onderzoekers in de personele kohieren van Doniawerstal hadden gekeken, dan zouden ze hebben ontdekt dat hij in 1768 mede-erfgenaam was van zijn broer Sjoerd Jentjes in Sijbrandaburen en dat dàt dus de plaats is om naar oudere gegevens te speuren. In het kohier van Rauwerderhem staan alle erven van Sjoerd Jentjes.

De vermogens die in de kohieren worden vermeld zijn bijzonder onbetrouwbaar. De personele goedschatting wordt in fiscale bronnen doorgaans kortweg ‘het personeel’ genoemd. Daarmee worden dus geen knechten of dienstboden bedoeld, maar het vermogen volgens de personele goedschatting.

In het archief van de Rekenkamer zijn de kohieren aanwezig over de periode 1768-1793. In gemeentearchieven worden meestal vrij veel exemplaren van oudere datum aangetroffen, maar zeventiende-eeuwse zijn zeer schaars. Helaas is Leeuwarden ook op dit punt het slachtoffer van negentiende-eeuwse opruimwoede, in het HCL zijn geen personele kohieren meer aanwezig. Een bijzondere lijst is die uit 1697, waarop 634 personen voorkomen die voor ₤ 10.000 of hoger zijn aangeslagen in de personele goedschatting (Tresoar, Coll. Fries Genootschap, Toegang 344, inv.nr. 244).

Personele impositie
Deze belasting zou je een voorganger van de hierboven vermelde personele goedschatting kunnen noemen. De belasting werd in 1578 eenmalig geheven na een besluit van de Staten-Generaal. De impositie is één van de weinige ‘echte’ generale middelen, al is de belasting niet in alle Nederlandse gewesten geheven. In Friesland dus wel, maar ook hier waren er blijkbaar enkele steden en grietenijen die zich eraan wisten te onttrekken. Het ging om een buitengewone heffing, in verband met de oorlogsomstandigheden, op het dragen van zijden en fluwelen kleding. Dat hield niet in dat de plaatselijke autoriteiten bij de huizen langs moesten om bij iedereen de garderobe te inspecteren. De gezinshoofden werden op lijsten gezet, ingedeeld in klassen en op grond van bepaalde criteria aangeslagen. Van 25 steden en grietenijen zijn de kohieren geheel of gedeeltelijk bewaard gebleven (Tresoar, Toegang 3, inv.nrs. 715-742, op studiezaal kopie nrs. 4001 en 4002). Maar intussen zijn ze ook gepubliceerd in druk en op internet (Fryske Akademy, fa.knaw.nl).

Collaterale successie
Vroeger vond men dat de overheid van erfenissen van ouders op kinderen moest afblijven, maar vererving in de zijlijn was natuurlijk een ander verhaal. Deze erfenissen werden in Friesland sedert 1716 belast, naar keuze van de erfgenamen met de 40ste penning van de werkelijke waarde of de 30ste penning van het bedrag waarvoor de overledene op het personele kohier stond. Het laatste was meestal het voordeligste (zie boven). Nalatenschappen van minder dan ₤ 500 waren vrijgesteld. Het collateraal werd in 1806 vervangen door een ander systeem van successierechten, een nationale belasting. Wanneer iemand kinderloos overleed moesten de erven aangifte doen bij het nedergerecht ter plaatse. Dit begeleidde de verdere afwikkeling, waaronder zonodig boedelbeschrijving en taxatie. Daarbij kon natuurlijk ook blijken dat de waarde de ₤ 500 niet haalde en dan hield het meteen op. De nedergerechtsarchieven zijn dus de plaats om stukken over dit onderwerp op te sporen. Via Toegang 13 kunt u ze

identificeren en op microfiches raadplegen. Mocht u pech hebben, dan is er herkansing mogelijk in het archief van de Rekenkamer en haar rechtsopvolgers (Toegangen 5 en 8).
Vooral als de erflater geen testament naliet kunnen de stukken over collaterale successie erg interessant zijn, omdat er dan hele families kunnen opkomen voor hun aandeel. Helaas worden niet altijd van elke erfgenaam de naam en andere gegevens vermeld. Wel vindt u gewoonlijk de overlijdensdatum van de erflater.

Praktijkvoorbeeld
Zojuist zagen we dat Sjoerd Jentjes' erfgenamen worden vermeld in het personele kohier van 1768. Aangezien hij redelijk welgesteld was en geen kinderen naliet viel hij in de termen van de collaterale successie. De erfgenamen kozen voor betaling van de 30ste penning van Sjoerds aanslag in de personele goedschatting, ₤ 1587-10. Merk op dat het gaat om de testamentaire erfgenamen, dus niet de hele familie van Sjoerd Jentjes.
Ook Trijntje Jelles, dochter van Jelle Jentjes, overleed kinderloos. Zij vermaakte het vruchtgebruik van haar nalatenschap (waaronder haar aandeel in de erfenis van haar moeder Rints Gerryts) aan haar man Jolke Martens. Deze sloot hierover een contract met de erfgenamen van Jelle Jentjes (Nedergerecht Doniawerstal, inv.nr. 80, p. 256-264 en 301-303).

Equivalent en ambtgeld
Deze belastingen werden opgelegd aan officieren, ambtenaren en bestuurders, vooral die in de hogere echelons. Niet alleen provinciale, maar ook lokale functionarissen werden er mee geconfronteerd. Zij moesten bij hun aanstelling een aanzienlijk bedrag, genaamd het *equivalent*, ophoesten aan de provincie. Het bedrag, ter grootte van ongeveer een jaarsalaris, was aanvankelijk een rentedragende lening die door de opvolger aan zijn voorganger werd voldaan. Later verviel de terugbetalingsregeling en was men het geld dus kwijt, maar het tarief werd gereduceerd. Na 1795 mocht het equivalent in tien termijnen worden voldaan om te voorkomen dat het een onoverkomelijke hindernis voor competente kandidaten voor een functie zou vormen. Verder werd er ook nog jaarlijks een deel van het traktement ingehouden onder de benaming *officiegeld* of *ambtgeld*. Ook het ambtgeld was afhankelijk van de hoogte van het salaris. Beide belastingen werden in de zeventiende eeuw ingevoerd, maar van het ambtgeld zijn in het rekenkamerarchief vrijwel geen stukken van vóór 1750 aanwezig.

Belasting op rijtuigen en plezierjachten
Een belasting die in 1795 werd geïntroduceerd om de gedeeltelijke afschaffing van het hoofdgeld (één der vijf speciën, zie boven) te compenseren. Uit de naamgeving zult u begrijpen dat het ging om luxe vaar- en rijtuigen. Inderdaad waren voerlieden en verhuurders van koetsen en paarden vrijgesteld. Wie meer dan één rij- of vaartuig bezat hoefde alleen het duurste ('meest bezwaarde') aan te geven. Om u een idee van het tarief te geven: een eenvoudige open sjees met één paard werd met ₤ 3 belast, een open bootje met een lengte van 18-24 voet met ₤ 2. Met meer paarden en overdekte wagens steeg het tarief progressief. Met grotere en overdekte jachten was dat ook het geval. De nummers in de kohieren zijn die van de speciekohieren. Van bijna alle gemeenten zijn kohieren uit 1797 en 1798 bewaard gebleven (Toegang 8, inv.nrs. 2286-2374).

Wapengelden
Ook een uitvinding van kort na de omwenteling van 1795. Met de opbrengsten wilden de Representanten de leden van de gewapende burgerwacht (zie hoofdstuk 12) een tegemoetkoming geven voor hun inzet voor de goede zaak. Dit werd mogelijk gemaakt door een bijdrage te eisen van gezinnen waarvan gezonde mansperso-

nen tussen 18 en 60 jaar deel uitmaakten en toch niemand actief was in de burgerwacht. Wie voor heel hoofdgeld was aangeslagen moest ₤ 6 per jaar betalen, anders ₤ 2-10-0. De nummers in de kohieren zijn ook hier die van de speciekohieren. Tresoar bezit kohieren van slechts 17 gemeenten, meest uit 1795 (Toegang 8, inv.nrs. 2267-2284). In gemeentearchieven kunt u ze ook wel aantreffen.

Gedwongen leningen

Strikt genomen zijn gedwongen leningen ('heffingen') geen belastingen, omdat de overheid rente betaalde en tevens beloofde, de lening in betere tijden weer af te lossen. Althans, dat was de bedoeling. In de praktijk bleven beide zaken wel eens achterwege, zodat het verschil niet zo gemakkelijk aan de burger uit te leggen was. Niet alleen ingezetenen, maar ook kerkgenootschappen en andere corpora werden op deze wijze van tijd tot tijd als geldbron aangeboord, vooral in 1795 en volgende jaren. Van de heffingen werden registers aangelegd, maar de meeste geven slechts nummers van de afgegeven ontvangstbewijzen. Kennelijk werden rente en aflossing betaald aan toonder, en inderdaad konden de ontvangstbewijzen ('recipissen') worden verzameld ('gecumuleerd'), omgezet in obligaties en verhandeld. Slechts bij één heffing was het anders geregeld, te weten die van de 83 1/3 penning (1,2%) op de vermogens van de ingezetenen, gedecreteerd door het Provinciaal Bestuur op 28 juli 1796. Iedereen die ₤ 250 of meer bezat moest er aan bijdragen. Van deze heffing zijn naamlijsten bewaard gebleven. De vermelde bedragen stellen ons in staat het vermogen van de aangevers te berekenen: deel door drie en vermenigvuldig met 250 (Toegang 8, inv.nrs. 423 en 424).

Praktijkvoorbeeld

In 1796 hadden bijna alle leden van de Troelstra-familie Teroele verlaten. Jentje Jelles woonde in armoede te Sloten, Jelle Jentjes had zich gevestigd te Idskenhuizen. Beiden vielen buiten de termen van de heffing, hun bezit was dus lager dan ₤ 250. In Teroele woonde alleen nog Gerrit Jelles die het in financieel opzicht aanmerkelijk beter deed dan zijn broer. Hij was boer en koopman van beroep. In de personele goedschatting staat Gerrit te boek voor ₤ 1500, maar voor de heffing van 1,2% gaf hij een vermogen van ₤ 5000 op. In het kohier van de belasting op rijtuigen en plezierjachten wordt hij aangeslagen voor een sjees ('chais', een open wagentje) met één paard, wat hem ₤ 3 aan belasting kostte.

BELASTINGBRONNEN VANAF 1806

In 1806 kreeg ons land voor het eerst een nationaal belastingstelsel, dat definitief een einde maakte aan de fiscale zelfstandigheid van de gewesten (in die tijd sprak men van departementen). Het stelsel, ontworpen door I.J.A. Gogel, destijds secretaris van Staat (minister) voor de financiën, zorgde voor een samenhangend en betrekkelijk uniform systeem van belastingheffing. De gemeenten, polders en waterschappen hadden daarnaast ook nog eigen belastingen. In het hiernavolgende worden de belangrijkste negentiende-eeuwse belastingen behandeld.

Memories van successie

Het successierecht is zonder meer de belangrijkste fiscale bron om inzicht te krijgen in de vermogenspositie van uw voorouders. In feite veranderde er met het nieuwe stelsel in 1806 niet eens zoveel, want nog lange tijd zou vererving van ouders op kinderen onbelast blijven. Voor de negentiende eeuw is het nodig om onderscheid naar perioden te maken, omdat de wetgeving in 1818 belangrijke veranderingen teweeg bracht.

1806-1817
De bepaling van de hoogte van de successierechten vond plaats op grond van een wet van 4 oktober 1805 door taxateurs (‘gequalificeerden’), meestal leden van het plaatselijke bestuur. De invordering vond plaats door ontvangers. De gekwalificeerden en de ontvangers hielden natuurlijk administratie bij van hun verrichtingen. Ze werden gecontroleerd door de Raad van Financiën, later achtereenvolgens door de landdrost en de prefect. Naderhand gingen de stukken naar de minister van Financiën. In het algemeen kunnen we stellen dat de archivalia van de gekwalificeerden grotendeels verloren zijn gegaan en dat er van de ontvangers veel materiaal is overgebleven.
In 1812 en 1813 golden hier de Franse wetten; uit die tijd is haast niets overgebleven. Vanaf 1814 was de ordonnantie van 1805 weer van kracht, alleen heetten de taxateurs nu ‘regulateurs’. Maar verder was de gang van zaken hetzelfde en dat geldt ook voor de archieven die zijn overgebleven, dus voornamelijk die van de ontvangers. Ze bestaan hoofdzakelijk uit rekeningen waarin de ingevorderde belasting wordt verantwoord. Interessanter dan de rekeningen zelf zijn de bijlagen, daarbij bevinden zich namelijk lijsten van overledenen, boedelbeschrijvingen en gegevens over erfgenamen. De lijsten van overledenen uit de periode 1806-1811 vormen in Friesland de enige systematische bron van overlijdensgegevens van vóór de burgerlijke stand. Ze zijn daarom al lang geleden gekopieerd en in de DTB-collectie geplaatst (zie verder pag. 66).
In Tresoar kunt u de stukken over de invordering van de successierechten opzoeken via Toegang 41. Ze zijn ingedeeld in halfjaarlijkse perioden per district en zijn niet nader toegankelijk, maar het zoeken kost meestal niet veel tijd.

Vanaf 1818
In 1818 trad een nieuwe wet op de successiebelasting in werking. Hiermee begon een regelmatige en goed georganiseerde administratie van de successierechten die het, natuurlijk wel met aanpassingen, tot ver in de twintigste eeuw heeft uitgehouden. Organisatorisch vielen de successierechten onder de Dienst der Registratie en Domeinen, afdeling Registratie.
Erfgenamen moesten bij elk sterfgeval binnen zes maanden schriftelijk aangifte doen van wat de overledene had nagelaten. Vervolgens taxeerde een inspecteur de waarde van de vermogensbestanddelen en stelde een overzicht (‘memorie’) van baten en lasten op, om zodoende de hoogte van de belasting te kunnen bepalen.
Een memorie van successie bevat in het algemeen de volgende gegevens: de naam van de overledene, plaats en datum van geboorte en overlijden, burgerlijke staat, de namen en woonplaatsen van alle erfgenamen en legatarissen, en een overzicht van het bezit aan onroerende goederen, met de kadastrale gegevens van die goederen. De gegevens werden naderhand gebruikt om de kadastrale registratie te actualiseren. Indien er successierechten verschuldigd waren moesten er ook overzichten van de andere goederen, zoals inboedel, handelswaren, contanten, banksaldi, effecten,

kortom alles van waarde. Tot 1878 gold dit alleen voor nalatenschappen in de zijlinie. Verder kunt u uit de memorie afleiden of er een testament of huwelijkse voorwaarden zijn geweest. U hebt dan meteen de datum daarvan te pakken en de notaris die de stukken heeft opgemaakt. Met een beetje geluk vindt u bij diezelfde notaris ook nog een echte boedelbeschrijving en/of een boedelscheiding.

Beschikbaarheid en toegankelijkheid

Tresoar beschikt over alle bewaard gebleven memories uit de periode 1818-1927. U vindt ze opgesomd in een inventaris, Toegang 42. Een betrekkelijk kleine hoeveelheid archief is verloren gegaan, te weten van kantoor Kollum over 1818-1834. In 1842 heeft er een reorganisatie van de Dienst der Registratie en Successie plaatsgevonden, waarbij enkele kantoren werden opgeheven en andere werden verplaatst. In de inventaris vindt u daarvan een overzicht en een schema waaruit u kunt nagaan onder welk kantoor een bepaalde gemeente viel. Na 1842 zijn er nog incidentele reorganisaties geweest.

In Toegang 42 vindt u het inventarisnummer waarin de gezochte aangifte zou kunnen of moeten zitten, maar u kunt de originele memories niet meer aanvragen. De aangiften zijn namelijk bepaald niet ongeschonden tot ons gekomen, met andere woorden: de materiële staat is vaak slecht. Alle stukken zijn verfilmd en staan als filmcassettes op de studiezaal. Vraag gerust assistentie van het personeel om de juiste cassette te vinden en op een lees- en afdrukapparaat te laden. De memories zijn aanvankelijk chronologisch ingebonden (soms op overlijdensdatum, soms op datum van indiening), later op een administratief aangiftenummer.

Met de toegankelijkheid van de memories gaat het steeds beter. De administratie zelf heeft vanaf 1856 zogenaamde *Tafels van sterfgevallen* (*Register V-bis*) bijgehouden, een index op de eerste letter van de familienaam van de overledene. Deze indices kunt u nog in origineel aanvragen en gebruiken. Normaal gesproken vindt u de naam van de overledene daarin binnen enkele minuten. Heel vaak was de overledene onvermogend en is verder onderzoek overbodig. In de desbetreffende kolom staat een aanduiding als ‘O’ (onvermogend), ‘CvO’ (certificaat van onvermogen) of ‘Vrij’. In het andere geval zijn er relevante gegevens ingevuld. Het belangrijkste is wel het aangiftenummer waaronder de ingeleverde stukken zijn geregistreerd. Noteer dat dus nauwkeurig, want daarmee kunt u de memorie doorgaans vlot vinden op de film.

Voor de periode 1818-1856 heeft de administratie zelf geen index gemaakt. In deze leemte is inmiddels voor een belangrijk deel voorzien door het werk van de heer D.A. Zeilmaker, die nog steeds onverdroten doorgaat met indiceren. De gegevens zijn zo uitvoerig dat ze het raadplegen van de filmcassettes eigenlijk overbodig maken (Nadere toegangen 42.01 en volgende).

Praktijkvoorbeeld

Onderzoek naar memories van de familie Troelstra in de negentiende eeuw, althans de voorouders van Pieter Jelles, is een onvruchtbare bezigheid. Zijn overgrootvader Jelle Jentjes en grootvader Pieter Jelles Troelstra stierven in behoeftige omstandigheden (1831 resp. 1848), maar zijn vader lukte het om uit het dal te klimmen. Voor een belangrijk deel kwam dat door zijn tweede huwelijk met Geertje Rinsma, die 19 maart 1887 kinderloos overleed. Zij liet op grond van de huwelijkse voorwaarden haar man en haar moeder elk ƒ 10.807,85½ na (Toegang 42, inv.nr. 11136, aangiftenr. 7/4639). Die moeder, Akke Sjuks Hettema, had nu geen afstammelingen meer en benoemde haar schoonzoon tot enig erfgenaam. Toen zij op 1 januari 1892 overleed bedroeg haar nalatenschap netto niet minder dan ƒ 48.207,94. Hiervan moest Jelle Troelstra ƒ 5400 aan legaten uitkeren, zodat hij ƒ 42.807,94 overhield en werkelijk een man in bonus was (inv.nr. 11156, aangiftenr. 8/2251). De onroerende goederen bestonden uit landerijen te Wirdum, het dorp waar Akke en Geertje vandaan kwamen. Het moet worden gezegd dat Jelle Troelstra deze nalatenschap goed beheerde; zijn vermogen steeg elk jaar met ongeveer ƒ 4000. Bij zijn overlijden, 30 januari 1906, liet hij een vermogen van ƒ 108.936,78½ na. Zoals bekend zijn opgaven voor de successierechten gewoonlijk aan de voorzichtige kant. Meer dan de helft van het vermogen werd gevormd door genoemde landerijen (inv.nr. 11210, aangiftenr. 10/1015).

Beperkingen

Uit het voorgaande hebt u ongetwijfeld de conclusie getrokken dat van veel nala-

tenschappen geen memorie te vinden is. Dat is het geval wanneer de erfenis geen ƒ 300 waard was. Erfenissen in rechte lijn werden pas in 1878 belast, althans indien de waarde van de nalatenschap minimaal ƒ 1000 netto bedroeg. Bezit van onroerend goed moest ook voordien altijd worden aangegeven om de verandering van eigenaar bij het kadaster te kunnen registreren.
In vrij veel gevallen zijn verklaringen, dat de nalatenschap geen ƒ 300 waard was, toch bewaard gebleven. Zulke verklaringen zijn genealogisch interessant omdat ze gewoonlijk de namen en woonplaatsen van alle erfgenamen bevatten. Ze komen vooral voor in de periode vóór 1856 en ze zijn vanzelfsprekend ook verwerkt in de indices van de heer Zeilmaker.

Grondbelasting

Aan het vorige hoofdstuk merkten we op dat bij het kadaster het aspect van de belastingheffing geleidelijk op de achtergrond raakte. Maar omdat grondbelasting wel erg belangrijk is voor de overheid werden er later in de negentiende eeuw wetten aangenomen die deze materie regelden. De belangrijkste was de *Wet herziening grondbelasting ongebouwde eigendommen* van 1879. Deze wet leidde ertoe dat alle ongebouwde eigendommen door regionale commissies werden getaxeerd. De taxateurs (‘zetters’) werden tot dat doel voorzien van kaartmateriaal en kadastrale bronnen, onder meer OAT’s. Alle destijds bestaande kadastrale percelen, inclusief de ondergrond van opstallen, werden onder de loep genomen.

De archieven van de commissies bevinden zich grotendeels in Tresoar en kunnen daar worden gebruikt (raadpleeg Toegang 38). De belangrijkste onderdelen worden gevormd door de OAT’s en leggers (‘staten’) van gebouwde eigendommen uit de jaren 1873, 1897 en 1904 en eentje van ongebouwde eigendommen uit 1882. In volgorde van sectie en nummer worden per kadastrale gemeente vermeld de aard en de belastbare opbrengst van het perceel, van gebouwde eigendommen vaak ook het huisnummer. Van de eigenaar worden vermeld de naam, woonplaats, leggerartikel en volgnummer waaronder het perceel ingeschreven staat in de kadastrale administratie. Maar in de staat van 1904 worden alleen het leggerartikel van de eigenaar en volgnummer van het perceel gegeven. De legger van ongebouwde eigendommen uit 1882 is nog een aantal jaren bijgewerkt. Dat geldt ook voor de kaarten, die de toestand van 1887 weergeven. Helaas zijn veel van die kaarten (‘netteplans’), die er oorspronkelijk prachtig uitzagen, ont-

sierd door aantekeningen van de taxateurs. U kunt de kaarten op vensterponskaarten in zelfbediening raadplegen in de studiezaal van Tresoar.

Patentregisters
Vrijwel iedereen die in de negentiende eeuw als zelfstandige een beroep uitoefende moest daarvoor jaarlijks een belasting betalen, het zogenaamde patentrecht. De belasting was aanvankelijk onderdeel van het stelsel van Gogel dat op 1 januari 1806 van kracht werd. Het middel viel onder de indirecte belastingen (‘onbeschreven middelen’) en daarbinnen onder het zegelrecht (‘kleinzegel’). Na de inlijving bij Frankrijk (1 januari 1811) veranderde het karakter principieel, de patentbelasting (‘droit de patentes’) werd een directe belasting, wat wil zeggen dat er registratie van werd gehouden. Na het vertrek van de Fransen bleef het patentrecht bestaan als belasting op beroep en bedrijf. De aanslagen werden vastgesteld door gemeentelijke colleges van zetters. Er was veel kritiek op deze belasting. Vermindering van inkomsten in sommige bedrijfstakken leidde bijvoorbeeld niet tot een lagere inschaling. Ook over de vrijstelling van sommige beroepsgroepen was geregeld wat te doen. De belasting werd uiteindelijk in 1893 afgeschaft omdat de opbrengsten nauwelijks opwogen tegen de kosten.
Bij het opmaken van de registers heeft men in het algemeen de volgorde van de wijken en de huisnummers aangehouden. Daarbij is het mogelijk dat bepaalde categorieën patentplichtigen zoals slijters, tappers en koffiehuishouders aan het begin van het register staan vermeld. In de registers kunt u de volgende gegevens aantreffen: naam, adres (huisnummer), beroep, eventueel ook nevenberoepen, jaarlijkse omzet (‘debiet’) en de belastingklasse.
De patentregisters bevinden zich in de gemeentelijke archieven. Zoals in het voorgaande werd aangeduid werd de belasting vanaf 1811 via kohieren geheven en dus is dat het eerste jaar waarvan er patentregisters zouden kunnen zijn. In het HCL lopen de patentregisters over de periode 1815-1893.

Kohieren van de gemeentelijke hoofdelijke omslag
Zoals we eerder zagen (zie pag. 157) kwamen de grietenijen in de zeventiende en achttiende eeuw aan inkomsten door het heffen van omslagen over de floreen, de zogenaamde deelslasten. Dorpen deden in voorkomende gevallen hetzelfde (dorpslasten), evenals waterschappen (dijkslasten of dijksfloreen). In de steden werden de bezitters van onroerende goederen veelal belast met de *huisfloreen*. Deze plaatselijke belastingen kwamen dus bovenop de gewestelijke. Verder kregen lokale besturen vaak vergunning om extra accijnzen op alcoholica te heffen.
Door het stelsel van 1806 werd de bestaande praktijk min of meer voortgezet, nu in de vorm van ‘opcenten’ op rijksbelastingen. Het ging hierbij om accijnzen, de personele belasting en de grondbelasting. Ook bleven er afzonderlijke gemeentelijke accijnzen en directe belastingen bestaan. Vooral op de gemeentelijke accijnzen was veel kritiek, ze zouden de economische groei belemmeren.

De Gemeentewet van 1851 schiep de mogelijkheid van een gemeentelijke heffing, de *hoofdelijke omslag*. Deze werd geheven wanneer de gemeentelijke kas met een tekort kampte. Met name vanaf 1865, toen de gemeentelijke accijnzen werden afgeschaft, werd de hoofdelijke omslag een belangrijke inkomstenbron voor de gemeente. In de kohieren van de hoofdelijke omslag kunt u in het algemeen de volgende gegevens aantreffen: wijk (soms straat) en nummer van het huis, naam, beroep, geschat inkomen en hoogte van de aanslag. Aan de hand van deze registers kunt u zich een beeld vormen van de welstand van uw voorouders in vergelijking met beroep- en plaatsgenoten. De kohieren werden in de twintigste eeuw ook wel in druk uitgegeven en daardoor kwam het nogal eens voor dat iemand rijkelijk hoog werd aangeslagen. De gemeenten hadden een zekere mate van vrijheid in de uitvoering van deze belasting. Door de gemeenteraad werd een uitvoeringsverordening vastgesteld die soms werd herzien. In zulke verordeningen kunt u onder meer gegevens aantreffen over de indeling in klassen.
In 1920 vond een herziening van het systeem plaats. De gemeentelijke fiscale bevoegdheden werden uitgebreid met een dividend- en tantièmebelasting. De hoofdelijke omslag bleef bestaan onder de benaming van gemeentelijke inkomstenbelasting. De aanslagen en invordering werden nu echter door het rijk verzorgd, waardoor er geen kohieren meer werden aangelegd.
Het zal u duidelijk zijn dat de kohieren van de hoofdelijke omslag in de gemeentelijke archieven moeten worden gezocht. Die in het HCL lopen over de periode 1857-1929 en zijn deels voorzien van indices. In het Streekarchivariaat vindt u kohieren van de hoofdelijke omslag van Dokkum (1869-1921) en Westdongeradeel (1857-1913). Leeuwarden heeft ook nog een voorloper van de hoofdelijke omslag: de personele omslag op diverse gelden, over de jaren 1814-1819 en 1828-1856. Hierin staan de namen van de eigenaren, de hoofdbewoners en de belastingaanslagen, na 1828 ook wel beroepen. Op het kohier van 1814 na zijn ze adresgewijs opgezet. Het Streekarchivariaat heeft soortgelijke kohieren van Westdongeradeel over de periode 1817-1856.
Vergeleken met de patentbelasting en de hoofdelijke omslag zijn de andere gemeentelijke belastingen zoals hondenbelasting, straatbelasting, schoolgeld en reinigingsrechten voor de genealogie van weinig belang. Verder moet u er rekening mee houden dat er veel van dit soort materiaal is vernietigd.

Waterschapslasten
Waterschappen komen aan inkomsten door het belasten van de ingelanden. In praktisch alle archieven van polders en waterschappen kunt u daarover stukken aantreffen in de rubrieken ‘financiën’ of ‘heffingen’. Het overgrote deel dateert uit de periode 1814-1940. Ze dragen benamingen als floreenkohieren, kohieren van de vaste bijdrage, kohieren van omslag naar het kadastraal inkomen, kohieren van omslag over de onderhoudsplichtigen, leggers van onderhoudsplichtigen (soms met alfabetische klappers), kohieren van slikgelden (of slik- en armengelden) en kohie-

ren van turfgelden. De beide laatstgenoemde belastingen werden door veenbazen opgebracht en door het waterschap aan de provincie afgedragen. Ze waren bestemd voor armoedebestrijding.

Literatuur

De ‘geldmiddelen’ van de provincie Friesland aan het eind van de achttiende eeuw worden uitvoerig uitgelegd en becommentarieerd [door Simon Stijl] in de *Tegenwoordige Staat van Friesland* IV (Amsterdam / Leiden / Dordrecht / Harlingen 1789) 337-519; A. van der Goot en H. de Jong, *Centralisatie en belastingambtenaren in Friesland* (Leeuwarden 1982); P. Nieuwland, A. Pietersma en O. Kuipers, *Inventaris van de archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1795-1813 (1815)*, 2 dln (Leeuwarden 1998) 39-50, 287-291 en 375-377; H.A. Drielsma, *Grondbezit en mutatierechten in het oude Friesland* (Leeuwarden 1974); P.M.M. Klep e.a., *De kohieren van de gemeentelijke hoofdelijke omslag 1851-1922* (broncommentaren 1) (Den Haag 1987).

9 KERKELIJK *LEVEN*

De kerk als organisatie had in het verleden een veel grotere greep op de bevolking dan tegenwoordig. Het behoren tot een kerkgenootschap was als het ware een voorwaarde om deel uit te maken van een lokale gemeenschap. De kerk vervulde een brede functie op sociaal en cultureel terrein, waarbij kan worden gedacht aan bemoeienis met de armenzorg, het onderwijs en de handhaving van zedelijke normen (*censura morum*). De kerkelijke archieven vormen dan ook een prachtige bron voor de kennis van het wel en wee van onze voorouders.
Dat mensen (in elk geval vóór 1811) naar de kerk gingen om er te trouwen, er hun kinderen te laten dopen en er te begraven is in hoofdstuk 3 al aangegeven. Maar uw voorouders kunnen ook op velerlei andere wijzen figureren in de kerkelijke archieven. Misschien zijn ze op grond van een afkeurenswaardige levenswandel ter verantwoording geroepen door de kerkenraad. Wellicht hebben ze een kerkelijke functie bekleed als ouderling, diaken of kerkvoogd, of zijn ze in dienst geweest van de kerk, bijvoorbeeld als koster of organist. Maar het is ook mogelijk dat ze een huis of een stuk grond hebben gepacht van de kerk, een graf hebben gekocht of een som geld aan de kerk hebben gelegateerd. In de archivalia die de verschillende kerkelijke instellingen hebben nagelaten kunt u naar zulke zaken onderzoek doen. U zult dan ontdekken dat de materiële zaken in het algemeen beter zijn geadministreerd dan de geestelijke. Na een kort overzicht van de Friese kerkgeschiedenis gaan we in op het bronnenmateriaal dat de diverse kerkgenootschappen hebben nagelaten op lokaal, regionaal en provinciaal niveau.

Kerkgeschiedenis in het kort
De kerkelijke geschiedenis van ‘Friesland’ begint in de late zevende eeuw. De monnik en latere bisschop Willibrord heeft in 690 het evangelie gepredikt in wat nu Zeeland is en destijds tot de Friese gebieden hoorde. De kerstening van de Friezen was een langdurig en soms gewelddadig proces dat omstreeks het jaar 800 min of meer voltooid was. De sterke arm van de Franken gaf uiteindelijk de doorslag. Vanaf die tijd werden er eerst houten en een paar honderd jaar later stenen kerkjes gebouwd en kwam er iets van een kerkelijke organisatie van de grond. De bekende

Friese kloosters dateren meest uit de twaalfde eeuw.
In de zestiende eeuw ontstonden verschillende bewegingen die zich verzetten tegen de rooms-katholieke kerk. In Friesland kreeg de doopsgezinde leider Menno Simonsz veel aanhang. Maar omdat zijn volgelingen (meestal aangeduid als *mennonieten* of *mennisten*) afkerig stonden tegenover wereldse zaken hadden zij in verhouding weinig invloed. Vandaar dat de reformatie in de lage landen toch vooral op het conto is gekomen van de veel daadkrachtiger volgelingen van Calvijn, die ook het voortouw namen bij de opstand tegen Spanje. Al spoedig werd de gereformeerde godsdienst hier openlijk uitgeoefend en op 31 maart 1580 volgde een verbod op de uitoefening van rooms-katholieke eredienst in dit gewest. De plaatselijke kerkgebouwen en andere kerkelijke goederen gingen over naar de gereformeerden, de kloosters en kloostergoederen kwamen onder beheer van Gedeputeerde Staten. Hoewel de termen ‘beslag’ en ‘onteigening’ werden vermeden kwam het daar wel op neer.
Door de hervorming en de opstand werd het gereformeerde geloof zo niet formeel, dan toch materieel wel tot staatsgodsdienst ‘bevorderd’. Andere religies en afwijkende reformatorische stromingen werden achtergesteld, soms ook onderdrukt.

Openlijke godsdienstuitoefening was hen verboden. In de loop der tijd werden de teugels voor andersdenkenden wat gevierd. De rooms-katholieken werden nog lang als een bedreiging gezien en zij hadden het meeste last van achterstelling.
De oudste harde cijfers over de godsdienst van de Friese bevolking dateren van 1796, toen er een algemene volkstelling werd gehouden. De bevolking telde destijds (zonder de eilanden) 157.519 zielen. Het aandeel van de gereformeerden bedroeg 81,1%, dat van de doopsgezinden 8,2% en dat van de rooms-katholieken 9,6%, samen 98,9%. Kleinere groepen werden gevormd door de joden, lutheranen, remonstranten, hernhutters en waalse gereformeerden. In de zeventiende eeuw hadden nog enkele andere bewegingen hier volgelingen: labadisten te Wieuwerd en quakers te Harlingen en De Knipe), maar die zijn in het begin van de achttiende eeuw helemaal verdwenen.

Literatuur: J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2005). Het behandelt alle religies en stromingen die in Nederland sinds het begin van onze jaartelling voet aan de grond hebben gekregen.

Rooms-katholieken na de reformatie
Het katholicisme kreeg door de reformatie een zware klap, maar behield vooral in de steden nog vrij veel aanhangers. Hun aantal groeide verder door de *contrareformatie*, een zendingsoffensief begin zeventiende eeuw. Rondreizende priesters waren formeel in overtreding, maar ze kregen vrij vaak bescherming van adellijke families die niet met de hervorming waren meegegaan. Zo konden katholieke enclaves als Wytgaard, Roodhuis en Blauwhuis ontstaan, waar rooms-katholieken de meerderheid in de bevolking vormden. Ook in sommige bestaande dorpskernen, zoals Dronrijp en Warga, en in de meeste steden werden staties gevestigd. Het aandeel der rooms-katholieken is in de zeventiende en achttiende eeuw betrekkelijk constant gebleven op ongeveer 10% van de bevolking. Zoals gezegd werden ze grotendeels ongemoeid gelaten als ze onopvallend hun gang gingen.
In Leeuwarden treffen we in de achttiende eeuw een groep oud-katholieken aan.

Deze van de rooms-katholieke kerk afgescheiden richting (Utrechts schisma van 1723) erkende vele katholieke dogma's en wetten niet, waaronder het celibaat. De oud-katholieken worden ook wel aangeduid als Jansenisten, hoewel de definities elkaar niet helemaal dekken. U vindt gegevens over deze groep in het HCL (rbs nr. 82, kopie in Tresoar, dtb nr. 1015).
In 1853 vond het herstel van de pauselijke hiërarchie in Nederland plaats. Er werden nieuwe bisdommen opgericht en katholieke functionarissen aangesteld. Vanaf genoemd jaar hebben de rooms-katholieken verscheidene kerken gebouwd (of herbouwd) en er kwamen ook katholieke scholen. Friesland viel als vanouds onder het bisdom Utrecht, sinds 1955 onder het toen nieuw gevormde bisdom Groningen.

Literatuur: H.J. Oldenhof, *In en om de schuilkerkjes van Noordelijk Westergo. Katholiek leven in Frieslands Noordwesthoek onder de Republiek 1580-1795* (Assen 1967).

Doopsgezinden
Deze aanvankelijk zeer succesvolle religie bleek vooral vijand van zichzelf. Door onderlinge twisten en scheuringen raakten de doopsgezinden versnipperd over talrijke stromingen: Waterlanders, Jonge en Oude Vlamingen, Harde en Zachte Friezen, Hoogduitsers, Janjacobsgezinden en andere. Omstreeks 1650 stabiliseerde de toestand zich en kwam het ook weer tot hereniging van sommige richtingen. In die tijd waren er voorzover bekend 63 doopsgezinde gemeenten, die vooral in het westen en zuidwesten van de provincie werden aangetroffen. De gemeenten verenigden zich in 1695 onder de koepel van de Friesche Doopsgezinde Sociëteit. Dit heeft echter niet kunnen verhinderen dat het doopsgezinde aandeel in de bevolking gestaag daalde. Gemengde huwelijken hebben ook tot gevolg gehad dat vele doopsgezinden en hun kinderen overgingen naar het gereformeerde geloof. Maakten ze in 1665 nog ongeveer 12½% van de bevolking uit, in 1796 was het nog maar 8% en in 1960 was hun aandeel tot onder de 3% geslonken.

Literatuur: S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum/Leeuwarden 2000). S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland* (Leeuwarden 1839).

Nederduits gereformeerden
Johannes Calvijn bracht een kerkorde tot stand waarbij de ouderlingen centraal stonden. Zij moesten, samen met de predikant en de diakenen, streng toezicht houden op de handel en wandel van de gelovigen. Calvijn streefde een theocratisch ideaal na: samenwerking van kerk en overheid op grond van bijbelse beginselen, maar de kerk moest op haar eigen terrein geheel vrij zijn. Via de strenge controle van gelovigen zou zelfs de staat min of meer onder kerkelijk toezicht moeten vallen. In de praktijk was het, niet alleen in Friesland, juist andersom: de overheid beheerste en bevoogdde de gereformeerde kerk in hoge mate. Dat kwam vooral omdat de *Dordtse kerkorde* hier niet werd ingevoerd. Nu willen we ook weer niet zeggen dat

de kerk totaal geen invloed op de staat had, maar meestal waren de Staten betrekkelijk doof voor het lawaai dat uit die hoek kwam.
Het al gememoreerde besluit van 31 maart 1580 legde de grondslag voor de ijzersterke positie die de Nederduitse Gereformeerde kerk gedurende ruim twee eeuwen tegenover de andere kerkgenootschappen zou innemen. De katholieke kerkgebouwen werden overgenomen en ‘geschoond’ van heiligenbeelden en andere kenmerken van de katholieke eredienst. Aanvankelijk was er een schromelijk gebrek

aan predikanten, maar langzamerhand verminderden de problemen. Waar vroeger elk dorp, hoe nietig ook, minimaal een pastoor had kwamen nu veel combinaties tot stand waarbij twee of meer kleine dorpen samen een gereformeerde gemeente vormden met één predikant en één kerkenraad. Alleen steden en grote dorpen konden zich twee of meer predikanten veroorloven. De kerkvoogdijen en diaconieën opereerden meestal alleen in eigen dorp en bleven dus doorgaans zelfstandige eenheden. Er kwam ook een hiërarchische organisatie van de grond. Naburige gemeenten vormden samen een ring, en ringen een classis. De classes (aanvankelijk drie, later zes) vormden samen de provinciale synode, die al in 1580 voor het eerst vergaderde. De provinciale synode was het hoogste orgaan, de gewestelijke autonomie was ook hier van toepassing.
De omwenteling van 1795 luidde het einde in van de bevoorrechte positie van de Nederduitse Gereformeerde kerk. Toch duurde het in Friesland nog een jaar voordat daaraan officieel een einde werd gemaakt en de scheiding van kerk en staat werd gedecreteerd. De staatsregeling van 1798, de eerste nationale grondwet, kende soortgelijke bepalingen. Na de restauratie kwam er een landelijk Algemeen Reglement voor de gereformeerde kerk tot stand, die van toen af aan de Nederlandse Hervormde kerk heette (1816). De organisatie in ringen, classes en synodes veranderde niet. Wel werden de banden met de staat weer aangetrokken. De Hervormde kerk kwam de negentiende eeuw niet ongeschonden door, de Afscheiding van 1834 en de Doleantie van 1886 betekenden forse aderlatingen.

Literatuur: W. Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650* (Hilversum/Leeuwarden 1999). L.J. van Apeldoorn, *De kerkelijke goederen in Friesland*, 2 dln (Leeuwarden 1915) en S. Cuperus, *Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek*, 2 dln (Leeuwarden/Groningen 1916, 1920).

Remonstranten
De remonstranten waren volgelingen van de theoloog Arminius en worden daarom ook wel arminianen genoemd. Door hun tegenstanders onder aanvoering van Gomarus (de contraremonstranten) werden ze als te vrijzinnig bestempeld, ze hadden bijvoorbeeld ‘afwijkende’ ideeën over de predestinatie. Op de synode van Dordrecht (1618-1619) verloren ze het pleit en werden vervolgens een tijd onderdrukt. Een aanzienlijk aantal remonstranten vertrok naar Sleeswijk-Holstein en stichtte daar de stad Frederikstad (nu: Friedrichstadt) in typisch Hollandse stijl. Later in de zeventiende eeuw konden ook zij profiteren van het mildere godsdienstklimaat en min of meer ongestoord hun geloof belijden. In Friesland kwam het alleen in Dokkum tot stichting van een kleine remonstrantse gemeente. Deze had lid-

maten tot in de verre omtrek, onder meer in Leeuwarden. Opmerkelijk aan deze gemeente is dat ze in 1797 een fusie aanging met de doopsgezinde gemeente aldaar en verder ging als Verenigde Christelijke Gemeente. Het aantal remonstranten in heel Friesland bedroeg destijds 24. Tegenwoordig is er alleen nog in Leeuwarden een remonstrantenkring.

Waalse gereformeerden
Deze groep was in Friesland weinig talrijk. In Leeuwarden kwam in 1659 een Waalse gemeente tot stand. Een groep hugenoten die in Gaasterland terechtkwam stichtte in 1684 een gemeente te Balk, maar die leed een kwijnend bestaan en verdween weer in 1721. Ook in Franeker, Harlingen en Bolsward hebben Waalse gemeenten bestaan. De Waalse gereformeerden waren hier volkomen gelijkgesteld met de hervormden en werden in 1796 daarom ook niet onderscheiden in de volkstelling. Hun aantal zal toen ongeveer 100 hebben bedragen. Lang bleef Frans de voertaal, het was chique om bij de Waalse gemeente te horen. Als laatste werd die van Leeuwarden in 1889 opgeheven.

Luthersen
Door immigratie van vooral Duitsers konden er in de zeventiende eeuw evangelisch-lutherse gemeenten ontstaan te Harlingen en Leeuwarden. Sinds 1681 genoten lutheranen vrijheid van godsdienst. In Harlingen had een kerkscheuring plaats die leidde tot de stichting van een Hersteld Evangelisch Lutherse gemeente (1800); deze is in 1952 weer verenigd met de moedergemeente aldaar. Ook op Ameland vestigden zich lutheranen, meest uit Amsterdam. In streken die ver van steden met lutherse gemeenschappen waren verwijderd, zoals Gaasterland, hebben de lutheranen zich meestal aangesloten bij de plaatselijke gereformeerde kerk. In de lidmatenboeken wordt soms melding gemaakt van personen ‘van de Augsburgse confessie’, een ander woord voor lutheranen. Bij de volkstelling van 1796 hebben 897 personen opgegeven dat ze luthers waren.

Hernhutters
Deze stroming wordt ook aangeduid als Evangelische of Moravische broederschap. Het is een achttiende-eeuwse afscheiding van de lutherse kerk, geëntameerd door graaf Zinzendorf. Qua gedachtengoed is er verwantschap met de doopsgezinden. De Hernhutters maakten zich met name verdienstelijk door hun zendings- en ontwikkelingswerk onder (voormalige) slaven. In Friesland hebben we een broederschap van zeer bescheiden omvang gekend te Akkrum; deze vestiging was gelieerd met die te Blokzijl. In 1796 telde de gemeenschap 20 zielen.

Joden
Zie hoofdstuk 4.

Afscheiding
Na de invoering van het Algemeen Reglement in 1816 rezen in de Nederlandse Hervormde kerk kritische geluiden over de belijdenis van dit kerkgenootschap. De geluiden hadden ook betrekking op het gebrek aan bezieling en beleving. In 1834 scheidden enkele predikanten zich af onder aanvoering van ds. Hendrik de Cock, predikant te Ulrum. De Cock streefde naar herstel van de oude waarden van het calvinisme uit de zestiende eeuw, de oorspronkelijke gereformeerde leer. De overheid pakte De Cocks volgelingen hard aan, hun godsdienstoefeningen werden betiteld als ordeverstoringen. Wie een godsdienstoefening van afgescheidenen bezocht overtrad dus de wet. Verscheidene sympathisanten en ook De Cock zelf kwamen in de gevangenis terecht. Maar dat kon de beweging niet keren. Al spoedig ontstonden in Friesland diverse gemeenten van afgescheidenen onder de naam Christelijke gereformeerde kerken. Een groot aantal afgescheidenen is enige tijd later naar Amerika geëmigreerd om daar de vrijheid te zoeken. Er gingen ook predikanten mee.
Onder de Christelijke gereformeerden ontstonden al spoedig veel onenigheden die tot verdere scheuringen hebben geleid. Zo ontstonden groeperingen als

Gereformeerde gemeenten onder het Kruis, Ledeboerianen en Vrije Evangelische gemeenten. Een deel van de afgescheidenen sloot zich naderhand aan bij de Doleantie.

Literatuur: J. Wesseling, *De afscheiding van 1834 in Friesland*. Drie delen (Groningen 1981-1983).

Doleantie
In 1886 vond er nogmaals een scheuring plaats in de hervormde kerk, die bekend werd onder de naam Doleantie. Ook de dolerenden ('zij die klagen') wilden terug naar de oude gereformeerde waarden van het calvinisme. Hun voorman was Abraham Kuyper ('Abraham de geweldige'), destijds hoogleraar aan de nog jonge Vrije Universiteit en ouderling te Amsterdam. De Doleantie vond in het noordoosten van Friesland veel aanhangers, maar in de zuidwesthoek bleef de bevolking grotendeels bij het oude. De eerste gemeenten die hier tot stand kwamen waren die te Reitsum en Kollum. Aanvankelijk koos de beweging voor de naam Nederduits Gereformeerde Kerken, maar sinds in 1892 een deel van de kerken uit de Afscheiding zich aansloot heten ze Gereformeerde Kerken in Nederland.
Ook deze kerk was onderhevig aan twisten en scheuringen, die onder meer leidden tot het ontstaan van de Vrijgemaakte Gereformeerde Kerken onderhoudende artikel 31 (1944).

Literatuur: W. Volger, *Om de vrijheid van de kerk. Achtergrond en ontstaan van de Doleantie* (Kampen 1954).

Bronnen
In de archieven van plaatselijke kerken en overkoepelende organisaties bevinden zich tal van bronnen die voor uitgebreider genealogisch onderzoek van belang zijn. Daarbij moet u rekening houden met de organisatie binnen de kerk.
Bij de protestantse kerken was het als volgt geregeld: de *kerkenraad* hield zich bezig met de registratie van de kerkelijke bevolking en met het toezicht op de gemeente, inclusief het uitoefenen van tucht. De *diaconie* was verantwoordelijk voor de armenzorg van de gemeenteleden (zie hoofdstuk 10) en de *kerkvoogdij* voerde het bewind over de goederen en middelen. In de gereformeerde kerken wordt dat gedaan door de *commissie van beheer*. Ook bij de katholieken was er onderscheid tussen de geestelijke en materiële zaken; de eerste categorie werd behartigd door de *pastoor*, de tweede door het *kerkbestuur* (de kerkmeesters).
De belangrijkste bronnen voor het vinden van persoonsgegevens in kerkelijke archieven zijn:

1. *Verslagen* (acta, handelingen, notulen) *van vergaderingen*. Deze komen van hoog tot laag voor, dus in de archieven van synodes, classes en kerkenraden. Bij de hogere organen vormen ze in de regel zelfs de ruggengraat van het archief. In de notulen zijn met grote regelmaat biografische gegevens te vinden. Het meest interessant zijn de tuchtzaken, die laten ons mensen van vlees en bloed zien. Van een lidmaat van de kerk werd immers verwacht dat hij zich aan de kerkelijke regels hield en blijk gaf van een onberispelijke levenswandel. Deed iemand dat niet, dan mocht of liever moest de kerkenraad hem/haar ter verantwoording

roepen (*censura morum*) en kon de overtreder deelname aan het Heilig Avondmaal worden ontzegd. Als uiterste maatregel kon afsnijding van de gemeente worden toegepast. Meestal beloofde het lijdend voorwerp beterschap, maar vaak viel men toch in herhaling, vooral de alcoholisten. Daarnaast vindt u tal van andere zaken in deze bron terug, zoals beroeping en intrede van predikanten, pastoors en rabbijnen, verkiezing van ouderlingen en diakenen, het ver-

strekken van attestaties en het aanstellen van schoolmeesters, organisten, kosters en doodgravers. Ook kwesties met betrekking tot de armenzorg en het onderwijs kwamen geregeld op de tafel van de kerkenraad.
Ernstige tuchtgevallen, waarbij de kerkenraad met de zaak verlegen was, werden soms (ook) door de classis behandeld. In de classicale vergadering kwamen ook het beroepingswerk, vervulling van vacatures en kwesties waarbij predikanten betrokken waren aan de orde. Die kwesties konden zowel de geloofsleer als privé-zaken en levenswandel betreffen.

2. *Lidmatenregistratie*. In hoofdstuk 3, pag. 68, is de lidmatenregistratie bij de gereformeerden en doopsgezinden vóór 1811 behandeld. Omdat dat jaar geen verschil oplevert in de wijze van ledenadministratie kunnen we hier kort zijn. Een nieuw aspect is wel dat in de negentiende eeuw meer mensen naar een andere kerk overgingen en dat daarvan ook vaak aantekening werd gehouden. Bij de protestantse kerken is de geloofsbelijdenis vereist om aan het avondmaal te kunnen deelnemen.
In de meeste archieven van rooms-katholieke kerken bevinden zich communicantenlijsten en registers van vormelingen. Het begrip *attestatie* in de zin van bewijs van lidmaatschap kent men in de rooms-katholieke kerk niet.

3. *Visitatieverslagen.* Zowel in de rooms-katholieke als de protestantse kerken kent men het begrip visitatie, dat is bezoek door daartoe speciaal afgevaardigde geestelijken ter controle van het kerkelijke leven in hun gebied. Van hun bevindingen deden zij, meestal door middel van standaardformulieren, schriftelijk verslag aan hun opdrachtgevers. Deze verslagen geven dus een beeld van dat kerkelijke leven. Niet alleen de materiële zaken als kerkgebouwen, maar ook clerus en kerkvolk komen aan de orde, zodat het niet onmogelijk is dat u er namen van voorouders in vindt.
In Friesland is echter de kerkvisitatie eeuwenlang een dode letter gebleven. Men legde de voorschriften gewoon naast zich neer, uiteraard met goedvinden van de Staten. Het al vaker genoemde Algemeen Reglement van 1816 voor de Nederlandse Hervormde kerk kende ook voorschriften over kerkvisitatie en die konden niet zo gemakkelijk worden genegeerd. Vandaar dat de archieven van de classes wel negentiende- en twintigste-eeuwse verslagen bevatten. Dat geldt ook voor de gereformeerde classes uit die tijd.

4. *Rekeningen.* In de rekeningen van de kerk vinden we een overzicht van de inkomsten en uitgaven van het kerkbestuur, diaconie en kerkvoogdij. Per kerk en per periode wisselt de hoeveelheid informatie. In de zeventiende en achttiende eeuw is die beter dan later, wanneer vaak posten worden samengevat onder een noemer. Onder de uitgaven staan posten in verband met onderhoud van gebouwen, leveranties, salarissen en afdrachten. De uitgaven in verband met

armenzorg komen in het volgende hoofdstuk aan de orde. Bij de inkomsten moeten we denken aan opbrengsten van collecten, zitplaatsengeld, huren, legaten en inkomsten voor verleende diensten, bijvoorbeeld bij een begrafenis.

5. *Pachtgegevens.* Normaal gesproken heeft een kerkelijke gemeente vaste goederen in eigendom, soms zelfs heel veel. Bij een hervormde gemeente hebben de pastorie, diaconie en kerkvoogdij elk hun eigen, goed onderscheiden goederen. Bij combinatie van meer dorpen in één gemeente waren er meestal per dorp afzonderlijke diaconieën en kerkvoogdijen, die er voor waakten dat hun eigendommen niet werden vermengd met die van andere dorpen. In de loop van de negentiende en de twintigste eeuw is men in veel plaatsen overgegaan tot samenvoeging van kerkvoogdijen, inclusief hun bezittingen.
Van de verpachting daarvan wordt meestal een uitgebreide administratie bijgehouden, soms in aparte huurboeken, anders in de rekeningen en bijbehorende stukken. In die administratie zult u heel vaak voorouders aantreffen als huurder van een huis, een stuk land of een boerderij. Verder zitten er in de archieven vaak afschriften van huur-, koop- en andere contracten.

6. *Parochiememorialen.* In rooms-katholieke archieven bevinden zich soms *liberi memoriali*, een soort dagboeken die de pastoors verplicht moesten bijhouden.

7. *Verenigingen.* In zowel protestantse als rooms-katholieke kerkarchieven wemelt het van verenigingsmateriaal, zoals notulenboeken en ledenlijsten van mannen-, vrouwen-, jongens- en meisjesverenigingen, zangverenigingen, naaikransjes en zondagsscholen. Ook van de kerk afhankelijke of eraan gelieerde instituten als weeshuizen, bejaardentehuizen en scholen hebben hun archieven vaak bij de kerk gedeponeerd. U kunt daarin dan ook gegevens vinden over bewoners en personeel respectievelijk onderwijzers en leerlingen.

Beschikbaarheid
De meeste archieven van de overkoepelende organen (synodes, classes) van de grotere kerkgenootschappen zijn ondergebracht in Tresoar. De oudste notulenboeken van de hervormde synode en enkele classes zijn in druk verschenen:

J. Reitsma en S.D. van Veen (ed.), *Acta der provinciale particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, 8 delen (Groningen 1892-1899); J.J. Kalma, *Een kerk onder toezicht. Friese synodeverslagen 1621-1650*; idem *1651-1675*; idem *1676-1700* (Leeuwarden 1987, 1990). J.J. Kalma, *Een kerk in opbouw. Classisboek Sneek 1583-1624*; idem *Bolsward-Workum 1600-1633*; idem *Franeker 1636-1658* (Leeuwarden 1978-1983).

In Tresoar worden ook enkele honderden archieven van plaatselijke kerken, gemeenten dan wel parochies bewaard. In het HCL vindt u de archieven van kerken in Leeuwarden en Leeuwarderadeel, in het Streekarchivariaat Noordoost-

Friesland die in Dongeradeel en nog enkele meer. In het streekarchivariaat berust ook het archief van de Classis Dokkum van de Nederlandse Hervormde kerk. Sinds een aantal jaren neemt Tresoar geen nieuwe archieven meer in bewaring van plaatselijke kerken. Vaak gaan die nu naar de bewaarplaatsen van de burgerlijke gemeenten. Via www.friesarchiefnet.nl, kunt u onderzoeken of dat het geval is. Als het niet lukt is het archief waarschijnlijk nog bij de plaatselijke kerk. Het Archief- en Documentatiecentrum voor RK Friesland in Bolsward bewaart geen archieven van parochies, maar wel van andere lokale katholieke instellingen.
De archieven van de Waalse gemeenten (Franeker en Leeuwarden) bevinden zich bij de *Bibliothèque Wallonne*, onderdeel van de Universiteitsbibliotheek Leiden. De stukken zijn bijna uitsluitend in het Frans geschreven. De archieven van de lutherse gemeenten te Leeuwarden en Harlingen, waar de voertaal lang Duits is gebleven, worden in het HCL bewaard. Van de remonstrantse broederschap berust het archief in het Streekarchivariaat Noordoost-Friesland, onder de naam van de gefuseerde instelling: Verenigde Christelijke gemeente.
Van de Evangelische Broederschap (Hernhutters) te Akkrum en Blokzijl heeft Tresoar een verzameling fotokopieën van ‘dagboeken’ over de periode 1746-1804 (Toegang 348, inv.nr. 6178-6188; vgl. DTB 737; originelen in het Utrechts Archief). Ook over de quakers is wat gekopieerd materiaal aanwezig (1677-1701, Toegang 348, inv.nr. 6296 en Leeszaalbibl. 109).

Wanneer u tot de conclusie komt dat het archief dat u zoekt zich niet in een openbare bewaarplaats bevindt, dan kunt u informatie inwinnen met behulp van adresboeken of landelijke kerkelijke instellingen. De adressen van rooms-katholieke parochies zijn gemakkelijk te vinden in het *Jaarboek katholiek Nederland*, ook bekend als de *Piusalmanak*. Informatie over archieven van parochies kunt u ook verkrijgen bij het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen. *Het Jaarboek Nederlandse Hervormde Kerk* geeft adressen van hervormde gemeenten, het *Jaarboek Gereformeerde Kerken in Nederland* die van de gereformeerde kerken. Beide zijn, in verband met het Samen Op Weg-proces, in 2003 voor het laatst verschenen. Het wachten is nu op het eerste *Jaarboek voor de Protestantse Kerk in Nederland*. Informatie over archieven van de Samen Op Weg-kerken (hervormde, gereformeerde en evangelisch-lutherse gemeenten) kunt u achterhalen bij het Landelijk Diensten Centrum te Utrecht en het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (Vrije Universiteit te Amsterdam). Voor informatie over archieven van Doopsgezinde gemeenten en instellingen kunt u zoeken in het *Doopsgezind Jaarboekje* of u wenden tot de Commissie tot de Archieven van de Doopsgezinde Sociëteit in Nederland.

Beperkingen
Over het algemeen zijn stukken uit kerkelijke archieven niet ter inzage als ze jonger zijn dan 75 jaar, soms is die termijn 50 jaar. Ook zijn ze niet altijd voorzien van een

goede inventaris; dat geldt met name voor de archieven die niet bij archiefdiensten in bewaring zijn gegeven.

Literatuur

In het voorgaande hebben we bij diverse paragrafen al de belangrijkste algemene werken aangegeven. De geschiedenis van een plaatselijk kerkgenootschap wordt dikwijls beschreven in een jubileumuitgave, een artikel of een boek over lokale geschiedenis. Zulke boeken kunt u vrijwel altijd in Tresoar vinden. Praktische tips voor onderzoek in protestantse archieven staan in: J.G.J. van Booma, *Onderzoek in protestantse kerkelijke archieven in Nederland* (Den Haag 1994). Voor oude archieven van gereformeerden huize kunt u raadplegen P. van Beek (red.), *Gids van Afscheidingsarchieven* (Leusden 1991).

Over predikanten is veel gepubliceerd. Recente gegevens vindt u in bovengenoemde jaarboeken, waarin ook biografieën van overleden predikanten voorkomen. Oudere naamlijsten met biografische gegevens zijn: T.A. Romein, *Naamlijsten der Predikanten, sedert de Hervorming tot nu toe, in de Hervormde Gemeenten van Friesland* (Leeuwarden 1886); S.D. van Veen, *Aanvullingen en verbeteringen van Romein's Naamlijst der Predikanten in de Hervormde Gemeenten van Friesland* (Leeuwarden 1892); J.J. Kalma, *Naamlijst der Friese Hervormde Predikanten (1880-1959)* (Leeuwarden 1959); J.J. Kalma, *Naamlijst der Friese Gereformeerde Predikanten (1834-1964)* (Leeuwarden 1964); J.J. Kalma, *Naamlijst der Friese Doopsgezinde Leke- of Liefdepredikers en Predikanten (16de eeuw-1962)* (Leeuwarden 1962).

10 SOCIALE ZORG EN *GEZONDHEIDSZORG*

Armoede is van alle tijden en ze heeft zich ook in de geschiedenis van Friesland in alle eeuwen gemanifesteerd. De bestrijding ervan was voorheen een zaak van lokale burgerlijke en kerkelijke instellingen. De wereldlijke overheid trad voornamelijk wetgevend en toezichthoudend op. Pas het na de Tweede Wereldoorlog ingevoerde stelsel van sociale wetgeving maakte grotendeels een einde aan structureel ernstige maatschappelijke misstanden.
Behalve zorg voor armen was er ook aandacht voor zieken en bejaarden. Uiteraard niet zo intensief als in onze tijd, maar ook deze aspecten leveren tijdens uw onderzoek interessante mogelijkheden om voorouders op te sporen en meer over hun leven te weten te komen.

ARMENZORG
Voor mensen die zichzelf niet konden bedruipen waren er, variërend van plaats of regio, mogelijkheden om financiële of materiële ondersteuning (de oude termen waren ‘bedeling’ en ‘alimentatie’) te bekomen. Men ging alleen tot het verlenen van bijstand over als was gebleken dat de naaste familieleden niet in staat waren bij te springen. Van de zorgverstrekking moet u zich niet al te veel voorstellen. De behoeftige kreeg wat goederen in natura (levensmiddelen, turf, kleding, medische zorg) en een paar stuivers per week om te kunnen overleven. Soms waren er armhuizen waarin men kon verblijven en anders werd ook wel de huur betaald.
Evenals bij andere thema’s geldt voor de armenzorg: naarmate we dieper in het verleden duiken worden de gegevens over individuen schaarser. Een duidelijk beeld van wat de behoeftigen aan steun ontvingen en welke personen voor bedeling in aanmerking kwamen krijgen we pas vanaf de zeventiende eeuw.

Armbesturen, diaconieën en kerkvoogdijen
De armenzorg werd ten tijde van de Republiek uitgeoefend door een grote verscheidenheid aan instellingen en besturen. Een edict uit 1531 schreef voor dat stads- en dorpsbesturen voor hun armen moesten zorgen; voordien was er uitsluitend liefdadigheid van particuliere aard. De bedoeling van de wet, die in alle

Nederlandse gewesten van kracht werd, was om landloperij en bedelarij tegen te gaan. In de loop van de zestiende eeuw ontstonden dan ook geleidelijk overal stedelijke instellingen voor armenzorg. Op het platteland was het in de praktijk een zaak voor de kerk. De reformatie veranderde niet veel aan deze toestand. Als vuistregel kan worden gesteld dat lidmaten van een kerkgenootschap voor steun moesten aankloppen bij de diaconie van hun eigen kerk. Deze regel werd vanaf 1755 door de Staten wettelijk voorgeschreven. Wie geen lidmaat was moest zich in de steden wenden tot de daarvoor bestemde burgerlijke instelling. Ten plattelande nam de plaatselijke kerkvoogdij deze plicht op zich; formeel waren 'de gezamenlijke ingezetenen' verantwoordelijk. Zoals in wel meer aangelegenheden - bijvoorbeeld het onderwijs - fungeerde de kerkvoogdij hier dus eigenlijk als dorpsbestuur. In enkele grote dorpen bestonden afzonderlijke armvoogdijen. In het algemeen was de behoeftige bij de kerkelijke instellingen beter af dan bij de burgerlijke.
Bij de 'betere standen' heerste tot diep in de negentiende eeuw algemeen de opvatting dat armoede vaak het gevolg was van luiheid en een verkeerd bestedingspatroon. Het ruimhartig verstrekken van bijstand zou dan ook alleen maar meer profiteurs ('luye ledich-gangers' zegt een plakkaat uit 1642) aantrekken. Daarom kwamen slechts mensen die door ziekte, ouderdom of invaliditeit niet meer konden werken voor ondersteuning in aanmerking. Allereerst werd uitgezocht of de zorgplicht ook op een andere instantie kon worden afgewenteld. De aanvrager moest namelijk al geruime tijd (vanaf 1630 twee, vanaf 1660 vijf jaar) ergens zonder ondersteuning gewoond hebben om ter plaatse recht op bijstand te kunnen doen gelden. Was dat niet het geval, dan moest de vorige woonplaats er voor opdraaien. Wanneer de aanvrager nergens aanwijsbaar vijf jaar had gewoond werd de geboorteplaats aangesproken. Omdat er destijds geen geboorte- of bevolkingsregisters werden bijgehouden was de vaststelling van de essentiële gegevens vaak een probleem. Talrijk zijn de processen die voor het Hof van Friesland over onderhoudsplicht werden gevoerd. Ook werden mensen die in armoede dreigden te vervallen wel eens met zachte hand of iets steviger aandrang aangespoord om - desnoods tijdelijk - naar een ander dorp te verhuizen. Veelal werd er ook een rem gezet op vrije vestiging. Zo moesten Leeuwarder huiseigenaren de autoriteiten melden aan wie zij woonruimte wilden verhuren en als de nieuwe inwoner het stadsbestuur niet aanstond werd hij de stad uitgezet.
De verstrekking van alimentatie ging gepaard met een grondige controle van de omstandigheden waarin de aanvrager en zijn gezin verkeerden. Kinderen werden al op jeugdige leeftijd geacht bij te dragen in de kosten van levensonderhoud en zo het beroep op de voorzieningen te verminderen. Ook door middel van werkverschaffing probeerden de instanties de kosten te drukken. In stedelijke werkhuizen werden bedeelden, hun kinderen en bedelaars aan het werk gezet, vooral in de textielbewerking. De armbestuurders zagen ook toe op de levenswandel van hun cliënten. Bijzonder stigmatiserend was dat bedeelden op hun kleding een insigne moesten dragen waaraan iedereen kon zien dat zij ondersteuning genoten en van welke

instelling. Deze verplichting werd in 1769 door de Staten verordonneerd en in 1796 door de Representanten afgeschaft.
Al het voorgaande houdt in dat er in de archieven van de instellingen voor armenzorg niet alleen gegevens over de financiële omstandigheden van bedeelden te vinden zijn, maar ook wel over hun levenswandel of herkomst. Dit geldt echter vrijwel alleen in de steden, waar veel meer administratie werd bijgehouden dan in de dorpen.

Armenzorg in de negentiende en twintigste eeuw
De Franse tijd bracht geen vernieuwing op het gebied van de armenzorg, maar daarna kwamen er wettelijke regelingen die - uiteraard - voor het hele land golden. De *Wet op het domicilie van onderstand* uit 1818 schreef voor dat het armbestuur in de gemeente, waar een bedeelde was geboren, moest zorgen voor zijn of haar onderhoud, ook al was betrokkene elders woonachtig. Die plicht ging pas over op de nieuwe woonplaats als iemand daar minimaal vier jaar had gewoond en gedurende die tijd belasting had betaald. Was dat niet het geval, dan kon de bijstand worden verhaald op de geboorteplaats. De rol van de kerkgenootschappen bleef prominent. In feite veranderde er dus al met al niet veel.
Het gevolg was dan ook dat de uitkeringsinstanties nog steeds probeerden bedeelden op elkaar af te schuiven. Geschillen tussen instellingen in dezelfde provincie werden niet meer door een rechtbank, maar door Gedeputeerde Staten beslecht, terwijl bij conflicten die de gewestelijke grenzen overschreden de koning het laatste woord had. Aan een besluit ging soms een zeer uitgebreide correspondentie vooraf, echt voer om te smullen voor een genealoog.

De overheid gaf zelf geen directe steun aan behoeftigen, maar coördineerde wel de hulpverlening bij calamiteiten. Zo leidde de rampzalige overstroming van 1825 tot de vorming van de ‘Commissie tot onderstand van de noodlijdenden door de watervloed van 1825’, waarvan het archief veel informatie over geleden schade door ingezetenen bevat (Toegang 11, inv.nrs. 3867-3907, periode 1825-1830). Rond het midden van de negentiende eeuw heerste er zo’n enorme armoede, grotendeels veroorzaakt door slechte oogsten (vooral in de aardappelteelt), dat de rijksoverheid een einde wenste te maken aan de afschuifstrategieën van gemeenten en diaconieën. Dit resulteerde in de *Armenwet* van 1854. In deze wet werd iemands domicilie van onderstand gedefinieerd als de geboorteplaats (na 1870 de woonplaats). Burgerlijke armbesturen hoefden alleen steun te verlenen als geen enkele kerkelijke instantie zich om een behoeftige wilde bekommeren, zodat de diaconale zorg maatgevend bleef. Zoals u zich gemakkelijk kunt indenken leidden ook deze regels niet tot het verdwijnen van afschuifpogingen, nu tussen plaatselijke diaconieën en burgerlijke instanties. En ook nu weer vormen de notulen en de correspondentie van de instanties boeiende lectuur voor genealogisch onderzoek naar armlastige voorouders.

Door de toenemende verpaupering in de tweede helft van de negentiende eeuw kregen veel kerken geldgebrek en moesten ze door de burgerlijke overheid worden gesubsidieerd. De rol van de kerken werd daardoor, en ook door toenemende onkerkelijkheid, kleiner en die van de burgerlijke instellingen groter. Dit resulteerde onder meer in de oprichting van gemeentelijke armenhuizen. Omdat de concrete hulpverlening lokaal werd geregeld waren er tussen de gemeenten aanzienlijke verschillen in de hoogte van de uitkeringen en de soepelheid waarmee aanvragen werden beoordeeld. Leeuwarden bijvoorbeeld stond als relatief royaal bekend en dat had inderdaad de aanzuigende werking die de stadsbestuurders zo vreesden. De landbouwcrisis aan het eind van de eeuw dreef veel landarbeiders van het platteland naar de stad. Er waren ook veel schippers en andere minder honkvaste personen die in de herfst een goed heenkomen zochten in de Friese hoofdstad.
In die tijd werden veel nieuwe initiatieven ontplooid voor een betere bestrijding van de armoede. Deels kwamen die uit de hoek van de overheid en de welgestelde burgerij (niet in de laatste plaats uit angst voor het opkomende socialisme en ongeregeldheden), deels uit de arbeiderskringen zelf. De initiatieven resulteerden onder meer in de oprichting van coöperaties op gebieden als sociale woningbouw, productie en handel.

Pas in het begin van de twintigste eeuw kwam er wetgeving waarbij de rijksoverheid zelf structureel geld beschikbaar stelde voor armenzorg. De nieuwe *Armenwet* van 1912 bepaalde onder meer dat werklozen zoveel mogelijk voor hun uitkering moesten werken. Dat gaf een nieuwe impuls aan de werkverschaffing, waarbij niet langer de nadruk lag op kleinschalig werk als vlasbraken of textielbewerking. Van rijkswe-

ge werden grote infrastructurele projecten aangepakt als de aanleg van de Afsluitdijk en de drooglegging van IJsselmeerpolders. De werkverschaffing was nogal populair en trok zelfs arbeiders aan. Het werk lag meestal ver van huis, maar daar werd door de overheid niet zo aan getild. De werkverschaffing was vooral bedoeld voor ongeschoolde werkkrachten, geschoolde arbeiders en kantoormensen werden er niet toe verplicht. Wie een uitkering trok moest zich wel onaangename zaken als ‘stempelen’ en ‘het gat in het fietsplaatje’ laten welgevallen.
Ook in de oorlog bestond er werkverplichting, toen heette dat *Arbeidseinsatz*. Zo werd het vliegveld van Leeuwarden sterk uitgebreid met behulp van werklozen. Wie in eigen land geen werk kon vinden werd naar Duitsland gestuurd.
Na de oorlog, met name in de jaren vijftig, was er opnieuw vrij veel werkloosheid en ook weer werkverschaffing. Oudere lezers zullen zich de term DUW (Dienst Uitvoerende Werken) nog wel herinneren. Het ging ditmaal meest om gemeentelijke projecten, dus dichter bij huis dan vóór de oorlog.

Bronnen en beschikbaarheid
Veel archivalia van kerkelijke en burgerlijke instellingen van sociale zorg berusten bij de Friese archiefdiensten. Die van de burgerlijke instellingen zult u vooral bij de gemeenten moeten zoeken. De archieven van kerkelijke instellingen zijn vaak aanwezig in Tresoar, maar natuurlijk hebben ook het HCL en het Streekarchivariaat u veel te bieden. Voor het zoeken naar kerkelijke archieven die niet in openbare bewaarplaatsen verblijven verwijzen we naar hoofdstuk 9. Het archief van Gedeputeerde Staten, het orgaan dat moest beslissen in uitkeringsconflicten, bevindt zich in Tresoar.
In de archieven van burgerlijke instellingen is over besluitvorming inzake bijstandsverlening materiaal te vinden in notulen van vergaderingen en bijbehorende correspondentie. In de dorpen, waar vooral de plaatselijke kerkvoogdijen en diaconieën de zaken regelden, is over die aspecten weinig materiaal voorhanden. Zogenaamde *akten van indemniteit* of borgstellingen, waarbij gemeenten zich voor een zekere periode garant stelden voor het onderhoud van naar elders vertrokken inwoners, zijn in Friesland schaars. Iets minder zeldzaam zijn akten van overgaaf, waarbij de

aspirant-bedeelde zijn of haar (meestal schamele) bezittingen aan de uitkeringsinstantie afstond in ruil voor alimentatie. Op die manier kwam de diaconie nogal eens aan een huisje. Bijna altijd zijn er veel stukken aanwezig over het beheer van bezittingen en de verstrekking van steun. Dat kunnen kasboeken, jaarrekeningen en lijsten van bedelingen zijn. Zoals u zich kunt voorstellen zijn recente gegevens niet voor onderzoek toegankelijk. Tegenwoordig worden de gegevens trouwens op grote schaal na zekere tijd vernietigd.

INSTELLINGEN VAN SOCIALE ZORG

Tot ver in de zestiende eeuw bemoeiden uitsluitend particuliere instellingen, de *gasthuizen*, zich met de zorg voor armen, zieken en bejaarden. Ze danken hun bestaan meestal aan schenkingen van rijke kinderloze weldoeners. De meeste van zulke instellingen waren in de steden te vinden, maar ze komen ook in dorpen voor. Zo kon het nietige Swichum bogen op een bescheiden gasthuis, het *Aytta-godshuis*, geschonken door de beroemde zestiende-eeuwse staatsman Viglius van Aytta, dat tot het begin van de twintigste eeuw heeft bestaan (zie pag. 197). Na de hervorming bleven de katholieke instellingen meestal met een aangepaste doelstelling in stand en er kwamen ook nieuwe bij. Een bekend voorbeeld van zo'n nieuwe stichting is het Poptagasthuis in Marssum. Soms hadden de stichters in hun testament bepaald dat hun verwanten voorrang moesten hebben bij het profiteren van de voorzieningen. Die konden bestemd zijn voor zieken, gebrekkigen, bejaarden, weduwen, wezen of doortrekkende vreemdelingen en bestonden in onderdak en steun in geld of in natura, hetzij tijdelijk, hetzij permanent. Als tegenprestatie moesten de beneficianten bidden voor het zieleheil van hun weldoeners. Uiteraard werd dit gebruik na de hervorming afgeschaft. In het Poptagasthuis, waar weduwen waren gehuisvest, moesten de bewoners het zilver poetsen.

Gast- en ziekenhuizen

Grote gasthuizen verenigden de zorg over verschillende van bovengenoemde doelgroepen. In veel gevallen kan men daarbij spreken van armenzorg, maar niet altijd. Niet elke bejaarde was immers armlastig en dat gold zeker niet voor de *proveniers*, mensen die zich tegen betaling van een plaats in een gasthuis hadden verzekerd.

Het bekendste Friese gasthuis was ongetwijfeld het Sint Anthonygasthuis aan de Grote Kerkstraat in Leeuwarden. Het dateert vermoedelijk uit de veertiende eeuw. Ook in andere Friese steden werden gasthuizen opgericht, meest in de vijftiende eeuw. In het Sint Anthonygasthuis werden zowel proveniers als armen verzorgd, zij het niet op dezelfde voet. Het gasthuis beschikte over een beijer, een afdeling waar passanten enkele nachten mochten doorbrengen. Naderhand werden in de beijer, die tot 1755 heeft bestaan, vooral armen ondergebracht. In de loop der eeuwen accumuleerde het gasthuis veel bezittingen, zowel huizen in de stad als landerijen daarbuiten. In de huizen werden voornamelijk armen ondergebracht. Het Sint Anthoon beschikte over een eigen kapel en een ziekenzaal. Tot het voorzieningenpakket behoorden ook maaltijdverstrekkingen, de soepuitdelingen van het gasthuis waren befaamd. Bijzonder aan het gasthuis was dat het stadsbestuur sinds 1525 de bestuurders (‘voogden’) benoemde en dat het na 1580 inkomsten uit de voormalige kloostergoederen ontving. Ook de andere Friese gasthuizen verschaften doorgaans zorg aan proveniers, behoeftigen en passanten. In de loop der tijd verdwenen de proveniers en passanten als doelgroepen en bleef alleen de armenzorg over.
Echte ziekenhuizen bestonden er in Friesland niet vóór de negentiende eeuw. Vanouds hadden de grotere kloosters wel een ruimte waarin zieken konden worden verpleegd en ook sommige gasthuizen beschikten over beperkte faciliteiten waar medische zorg werd verleend. Voor lijders aan pest en melaatsheid waren hier en daar opvangmogelijkheden. Leeuwarden kende pestkamertjes in de stad en een leprozenhuis buiten de muren. In de loop van de zeventiende eeuw werden ze gesloten.
Normaal gesproken werden zieken thuis verpleegd en werd een geneesheer of een chirurgijn ontboden, al naar gelang de financiële mogelijkheden van het gezin. Met het toenemen van de medische kennis, de opkomst van specialismen en van verplegend personeel ontstond de behoefte aan echte ziekenhuizen. Als eerste in Friesland werd in 1842 te Leeuwarden het Stadsziekenhuis gesticht, Harlingen volgde in 1873. In de jaren tachtig kreeg Leeuwarden er twee ziekenhuizen bij, in 1880 het Diaconessenhuis op protestantse, in 1883 het Bonifatiushospitaal op rooms-katholieke grondslag. Na een bescheiden begin groeiden beide instellingen voorspoedig, zodat ze op den duur het Stadsziekenhuis ruimschoots overvleugelden. Sinds lang zijn de drie instellingen gefuseerd tot het Medisch Centrum Leeuwarden (MCL). Ook in andere plaatsen met een centrumfunctie (Harlingen, Dokkum, Drachten, Heerenveen en Sneek) verrezen enige tijd later ziekenhuizen.

Bronnen en beschikbaarheid
De archieven van gasthuizen bevinden zich doorgaans in de gemeentelijke archiefbewaarplaatsen. U kunt daar ook vaak stukken aantreffen die het gemeentebestuur heeft ontvangen of opgemaakt bij het uitoefenen van toezicht op particuliere instellingen. De archieven van het Sint Anthonygasthuis en enkele andere Leeuwarder gasthuizen worden in het HCL bewaard. Ook Tresoar heeft archieven uit deze

categorie, waarvan het Poptagasthuis te Marssum wel afzonderlijke vermelding verdient. Archieven van ziekenhuizen zijn zelden naar openbare bewaarplaatsen overgebracht. In het HCL bevindt zich een deel van de archieven van de oude Leeuwarder ziekenhuizen. Gegevens over patiënten worden overigens na verloop van tijd vernietigd. De ziekenhuizen die nu nog bestaan hebben omvangrijke archieven in eigen beheer, maar die zijn niet voor derden toegankelijk.
Wie meer wil weten over de medische stand kan in Tresoar onderzoek doen in de archieven van de Commissie voor geneeskundig onderzoek en toevoorzicht (1801-1865) en Afd. Friesland-Noord van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot bevordering der geneeskunst (1847-1974).

Weeshuizen
Vroeger was de sterfte veel hoger dan tegenwoordig, vooral bij het armere deel van de bevolking, zodat er relatief veel armlastige kinderen wees werden. Op het platteland werd de opvoeding van wezen meestal door de familie geregeld. Ze namen de kinderen zelf in de kost of besteedden ze bij derden uit. Zo mogelijk werden kost, inwoning en scholing betaald uit de middelen van de wezen zelf (zie pag. 114), anders moest de diaconie of de kerkvoogdij bijspringen.
In de steden ontstonden, meest in de zestiende eeuw, speciale instellingen voor de opvang van weeskinderen, de zogenaamde weeshuizen. Sommige daarvan waren bestemd voor weeskinderen van de gegoede burgerij (burgerweeshuizen), andere voor kinderen uit arme gezinnen (armenweeshuizen). Leeuwarden had van beide soorten één, het Old Burger Weeshuis (gesticht 1534) en het Nieuwe Stads Weeshuis (gesticht 1674). In de weeshuizen ontvingen de pupillen onderdak, voedsel en kleding. Ook werd er voor gezorgd dat ze onderwijs genoten en dat de jongens een vak leerden. Bij meisjes was dat minder het geval, ofschoon ze wel werden geschoold in handwerken. Maar ze werden ook wel aan het werk gezet via contracten met textielfabrikanten. Een enigszins macabere bijverdienste werd binnengehaald door weeskinderen mee te laten lopen in begrafenisstoeten (vgl. pag. 66). De kleding van de wezen bestond uit een soort uniform, waardoor de Leeuwarders ook wel spraken van de ‘rode’ (OBW) en de ‘blauwe’ wezen (NSW). Het belang van de weeshuizen verminderde in de loop van de negentiende eeuw en omstreeks 1930 waren ze allemaal verdwenen. Voor hun

archieven geldt hetzelfde als voor de gasthuizen: u moet ze zoeken in de gemeentelijke archiefbewaarplaatsen. Die van de beide Leeuwarder weeshuizen zijn aanwezig in het HCL. In het Streekarchivariaat kunt u het archief van de Arm- en Weesvoogden van Dokkum vanaf 1598 aantreffen. Dit college bestuurde ook het weeshuis.

Psychische zorg

Van de verzorging van krankzinnigen en zwakzinnigen in Friesland vóór de achttiende eeuw is nauwelijks iets bekend. Voor zover bekend waren hier geen 'dolhuizen' waarin krankzinnigen werden opgesloten. Wel was er in Harlingen een hofje waar geesteszieken enige verzorging konden krijgen. Voor het overige moest de familie of de lokale gemeenschap zichzelf maar zien te redden. Zoals op zoveel gebieden veranderden ook de ideeën over geestelijke gezondheidszorg in de loop van de negentiende eeuw. Gedeputeerde Staten schreven in 1826 een prijsvraag uit over de vraag hoe de problemen het beste konden worden aangepakt. Het vervolg daarop was niet meteen voortvarend, maar in 1851 kwam het dan toch tot een psychiatrisch ziekenhuis te Franeker. In de loop der tijd werd 'Franeker' een begrip in Friesland. Nog steeds bestaat de instelling, nu onder de naam Psychiatrische Inrichting.

Het oudste deel van het archief van de PI Franeker bevindt zich in de gemeentelijke archiefbewaarplaats aldaar. Omdat gedwongen opname in een psychiatrische inrichting alleen gebeurt op bevel van de rechter kunt u ook gegevens over geesteszieken vinden in de archieven van rechtbanken; zie daarvoor hoofdstuk 6.

Opvang van bedelaars, zwervers en vagebonden

Door het gebrek aan sociale voorzieningen waren er vroeger veel bedelaars en zwervers, ook wel aangeduid als landlopers en vagebonden. Soms opereerden zwervers in benden die een bedreiging vormden voor reizigers en plattelanders. Talrijk zijn de plakkaten die tegen hen werden uitgevaardigd, maar die losten het probleem niet op. Bedelen zonder vergunning was dan wel verboden, maar het werd vaak oogluikend toegestaan omdat de autoriteiten ook wel inzagen dat de arme sloebers verder weinig kansen hadden. Zwervers hadden het moeilijk. Overal werden ze zoveel mogelijk geweerd of per eerste gelegenheid zonder pardon de stad weer uitgezet.

Koning Willem I nam het initiatief voor een oplossing van het armoedeprobleem door de oprichting van de Maatschappij van Weldadigheid in 1818. Ook werden in Hoorn en Veere werkhuizen geopend waarin zwervers werden vastgezet (1822). Deze hebben echter maar een paar jaar bestaan, in 1827 werden de bewoners overgebracht naar Ommerschans, een leegstaand fort. De Maatschappij opende in 1823 ook een vestiging in Veenhuizen, speciaal bedoeld voor bedelaars en zwervers. De bewoners werden ondergebracht in kleine gemeenschappen ('koloniën', ze worden dan ook vaak aangeduid als 'kolonisten') en aan het werk gezet in de landbouw en ontginningsprojecten. Bovendien moesten ze heropvoeding ondergaan, in de hoop en verwachting dat ze ooit op een fatsoenlijke manier hun eigen brood konden verdienen. De meesten werden na enkele jaren inderdaad ontslagen. Je kon in een kolonie terechtkomen door een rechterlijk vonnis (zie hoofdstuk 6) of door een maatregel van de burgemeester wegens asociaal gedrag. Naderhand werden de vestigingen omgedoopt tot 'rijkswerkinrichtingen'. Tegenwoordig heeft Veenhuizen een gevangenismuseum; op www.gevangenismuseum.nl vindt u ook informatie over de geschiedenis.
De archieven van de Maatschappij van Weldadigheid zijn te vinden in het Drents Archief te Assen. Namen en meer gegevens van Friese bedelaars over de periode 1834-1859 en 1896-1901 zijn gepubliceerd.

Literatuur: R. van der Ley, 'Friese bedelaars in Veenhuizen en Ommerschans (1834-1859)', *Genealogysk Jierboek* 1996 156-175, 1997 145-160, 1998 113-132, 2000 107-127, 2001 150-164, 2002 186-200 en 2003 179-200; R. van der Ley, 'Friese veroordeelden in Veenhuizen en Ommerschans 1896-1901', *Genealogysk Jierboek* 1995 49-127 (alfabetisch geordende gegevens en pasfoto's van 474 in Friesland geboren mannen). Gebruik de indices op het *Jierboek* om snel op naam te zoeken.

Bejaardenzorg
Hoewel de mensen vroeger gemiddeld niet zo oud werden als nu moest er natuurlijk wel voor de ouderen worden gezorgd. Over het algemeen nam men bejaarde familieleden die niet meer zelfstandig konden blijven - en dan natuurlijk speciaal de eigen ouders - zelf in huis. Armlastige ouderen die geen kinderen hadden die hen konden ondersteunen moesten aankloppen bij de plaatselijke instelling die de zorgplicht had (doorgaans de diaconie), die hen vervolgens uitbesteedde bij particulieren.

Jelle Troelstra nam in 1864 zijn moeder, die met haar 66 jaar naar onze begrippen nog niet erg oud was, bij zich in huis (zie ook hoofdstuk 2). Ze was toen al ziekelijk, kon nauwelijks meer lopen en overleed al enkele maanden later. Pieter Jelles' oudste herinneringen betroffen deze grootmoeder, in het bijzonder haar overlijden: 'Het laatste wat mij van "Oate" is bijgebleven, is het door een witte muts omsloten wasbleeke gelaat in de doodkist. Met deze schimachtige herinnering verdwijnt de oude generatie, waaruit ik voortsproot, uit het gezicht'.

Vanaf de zeventiende eeuw ontstonden er tehuizen voor ouderen die over enig vermogen beschikten. Zo'n tehuis werd gewoonlijk betiteld als 'oude mannenhuis' of 'oude vrouwenhuis', al naar gelang de bestemming. Doorgaans waren ze gelieerd aan een plaatselijke kerk. Net als bij gasthuizen konden ouderen zich daar inkopen om dan verder levenslang verzorging genieten. Ook voor onbemiddelde ouderen kwamen in grotere plaatsen wel soortgelijke voorzieningen, maar meestal werden ze geplaatst in de 'gewone' armhuizen of bij particulieren. Door de steeds betere sociale voorzieningen verdwenen de inrichtingen voor armlastige ouderen en bleven op den duur alleen de algemene oude mannen- en vrouwenhuizen over, die tegenwoordig allemaal zijn omgevormd tot moderne bejaardenhuizen.
De archieven van de vroegere tehuizen maken vaak deel uit van de archieven van plaatselijke kerken (zie hoofdstuk 9). In andere gevallen zijn ze te vinden in de gemeentelijke archiefbewaarplaats of bij (de rechtsopvolger van) de instelling zelf.

Jeugdzorg
Buiten de zorg voor weeskinderen werd er vroeger maar weinig gedaan voor jeugdigen die bijzondere zorg behoefden, zeker niet van overheidswege. In het begin van de negentiende eeuw kwamen er particuliere initiatieven om iets aan deze situatie te veranderen. Het feitelijk begin van de kinderbescherming in Nederland is te stellen omstreeks het midden van die eeuw. In 1905 kwamen de in 1901 aangenomen kinderwetten tot uitvoering. Vermeldenswaard is vooral de burgerlijke kinderwet, die het wettelijke gezag regelde van ouders over hun kinderen en van voogden over hun pupillen. Er kwam een eind aan de ontastbaarheid van de ouderlijke macht: als ouders hun plichten verwaarloosden konden ze door de rechtbank - op advies van de Raad voor de Kinderbescherming - uit de ouderlijke macht worden ontzet. Nadat deze wetten waren ingevoerd namen particuliere instanties, gesteund door subsidies, het initiatief om de verzorging en opvoeding van verwaarloosde kinderen ter hand te nemen.
Onder de vele voogdijverenigingen die tot stand kwamen moet in de eerste plaats de Vereniging ‘Kinderzorg’, uitgaande van de Nederlandse Hervormde Kerk, worden genoemd. Deze kreeg in 1907 in Friesland twee afdelingen, de ene met de hele provincie, de andere met de classis Leeuwarden als werkgebied. In 1951 richtten ze samen het tehuis Tjallinga Hiem in Huizum op, vier jaar later fuseerden ze tot het Buro Kinderzorg. De archieven van deze instellingen worden in Tresoar bewaard (zie Toegang 130-13).

Na de oorlog kwamen er tientallen organisaties voor jeugdzorg bij. De meeste sloten zich aan bij een koepel, de Provinciale Jeugdraad, opgericht in 1955, later de Raad voor Jeugdaangelegenheden genaamd. Het archief van die organisatie berust in Tresoar. Daar is ook het archief van de Raad voor de Kinderbescherming aanwezig. Het mag alleen worden geraadpleegd met toestemming van de directeur van de Raad.

Literatuur: J. Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden: Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum-Leeuwarden 1997). Voor Leeuwarden speciaal drie hoofdstukken in R. Kunst e.a. (red.), *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* (Franeker 2000): J. Spaans, 'Zorg in Leeuwarden 1500-1800. Stadsbestuur en de zorg voor het algemeen welzijn' (p. 184-201); J. Frieswijk, 'Arbeiders, armoede en zorg in Leeuwarden' (p. 301-325) en P.Th. Kok, 'Armoede en bijstand' (p. 414-446).

11 IN DE SCHOOL*BANKEN*

Tegenwoordig volgt elk kind vanaf een bepaalde leeftijd onderwijs. Sinds de Leerplichtwet van 1900 is dit een verplichting. In het verleden was een aanzienlijk deel van de jeugd van onderwijs verstoken of werd slechts in zeer beperkte mate van onderwijs voorzien. Vaak moesten deze kinderen werken of meehelpen in het gezin, omdat de noodzaak om mede te voorzien in de dagelijkse behoeften groter was dan het verkrijgen van kennis op school. De vraag of onze voorouders onderwijs hebben genoten is dus wel degelijk zinvol, evenals de vraag wat voor onderwijs dat dan was. In de bronnen is weliswaar het nodige over dit onderwerp te vinden, maar ze bieden in veel gevallen weinig persoonsgegevens, zeker als we verder willen teruggaan dan het midden van de negentiende eeuw. De beschikbaarheid van bronnen hangt nauw samen met de wettelijke regelingen en de organisatie van het onderwijs. Uit de tijden dat de overheid zich nauwelijks met het onderwijs bemoeide zult u weinig gegevens aantreffen. Verder dient u er rekening mee te houden dat er in het algemeen meer te vinden is over onderwijskrachten en de gebouwen dan over leerlingen en de leerstof, ongeacht de periode.

ONDERWIJS VÓÓR 1795

In de middeleeuwen waren het vooral de plaatselijke kerken die zorgden dat er elementair onderwijs beschikbaar was, in principe voor iedereen toegankelijk, al kon niet iedereen het in de praktijk ook volgen. In sommige kloosters kon voortgezet onderwijs worden gevolgd en ook stichtten steden zelf dergelijke scholen. Friesland liep daarmee niet voorop, de eerste stedelijke school kwam in 1525 te Leeuwarden tot stand. Dit schooltype werd ‘grote school’ genoemd en is te beschouwen als voorloper van de latere Latijnse school, die voorbereidde op de universiteit. De reformatie bracht tijdelijk een tekort aan onderwijzers met zich mee, maar al snel herstelde dat zich en werd het aanbod groter en gevarieerder. Onderwijzers moesten de gereformeerde religie toegedaan zijn, maar verder werden er niet veel eisen gesteld. Toch was er wel degelijk sprake van vooruitgang. Er werd een universiteit gesticht (Franeker 1585) en ook in kleinere steden en de dorpen Kollum en Joure kwamen Latijnse scholen. In de steden kwamen ook particuliere school-

tjes op, waaronder een paar van doopsgezinde en lutherse signatuur. Dat was aan het eind van de zeventiende eeuw. Katholiek onderwijs werd niet geduld. In Leeuwarden werden in de achttiende eeuw door de stad scholen gesticht waar arme kinderen gratis onderwijs konden genieten.
Op het platteland werd het onderwijs in sterke mate geregeld door de plaatselijke kerkvoogdijen. Zij bekostigden de school en de leerkrachten uit de algemene middelen. Leerlingen waren destijds schoolgeld verschuldigd, te betalen aan de onderwijzer. Kinderen uit arme gezinnen moest hij gratis les geven, dat was bij zijn salaris inbegrepen. In de meeste dorpen was slechts één onderwijzer en doorgaans zaten alle kinderen in één (bedompt) lokaal waar ze min of meer aan hun lot werden overgelaten, althans weinig individuele aandacht kregen. Kleine dorpen konden geen onderwijzer betalen en waren niet zelden geheel verstoken van onderwijs. Soms werd er winterschool gehouden door een goedwillende dilettant. Al met al lieten het niveau van de onderwijzers, de faciliteiten en het gegeven onderricht veel te wensen over. Talrijk zijn de incidenten waarbij schoolmeesters betrokken waren, vaak speelde de alcohol daarbij een hoofdrol.

De universiteit te Franeker
In 1585 besloten de Staten dat Friesland een universiteit moest hebben. Het was na Leiden (1575) de tweede die in ons land tot stand kwam. De Staten beoogden met de universiteit niet in de laatste plaats het nijpende tekort aan predikanten te bestrijden. Het instituut werd gehuisvest in het gebouw van de Kruisbroeders te Franeker, dat sinds de reformatie leeg stond. Naar wordt aangenomen was dit een goedmakertje voor die stad omdat de Friese stadhouder zijn residentie naar Leeuwarden had verplaatst. Gezien de latere ontwikkelingen is het verleidelijk om te speculeren dat het een verkeerde beslissing was om de universiteit niet in de Friese hoofdstad te vestigen. De universiteit (of academie, hogeschool), die werd gefinancierd uit de opbrengsten van de kloostergoederen, kwam al snel tot bloei. Er heerste uiteraard een calvinistisch klimaat. De nadruk van het onderwijs lag op de rechten en de godgeleerdheid,

maar de universiteit bood wel degelijk het hele vakkenpakket. Hoogleraren van formaat trokken studenten van heinde en verre. Zo werd de universiteit leverancier van juristen, predikanten en medici.
Na omstreeks 1660 taande de aantrekkingskracht van het instituut. De buitenlandse studenten lieten Franeker links liggen, al bleven de Hongaren – aangelokt door studiebeurzen – nog lang komen. Doordat de kloostergoederen waren verkocht vloeiden de geldmiddelen minder rijkelijk. Omstreeks 1675 werd verplaatsing naar Leeuwarden overwogen, maar niet geëffectueerd. De achttiende eeuw wordt gekenmerkt door stagnatie, achteruitgang en uiteindelijk een zieltogend bestaan. Overigens was dit verschijnsel niet typisch voor Franeker, want het deed zich voor aan alle Nederlandse universiteiten. Het einde kwam abrupt. Curatoren en personeel ontdekten in november 1811 tot hun schrik dat Franeker niet meer voorkwam in een decreet betreffende de universiteiten in het keizerrijk. Na de restauratie werd in de academiegebouwen een onderwijsinstituut van lagere orde gesticht, het Rijksatheneum. Het atheneum kwam nimmer tot bloei en werd in 1843 opgeheven.
Tijdens haar bestaan hebben 170 professoren de universiteit gediend en werden er een kleine 15.000 studenten ingeschreven; overigens volgden niet alle ingeschrevenen ook colleges. Over beide groepen bestaan publicaties, voor de hoogleraren verwijzen we naar Boeles. De inschrijfregisters van studenten en promovendi (*matricula*) zijn gepubliceerd door Meijer c.s. De gegevens bestaan meestal uit de naam van de student, inschrijfdatum, plaats of streek van herkomst en studierich-

ting. De archieven van zowel de universiteit als het atheneum kunt u inzien in Tresoar (inventaris: Toegang 181).

Literatuur: W.B.S. Boeles, *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Atheneum te Franeker*, 2 dln (Leeuwarden 1878-1889); G.Th. Jensma et al. (red.), *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool* (Leeuwarden 1985); F. Postma en J. van Sluis, *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585-1843* (Leeuwarden 1995). S.J. Fockema Andreae en Th.J. Meijer, *Album Studiosorum Academiae Franekerensis (1585-1811, 1816-1844)* (Franeker 1968); Th.J. Meijer, *Album Promotorum Academiae Franekerensis (1591-1811)* (Franeker 1972); J. Visser, *Album collegii studiosorum ex gymnasio Leoverdiensi (1626-1668)* (Franeker 1985); R. Reinsma, *De Latijnse scholen in Friesland tussen 1815 en 1830* (Leeuwarden 1971).

Studiebeurzen

Er was de Staten veel aan gelegen dat ook onvermogende begaafde jongelui konden gaan studeren. Daarom stelden zij daarvoor middelen beschikbaar. Wij zouden het nu studiebeurzen studiebeurzen noemen, destijds sprak men van pensiën of stipendia. Het aantal daarvan was aanvankelijk meer dan 100, werd in 1618 vastgesteld op 41 en daalde verder in de loop der tijden. Zowel scholieren aan Latijnse scholen als studenten kwamen er voor in aanmerking. Ze werden aangeduid als *alumni* of *'s lands voedsterlingen*. Hoewel het de bedoeling was dat er theologie werd gestudeerd was dat in de praktijk lang niet altijd het geval.
Particuliere studiebeurzen waren er ook. Deze danken hun ontstaan doorgaans aan middeleeuwse fundaties, ooit door weldoeners in het leven geroepen. De fondsen waren in principe bestemd voor het lezen van missen voor het zieleheil van de stichters en hun familie, soms ook voor het financieren van een opleiding tot priester. De fondsen werden aangeduid als *beneficiën*, *prebenden* of *lenen*. De inkomsten werden betrokken uit daarvoor speciaal bestemde vaste goederen. Sommige prebenden waren zo rijk dat de daarmee begunstigde geestelijken (*beneficianten*) geheel van pastoraal werk waren vrijgesteld en weinig anders hoefden te doen dan het lezen van zielenmissen. Zulke prebenden heetten vrije lenen. Gewoonlijk was er testamentair bepaald dat zowel de bestuurders (*collatoren* of *provisoren*) van de lenen als de beneficianten zoveel mogelijk moesten worden gerekruteerd uit de familie van de stichters. Omdat misbruik (verduistering van eigendommen of onreglementair opstrijken van de inkomsten) redelijk vaak voorkwam oefende de overheid toezicht uit, onder meer op de benoeming van bestuurders. Een andere uiting van het toezicht was de registratie van leengoederen in 1543 in de zogenaamde *beneficiaalboeken.*
Na de reformatie werd het toezicht op de lenen opgedragen aan het College van Gedeputeerde Staten. Vanzelfsprekend werd het verboden om de fondsen te gebruiken voor zielenmissen. Voortaan mochten ze nog uitsluitend worden bestemd voor studie, bij voorkeur in de theologie, hoewel er ook lenen waren die andere studierichtingen toelieten. Hiervan hebben heel wat studenten geprofiteerd, sommige lenen verstrekten meer dan één toelage. Verschillende lenen hebben hun bestaan taai gerekt en nog steeds bestaan er in Friesland zo'n 25. In veel gevallen is het bestuur nu in handen van het college van B & W van de gemeente waar ze zijn gevestigd; qua rechtsvorm zijn het sinds 1990 stichtingen. Sommige lenen begunstigen nog steeds familieleden, andere delen hun gunsten uit aan de kandidaten die het best uit een vergelijkend examen tevoorschijn komen. Het toezicht op de lenen berust nog steeds bij Gedeputeerde Staten.

Eén van de alumni was Balthasar Joannisz Stuyvesant, de vader van de welbekende Pieter. Hij was in ieder geval al alumnus in 1602, toen hij vermoedelijk op de Latijnse school te Dokkum zat. Voor zover bekend was hij de zoon van een herbergier aldaar. Later studeerde hij theologie te Franeker en werd vervolgens predikant. In die tijd was de toelage voor een scholier ₤ 42, voor een student ₤ 77 per jaar. De carrière van Stuyvesant verliep aanvankelijk geheel normaal, maar in 1632 beledigde hij de grietman van Menaldumadeel door van de kansel te roepen dat de jonker stomdronken in de kerk zat, bij de doop van zijn kind nog wel. Dat had hij beter niet kunnen doen. Hij verloor niet alleen een rechtszaak, wat hem op ₤ 100 boete plus gerechtskosten kwam te staan, maar moest in 1634 ook een goed heenkomen zoeken als legerpredikant te Delfzijl (G. Jensma, 'Over de jeugd van Pieter Stuyvesant', *De Vrije Fries* 74 (1994) 21-41).

Bronnen

Voor onderzoek bieden zowel de archieven van de lenen zelf als het archief van

Gedeputeerde Staten mogelijkheden. Gezegd moet worden dat het toezicht van Gedeputeerden in de praktijk weinig voorstelde, althans tot de negentiende eeuw. In het archief vanaf 1814 is dus wel vrij veel materiaal aanwezig, ook lijsten van beneficianten. Kant en klare stambomen die tot ver in de middeleeuwen terug gaan mag u niet verwachten. Dat geldt ook voor dergelijke lijsten in de archieven van de lenen zelf. Enkele daarvan vindt u in Tresoar, andere in gemeentelijke bewaarplaatsen. Het HCL beheert er een stuk of tien. Er zijn ook lenen die hun archief zelf bewaren. De omvang ervan is in de regel zeer bescheiden.

Literatuur: J.J. Kalma, ''s Lands voedsterlingen en de Friese kerk. Het alumniaat in Friesland, studiebeurzen voor predikanten in spe', in: G.Th. Jensma et al. (red.), *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool* (Leeuwarden 1985) 147-160; G. Abma, *De vier Bolswarder lenen* (Bolsward 1979).

ONDERWIJS NA 1795

In de loop van de achttiende eeuw werd er meer en vaker nagedacht, geschreven en gesproken over herziening van het onderwijssysteem. Men kan dit gevoeglijk toeschrijven aan het gedachtengoed van de Verlichting, waarin de emancipatie (van onder meer armen en vrouwen) een belangrijke plaats innam. De oprichting van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen in 1784 gaf de realisatie van deze denkbeelden een krachtige impuls. De maatschappij kreeg al snel afdelingen ('departementen') in veel steden en dorpen. Die departementen hebben meestal eigen plaatselijke scholen (niet alleen voor lager onderwijs), bibliotheken en spaarbanken gesticht.
Na de omwenteling van 1795 werden de ideeën over onderwijshervorming ook vertaald in wetgeving. Zo kwamen er in 1801 departementale commissies van toezicht

op het onderwijs en werden er inspecteurs (‘opzieners’) aangesteld.
De belangrijkste wet uit die tijd was wel de Schoolwet van 1806. Er werden vier rangen voor onderwijzers ingesteld. Voortaan werd hun vakbekwaamheid via examens getoetst (voor oudere schoolmeesters kwam er een overgangsregeling) en in het lager onderwijs werd het klassikale onderwijssysteem ingevoerd. De verslagen van de opzieners en andere stukken uit het archief van de departementale / provinciale ‘Commissie van Toevoorzicht’ geven een aardig, zij het soms onthutsend beeld van de situatie op de scholen, maar namen en gegevens van leerlingen zult u er vrijwel niet in aantreffen. Over onderwijzend personeel zijn de verslagen heel wat scheutiger.
Na de onderwijswet van 1878 werd aan de gemeentebesturen opgedragen lijsten samen te stellen van kinderen tussen de zes en twaalf jaar en stijgen dus de kansen op relevante informatie. Dat deze lijsten in gemeentelijke archieven worden aangetroffen is vanzelfsprekend.
In 1900 werd de leerplicht ingevoerd. Naast de hiervoor genoemde lijsten kunnen we u ook aanbevelen, de archieven van de zogenaamde commissies tot wering van het schoolverzuim in te zien. Ook deze zijn aanwezig in gemeentelijke archieven.
Wat betreft het lager onderwijs zult u het dus vaak moeten doen met weinig of geen individuele gegevens over leerlingen, maar u kunt natuurlijk ook wel eens geluk hebben. Als het gaat om voortgezet onderwijs liggen uw kansen wat beter. Als het archief van de betreffende instelling bewaard is gebleven, is het mogelijk dat u naast een register van leerlingen ook cijferlijsten, rapportlijsten of zelfs foto’s aantreft. Daarnaast was uw voorouder misschien lid of bestuurslid van een scholierenvereniging.

Een aspect dat u niet over het hoofd mag zien is de opkomst van het bijzonder onderwijs in de negentiende eeuw. De vrijheid van onderwijs werd gewaarborgd in de nieuwe Schoolwet van 1857. Hoewel het geven van bijzonder onderwijs ook voordien mogelijk was leidde deze wet tot een duidelijke toename van het aantal bijzondere scholen. Maar pas in 1920 werden openbaar en bijzonder onderwijs ook financieel geheel gelijkgesteld. Bij het zoeken naar gegevens over personeel en leerlingen van bijzondere scholen bent u vrijwel altijd uitsluitend aangewezen op het archief van de betreffende school, omdat de bemoeienis van de overheid met deze

scholen minder intensief was. Sommige van zulke schoolarchieven zijn in openbare archiefbewaarplaatsen te vinden.
Een andere ontwikkeling in de negentiende eeuw was de totstandkoming van een nieuw type onderwijs, de Hogere Burger School. De HBS was bedoeld als een praktische opleiding voor kinderen uit het burgerlijke milieu. De Latijnse school was inmiddels verouderd en voldeed niet aan die behoefte, want er werd veel te weinig onderwijs gegeven in de moderne talen en de exacte vakken. Een HBS-diploma gaf aanvankelijk geen recht op toelating tot de universiteit. Later ging de universitaire deur voor steeds meer disciplines open, zij het dat in sommige vakken toelatingsexamens moesten worden afgelegd. In Friesland had Harlingen de primeur: in 1865 werd daar een Rijks HBS geopend. Spoedig volgden Leeuwarden (1867) en Heerenveen (1870) en op ruime afstand Drachten, Oosterwolde en

Sneek. Er kwam een protestants-christelijke HBS in Leeuwarden en een rooms-katholieke in Bolsward.

Pieter Jelles Troelstra werd na zijn lagere schoolopleiding door zijn vader op diens kantoor in Stiens geplaatst om daar te worden opgeleid voor een carrière bij de belastingen. Pieter was dertien jaar en ontwikkelde al spoedig een forse tegenzin tegen het kantoorwerk en werkte bepaald niet mee aan de vaderlijke ambities. Het was dan ook een hele opluchting voor hem dat het gezin twee jaar later naar Leeuwarden vertrok en hij eindelijk naar de Rijks HBS mocht. Aan zijn opleiding daar dacht hij later met voldoening terug. Wel had hij een forse aanvaring met het lerarencorps wegens het verspreiden van in zijn ogen humoristische pamfletten waarin hij de draak stak met een aantal leraren. Het scheelde weinig of hij was van school gestuurd. Na het eindexamen (1879) bleek dat zijn vader geenszins van zijn plannen voor Pieters toekomst was afgestapt en hem opnieuw naar het belastingkantoor wilde sturen. De jonge Troelstra verzette zich opnieuw, want hij wilde naar de universiteit. Mede door steun van zijn stiefmoeder wist hij zijn vader te overreden, maar hij moest daarvoor wel eerst een gymnasiumdiploma halen. Door intensieve studie in de klassieke talen haalde hij in 1880 het toelatingsexamen voor de vijfde klas en twee jaar later het eindexamen. Zo kon hij in 1882, inmiddels 22 jaar oud, naar Groningen vertrekken. Hoewel zijn hart eigenlijk uitging naar de letterkunde werd het toch een rechtenstudie, omdat hij anders alleen leraar zou kunnen worden.

In Leeuwarden en Sneek werden de Latijnse scholen omgezet in gymnasia, die voorbereidden op een universitaire studie. Elders verdwenen ze of werden ze met de HBS gecombineerd tot een lyceum. Naderhand kwam er ook een eenvoudiger type onderwijs op, de MULO (Meer Uitgebreid Lager Onderwijs). De Mammoetwet heeft in de jaren zestig van de twintigste eeuw het onderwijssysteem volledig veranderd. Behalve het gymnasium verdwenen alle schooltypen, waarvoor MAVO, HAVO en Atheneum in de plaats kwamen.

Tot slot van deze paragraaf nog enkele woorden over onderwijs aan volwassenen, veelal betiteld als vormings- of volksontwikkelingswerk. In Nederland kwam het omstreeks 1930 tot ontwikkeling naar Scandinavisch voorbeeld; in het hoge noorden was het vormingswerk al in de negentiende eeuw tot bloei gekomen. De landelijk opererende ‘Vereniging tot stichting van volkshogescholen’ werd in 1931 te Leeuwarden opgericht en opende het jaar daarop te Bakkeveen zijn eerste school, de ‘Volkshogeschool Allardsoog’. In internaatverband werden er cursussen gegeven voor (jong)volwassenen, onder meer om hen beter inzetbaar te maken op de arbeidsmarkt. Aanvankelijk waren er alleen mannelijke cursisten, sinds 1935 ook vrouwelijke. Hoewel één van de leidende principes was om neutraal te zijn op kerkelijk en politiek terrein kwamen er naderhand toch ook vormingscentra op rooms-katholieke en hervormde grondslag. In Friesland waren dat ‘Vinea Domini’ te Witmarsum (1947) respectievelijk ‘De Oorsprong’ te Sint Nicolaasga (1956). Inmiddels zijn alle instituten opgeheven, hun archieven zijn overgebracht naar Tresoar.

Beroeps- en vakonderwijs
Naast instellingen voor algemeen onderwijs waren er ook scholen die opleidingen

verzorgden voor speciale beroepen. Zo kon je aan de universiteit van Franeker een opleiding tot landmeter volgen. Maar het echte beroepsonderwijs kwam pas in de negentiende eeuw op.
In de meeste beroepen moest je je bekwamen door in de leer te gaan bij een erkend vakman, een ‘meester’. Dat gold ook voor onderwijzers in spe. Vanaf 1859 konden ze terecht bij avondscholen in Leeuwarden, Franeker en Sneek, waar zogenaamde normaallessen werden gegeven. Later kwamen Heerenveen en Drachten er bij. Pas omstreeks 1920 werden de normaalscholen omgezet in dagopleidingen, de ‘kweekscholen’ voor onderwijzers. Er werden rijksscholen opgericht in Drachten, Heerenveen en Leeuwarden, christelijke in Dokkum, Drachten, Leeuwarden en Sneek. In de negentiende eeuw stond de dichtstbijzijnde kweekschool in Groningen. Later heette dit schooltype ‘pedagogische academie’, tegenwoordig bieden hogescholen opleidingen tot onderwijzer aan. De archieven van de rijksscholen bevinden zich in Tresoar.
Voor een agrarische provincie als Friesland is het landbouwonderwijs natuurlijk erg belangrijk en dat was dan ook in ruime mate voorhanden. Het aantal lagere landbouwscholen bedroeg in de jaren vijftig meer dan 20; verder waren vier middelbare landbouwscholen en één bijzondere hogere landbouwschool. Verder kunnen we melding maken van twee tuinbouwscholen, een praktijkschool voor de veehouderij en, last but not least, de Zuivelschool te Bolsward (geopend in 1889) die later, met een breder opleidingenscala, werd herdoopt in de Rijks Hogere School voor Levensmiddelentechnologie. Speciaal voor meisjes kwamen er, naast gewone huishoudscholen, ook lagere landbouwhuishoudscholen.
Veel jongens gingen naar de lagere technische school of ambachtsschool. Friesland

telde in het midden van de twintigste eeuw dertien scholen van dit type. In Leeuwarden werd ook een middelbare technische school gesticht, die naderhand werd omgezet in een hogere technische school.
Al in de zeventiende eeuw kon op de waddeneilanden zeevaartonderwijs worden gevolgd, gegeven door ervaren zeelieden op eigen initiatief. In de negentiende eeuw werden daar en in Harlingen zeevaartscholen gesticht. Nog steeds kunnen in Harlingen en op Terschelling opleidingen in de zee- en scheepvaart worden gevolgd. Tot slot willen we een heel bijzondere nijverheidsschool noemen: de rietvlechtschool te Noordwolde, die daar in 1908 werd gesticht ter ondersteuning van de rotanindustrie ter plaatse. De school heeft ruim 50 jaar bestaan.

Bronnen
Wat de archieven van scholen betreft geldt ook hier weer: sommige zijn in Tresoar, zeker die van rijksscholen, andere in gemeentearchieven of bij de

(rechtsopvolgers van) de scholen zelf. In het Documentatiecentrum te Bolsward worden archieven van enkele rooms-katholieke scholen bewaard. Ook bij het beroeps- en vakonderwijs geldt dat er zeer veel reorganisaties en fusies hebben plaatsgevonden waardoor de kleine scholen zijn opgegaan in grotere eenheden onder andere benamingen.

Schoolmeesters
Over het algemeen zijn in de archieven meer gegevens over schoolmeesters dan over individuele leerlingen te vinden. Dat geldt zeker voor de periode vóór 1800. De onderwijzers werden betaald uit de algemene middelen door de kerkvoogdij. Niet voor niets werden ze vaak als ‘schooldienaar’ aangeduid. Meestal moesten zij hun schamele traktement aanvullen met werkzaamheden als voorzanger, organist, koster en/of doodgraver. Sommigen fungeerden als dorprechter, al dan niet in combinatie met het ontvangerschap van één of meer belastingsoorten. Vanaf

1801 komt de overheid steeds nadrukkelijker in beeld als toezichthouder op het onderwijs en de onderwijzers. Al met al levert dat aardig wat bronnen op die in aanmerking komen voor onderzoek.
1. De archieven van plaatselijke kerken, met name de rekeningboeken van kerkvoogdijen. Hierin kunt u gegevens vinden over aanstelling en ontslag van schoolmeesters, hun bezoldiging, hun nevenwerkzaamheden en soms hun gedrag, vooral als dat te wensen overliet.
2. Na de hervorming verstrekte de provincie uit de opbrengsten van kloostergoederen soms subsidies aan plaatselijke schoolmeesters. De uitgaven daarvoor werden geregistreerd in rekeningen en ‘betalingsordonnanties’ van respectievelijk voor provinciale ontvangers.
3. Onderzoeker H. Sannes, zelf onderwijzer, heeft een enorme hoeveelheid gegevens over schoolmeesters bijeen gezocht en per dorp of stad geordend. De

nadruk ligt op de periode vóór 1811. Helaas heeft hij slechts een deel gepubliceerd, en wel als afleveringen in een krant (studiezaal Tresoar: Leeszaalbibl. 151, verzamelband van opgeplakte artikelen). Het niet-gepubliceerde materiaal ligt bij de Fryske Akademy te Leeuwarden en is daar na afspraak in te zien.
4. Het archief van de Provinciale Commissie van Onderwijs (1801-1857) is rijk aan informatie over schoolmeesters, onder meer hun examens en standplaatsen.
5. De rapporten van schoolopziener Horatius Nieubuur Ferf (1816-1845) betreffen helaas alleen het vierde schooldistrict. Van andere districten zijn er afschriften van rapporten over de periode 1834-1857.
6. Het oppertoezicht over het onderwijs in Friesland was lange tijd opgedragen aan Gedeputeerde Staten. Wanneer de schoolopzieners en de Commissie van Onderwijs wantoestanden aantroffen adviseerden zij GS om maatregelen te nemen, bijvoorbeeld het ontslag van een falende schoolmeester. Zelf konden ze een onderwijzer niet afzetten.

Praktijkvoorbeeld
Johannes Jelles van Calsbeek, schoolmeester te Wijns, was het stadium van 'bespreekgeval' duidelijk voorbij. Bij brief van 27 mei 1816 droeg de Commissie van Onderwijs hem voor bij GS voor ontslag. De reden daarvoor was 'diepe onkunde, schandelijk schoolverzuim, voorbeeldeloze morsigheid en dronkenschap' van betrokkene. Veel erger kon het niet zou je zeggen. Toch vroeg het College van Gedeputeerde Staten eerst inlichtingen bij de schout van Oenkerk (12 juni) en liet vervolgens nog een commissie uit eigen midden over de kwestie delibereren (4 juli). Daarna werd Van Calsbeek naar Leeuwarden ontboden om voor GS te verschijnen (10 augustus). We weten niet of hij aan dit bevel heeft voldaan (er is geen verslag), maar wel dat hij op 4 september 1816 werd ontslagen en dat zijn 'acte van toelating' werd ingetrokken.

7. Vanaf 1858 werd het toezicht op het lager onderwijs een zaak van het rijk. De archieven van een aantal inspecteurs (1858-1939) kunt u in Tresoar raadplegen. De gegevens lijken op die van de voorganger, de provinciale commissie.
8. In de archieven van scholen en schoolbesturen zitten altijd gegevens over onderwijzend personeel, soms in de vorm van dossiers op naam. Uiteraard zijn recente gegevens in verband met de privacybescherming van raadpleging uitgesloten.
9. Soortgelijke informatie vindt u ook in gemeentelijke archieven, niet in de laatste plaats die van commissies van toezicht op allerlei vormen van onderwijs.

Literatuur

Voor een snelle oriëntatie: G. Elzinga e.a. (red.), ‘Tien eeuwen Friesland, de Friezen en hun culturele leven’, in *Frisia illustrata*, afl. 15 (Leeuwarden/Zwolle 1985); J.H. Brouwer e.a. (red.), *Encyclopedie van Friesland* (Amsterdam 1958) 575-579, 658 e.a.; G. Abma e.a. (red.), *Encyclopedie van het hedendaagse Friesland*, 2 dln (Leeuwarden 1975) 586-591 e.a.; K.J. Stroes, ‘Volksontwikkelingswerk in internaatsverband’ in *idem*, 141-149; P.Th.F.M. Boekholt, *Onderwijsgeschiedenis*. *Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis* 6 (Zutphen 1991).
Voor verdere studie: P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booij, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de Middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen/Maastricht 1987); T.U. Smeding, *School in de steigers. De wording van de Friese lagere school in de periode 1800-1857* (Leeuwarden 1987); L. Flapper, *Onderwijsvernieuwing in Friesland. De veranderingen in het onderwijs en de positie van de onderwijzers van de Nederduitsche scholen in het begin van de negentiende eeuw* (doctoraalscriptie, Groningen 1983).

12 MILITAIREN, BESTUURDERS *EN AMBTENAREN*

Menig genealogisch onderzoeker stuit vroeg of laat op een voorvader die militair is geweest. Mogelijk vindt u een aanwijzing in de burgerlijke stand of de doop- en (vooral) trouwregisters. Of u ontdekte tussen de huwelijksbijlagen een certificaat van de Nationale Militie, waaruit bleek dat uw overgrootvader zijn militaire dienstplicht had vervuld. Maar ook zonder zulke duidelijke aanwijzingen kan het zin hebben om te onderzoeken of een voorvader militair is geweest.
Gewoonlijk is het onderzoek naar militairen lastig. Ze wisselden vaak van garnizoensplaats en daardoor verliest de onderzoeker gemakkelijk het spoor. Ook gegevens over de herkomst van militairen zijn meestal schaars, velen kwamen uit het buitenland. In dit hoofdstuk zullen we de bronnen behandelen die licht kunnen werpen op de carrière en andere aspecten uit het leven van een militair.
Tijdens uw onderzoek kunt u ook voorouders tegenkomen die als bestuurder of ambtenaar werkzaam zijn geweest. Het archiefmateriaal dat u meer over hen kan vertellen komt ter sprake in het laatste deel van dit hoofdstuk.

BEROEPSMILITAIREN VÓÓR 1795

Vóór 1795 bestond het leger uitsluitend uit beroepsmilitairen. Dat waren voor een groot deel buitenlanders, vooral Schotten, Engelsen, Duitsers en Zwitsers. Tegen betaling namen zij dienst in het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Na afloop van hun dienstverband bleven vele buitenlandse militairen hier wonen en werden zo stamvader van een nieuwe Nederlandse familie. Voor Zwitsers geldt dit verhaal in mindere mate; zij werden gewoonlijk per heel regiment ingehuurd en vertrokken later ook weer collectief. Maar natuurlijk zijn er op elke regel uitzonderingen. Allicht zijn er in Friesland toch diverse Zwitsers na afloop van hun dienst werkzaam geweest als dorpsveldwachter, want die werden wel aangeduid als ‘switser’ (andere benamingen waren assistent, biesjager of dienaar der justitie).
De omvang van het leger wisselde sterk. In de zomer waren er, zeker bij oorlogsdreiging, veel soldaten onder de wapenen. In de winter, wanneer er traditioneel

toch niet gevochten werd, kregen de meeste soldaten ontslag. Slechts een klein deel werd in dienst gehouden om de vestingen en garnizoenen te blijven bezetten. In het kielzog van het leger volgde een grote schare burgers, bestaande uit de gezinnen van de soldaten, kleine koop- en ambachtslieden, marketentsters en de nodige dames van lichte zeden.
Naast buitenlanders kende het leger ook vele eigen inwoners die beroepshalve dienst namen in het leger. Voor de elite waren de officiersplaatsen gewilde betrekkingen. Voor rooms-katholieken was een militaire carrière eigenlijk de enige manier om een hoge positie te bereiken, aangezien zij (met de doopsgezinden overigens) daarvan in de burgermaatschappij waren uitgesloten. Onder de officieren komen we dus veel leden van de adel en het patriciaat tegen. Bijzonder gewild waren de zogenaamde schrijverschappen. De schrijver was de boekhouder en betaalmeester van een compagnie. Blijkbaar kon je aan dat (burgerlijke) ambt veel geld overhouden. Het schrijverschap werd vaak door welgestelden gekocht voor hun minderjarige kinderen, het werk werd uitbesteed aan een waarnemer.

Bestuurlijk en organisatorisch kende het leger vóór 1795 vele schijven. De gewestelijke Staten, de Staten-Generaal, de Raad van State, de stadhouders en de admiraliteiten hadden allemaal een vinger in de pap. Het oppergezag berustte bij de

Staten-Generaal en de gewestelijke Staten. De laatsten moesten uiteindelijk voor de (financiële) middelen zorgen. De Raad van State was het uitvoerend orgaan, vergelijkbaar met het huidige Ministerie van Defensie. De stadhouder was als kapitein-generaal de bevelhebber van het leger; dit gold niet alleen voor Holland, maar ook voor Friesland en de andere gewesten. Het kapitein-generaalschap was zeer in trek bij de stadhouders vanwege het vorstelijke traktement en het aan deze functie verbonden recht om officieren aan te stellen. In de archieven van de stadhouders is dan ook enorm veel te vinden over allerlei militaire aangelegenheden, onder meer correspondentie over benoemingen.

Bronnen en beschikbaarheid
Vóór 1795 zijn de bronnen voor onderzoek naar individuele militairen, zeker die uit de lagere rangen - slechts fragmentarisch bewaard gebleven en ze zijn voor een belangrijk deel in het Nationaal Archief in Den Haag te vinden.

1. In de *resolutieboeken* van de Raad van State (1584-1795) treft u gegevens aan over benoeming en ontslag van militairen, klachten over inkwartieringen en militairen, het verlenen van pensioenen, verstrekking van paspoorten en ‘sauvegardes’ (vrijgeleiden waarmee militairen bescherming genoten gedurende het reizen). Deze resolutieboeken berusten in het Nationaal Archief en ze zijn deels voorzien van indices.
2. *Stamboeken*. Iedere militair moest worden ingeschreven in een stamboek, waarin informatie werd vastgelegd over zijn staat van dienst, lichaamslengte, leeftijd, geboorteplaats (of -streek), beroep, religie, burgerlijke staat en eventuele kinderen. Een *conduitelijst* bevat gegevens over de talen die betrokkene sprak, of hij voldoende ijver en ambitie betoonde, kortom of hij als militair bekwaam was. Deze staten werden alleen voor officieren opgemaakt. Een *rangeerlijst* vermeldt uitsluitend rang, lengte en leeftijd. Voornoemde stukken zijn te vinden in het archief van de Raad van State, dat echter op dit punt uitermate onvolledig is. Zo zijn er tot 1795 slechts twintig militaire stamboeken bewaard gebleven. Benoemingen van officieren vanaf de rang van kapitein zijn te vinden in de *commissieboeken* van de Raad van State (1581-1792), die van generaals in het commissieboek van de Staten-Generaal. Naamindexen zijn in de studiezaal van het Nationaal Archief aanwezig.
3. De aanstellingen van officieren zijn normaal gesproken ook te vinden in de *commissie- en instructieboeken* (1587-1808) en de *resolutieboeken* van de Staten van Friesland (c.q. hun rechtsopvolgers). Ze zijn toegankelijk via indices op functies en namen (Tresoar, Nadere toegangen 5.18 en 5.19). De namen van aangestelde kapiteins en hoplieden uit de periode 1591-1636 kunt u ook vinden op de website van M.H.H. Engels (adres thans http://home.wanadoo.nl/mpaginae, of gebruik de link van Tresoar).
Officieren moesten gewoonlijk bij hun aanstelling een bedrag in de provinciale

kas storten, het zgn. equivalent (zie ook pag. 172). Hiervan zijn registers vanaf 1666 bewaard gebleven. U mag niet al te veel personalia verwachten in de genoemde bronnen.
4. In de *staten van oorlog (te lande)* werd jaarlijks vastgelegd hoe de vaste lasten van het leger werden verdeeld over de gewesten (de *repartitie*). Iedere compagnie, herkenbaar aan de naam van de commandant, wordt vermeld, met een opgave van de bedragen die ze ontvingen ter betaling van de manschappen. De verantwoordingen van de commandanten (of hun schrijvers) ontbreken echter, zodat er over individuen zo goed als niets bekend is. In de staten komen ook allerlei niet-militaire posten voor. In het Nationaal Archief zijn enkele complete series van de staten van oorlog te vinden. Die in het archief van de Staten van Friesland vertonen lacunes (Tresoar, Toegang 5, inv.nrs. 1372-1457, periode 1600-1793). In de archieven van de Kwartieren zijn enkele achttiende-eeuwse exemplaren aanwezig die in de hoofdserie ontbreken.
5. Bij het Centraal Bureau voor Genealogie is de *Collectie Wakker* aanwezig. W.R.H. Wakker (1851-1924) verzamelde gegevens over officieren uit de staten van oorlog en de commissieboeken van de Raad van State, de commissieboeken van Groningen en Zeeland en diverse garnizoenslijsten. De gegevens staan op kaartjes, alfabetisch geordend op familienaam.
6. *Pensioenbetalingen* aan militairen, die door verwondingen of ouderdom niet meer geschikt waren voor actieve dienst, zijn te vinden in het archief van de Rekenkamer (Tresoar, Toegang 5, inv.nrs. 6896-6905 en 7109-7193, periode 1714-1768 resp. 1775-1793). De betrokken soldaten moesten een uitkering per verzoekschrift aan Gedeputeerde Staten aanvragen. Omdat een beschikking op een rekest een ‘appointement’ werd genoemd werden de met pensioen begunstigden veelal als *(ge)appointeerden* betiteld. Hun namen zijn in principe dus ook in de resolutieboeken van Gedeputeerden (soms de Staten zelf) te vinden. Geappointeerden hadden evenals dienstdoende militairen recht op kwijtschelding van het hoofdgeld, zodat we vermelding van deze status ook in de speciekohieren aantreffen (zie pag. 167). Tenslotte zijn er nog gegevens over geappointeerden te vinden in de archieven van de Friese stadhouders. De meeste stukken bevinden zich in het Koninklijk Huisarchief in Den Haag en zijn dus niet zo gemakkelijk toegankelijk. In Tresoar bevindt zich een register van geappointeerden uit 1731 (Toegang 7, inv.nr. 694). In dit en de eerdergenoemde bronnen zijn de namen van de begunstigden per compagnie gerangschikt; bij elke compagnie staan de namen van de commandant en de schrijver. De fondsen voor de geappointeerden werden ook aangewend voor de betaling van assistenten van nedergerechten, mogelijk een aanwijzing dat zij vaak een militaire voorgeschiedenis hadden.
Twee naamlijsten van oud-militairen, die tijdens de Republiek hadden gediend en in 1811 nog leefden dan wel een pensioen genoten zijn te vinden in het archief van de prefect (Toegang 8, inv.nrs. 3986 en 4016). Er staan ongeveer

300 namen op, de gegevens zijn gepubliceerd: J.A. Paasman, ‘Gepensioneerde en andere oud-militairen die gediend hebben tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden en de Bataafse Republiek, wonende in 1810 en 1811 in Friesland’, *Genealogysk Jierboek* 2003, 163-178.
7. *Huwelijken* van militairen zijn verzameld en bewerkt door de genealoog H.J. Wolters. De Friese gegevens (1648-1811) vindt u op de studiezaal van Tresoar, dtb nrs. 1021-1024. De complete serie voor heel Nederland is aanwezig in het CBG, Collectie Wolters.

Literatuur: Hèt standaardwerk over de Nederlandse landmacht is F.J.G. ten Raa en F. de Bas, *Het Staatsche leger, 1568-1795*, 5 dln (Breda 1911-1921). Spijtig genoeg loopt het maar tot 1672. H. Ringoir heeft diverse titels op zijn naam staan over ‘de genealogie’ van Nederlandse legeronderdelen. Hij heeft ook biografische gegevens van hoge officieren vanaf 1568 gepubliceerd.
Over de methodiek van onderzoek: J.P.C.M. van Hoof, ‘Enkele richtlijnen voor het verrichten van genealogisch onderzoek naar militairen, behoord hebbende tot de Nederlandse troepen te land’, *Gens Nostra* 39 (1984) 249-263. Over Schotse militairen: J. Maclean, *De huwelijksintekeningen van Schotse militairen in Nederland, 1574-1665* (Zutphen 1976). In *Gens Nostra* 42 (1987) 253-292 staan belangwekkende artikelen over militairen van Zwitserse, Italiaanse en Oostenrijkse herkomst.

Admiraliteit
Het College ter Admiraliteit in Friesland werd in 1596 opgericht. Het College was aanvankelijk gevestigd te Dokkum, maar werd in 1645 naar Harlingen verplaatst omdat Dokkum nagenoeg onbereikbaar was voor grotere schepen. In het bestuur, de Raad ter Admiraliteit, hadden vertegenwoordigers van de Friese Staten en die van Stad en Lande zitting. Binnen de Republiek fungeerden nog vier andere Admiraliteitscolleges; ze waren gevestigd te Amsterdam, Hoorn / Enkhuizen, Rotterdam en Middelburg.
Van het archief van de Friese Admiraliteit is helaas zo goed als niets overgebleven: twee branden (Harlingen 1771 en Den Haag 1844) hebben nagenoeg alles verwoest. De Admiraliteit is daarom grotendeels een witte vlek in de Friese geschiedschrijving. Slechts wat documenten van particuliere herkomst en de archieven van de Staten resten ons als kennisbronnen. In de resolutieboeken van de Staten en Gedeputeerde Staten zijn onder meer officiersbenoemingen te vinden.
De belangrijkste particuliere archieven zijn de familiearchieven Van Scheltinga (Toegang 318-31) en Van Beyma thoe Kingma (Toegang 319; Nadere toegangen 319.01 en 319.02), alle in Tresoar.
Voor verdere oriëntatie inzake de Admiraliteit verwijzen we graag naar de website van Engels (zie vorige paragraaf sub 3), waar u onder meer een beknopt literatuuroverzicht en de tekst (transcripties met toelichting) van enkele bewaard gebleven resolutieboeken van de Raad ter Admiraliteit (1599, 1601) kunt vinden.

Literatuur: G.J.A. Raven, ‘Bronnen voor de geschiedschrijving van de Admiraliteit van Friesland 1597-1795’, *Jaarboek Fries Scheepvaart Museum en Oudheidkamer* 1982 84-87.

MILITAIREN IN DE BATAAFS-FRANSE TIJD (1795-1813)

Na de omwenteling van 1795 veranderde er nogal wat in de militaire organisatie. Zo werden de Zwitserse en andere buitenlandse huurlingen afgedankt en verloor de stadhouder - uiteraard - zijn machtspositie als kapitein-generaal: die functie werd afgeschaft. Veel afgedankte militairen zullen weer een plaats hebben gevonden in het nieuw gevormde beroepsleger. De Raad van State werd vervangen door

het Committé (tot de Zaaken van het Bondgenootschap) te Lande, de Staten-Generaal door de Nationale Vergadering. Na de vorming van de eenheidsstaat met een centrale regering (1798) verloren de provincies hun invloed in militaire aangelegenheden.
Ook voor de periode 1795-1810 zult u het meeste bronnenmateriaal moeten zoeken in het Nationaal Archief. Toch hebben de reorganisaties vanaf 1795 in de archieven van de gewestelijke besturen nog wat sporen nagelaten, zoals lijsten van (gepensioneerde) officieren, wervingslijsten en diverse andere stukken, niet zelden van financiële aard. Raadpleeg (de indexen van) Toegang 8.
Vanaf de inlijving bij het Franse Keizerrijk (9 juli 1810) verandert de toestand drastisch. Per 1 januari 1811 werden veel Franse wetten hier van kracht, maar die inzake de dienstplicht ('conscriptie') al op 18 oktober 1810. Voor de oorlogsvoering van Napoleon waren veel soldaten nodig. In de periode 1811-1813 werden zes lichtingen (jaarklassen) opgeroepen, te weten van 1808 tot 1813, in principe alle mannen die tussen 1788 en 1793 waren geboren. De inlijving verliep via een lotings- en keuringsprocedure, met mogelijkheid van nummerverwisseling en plaatsvervanging (zie voor een uitvoeriger behandeling de volgende paragraaf). De administratie hiervan leverde veel werk en papier op. Het kantoor van de toenmalige bestuurder, de prefect, had er zelfs aparte afdeling voor, de divisie van militaire zaken. Helaas zitten in dat archief geen registers of lijsten van lotelingen, slechts de contracten voor plaatsvervanging zijn aanwezig (Toegang 8, inv.nrs. 4051-4071). In enkele gemeentearchieven zijn sporadisch nog wel conscriptielijsten te vinden (in het Streekarchivariaat bijvoorbeeld, van Dokkum 1808-1813), maar het houdt niet over. Informatie over dienstplichtigen moet dus grotendeels uit andere bronnen komen.
Veel gegevens over een ingelijfde dienstplichtige zijn geregistreerd in het *stamboek* en kunnen worden teruggevonden als het legeronderdeel bekend is. Het onderzoek in stamboeken is echter geen fluitje van een cent, aangezien ze berusten in Vincennes (landmacht) en Cherbourg (marine), in het Frans geschreven en moeilijk toegankelijk zijn. Ook zijn de Friese namen vaak deerlijk verminkt in de registers terechtgekomen. Een aantal stamboeken is door J. Visser, destijds werkzaam bij het Rijksarchief in Friesland, doorgenomen op dienstplichtigen uit Friesland. Een selectie uit zijn aantekeningen is gepubliceerd in het *Genealogysk Jierboekje* 1982-1986. Een andere onderzoeker, J.A. Paasman, heeft de aantekeningen van Visser verwerkt en aangevuld met gegevens uit talrijke andere bronnen, zoals het archief van de prefect, het provinciaal bestuur vanaf 1813, registers van de burgerlijke stand en die van naamsaanneming, notariële archieven en andere. Zodoende is er toch nog veel over de Friese *conscrits* boven water gekomen. Volgens Paasman zijn er ongeveer 3000 Friezen daadwerkelijk in het Napoleontische leger ingelijfd. Van hen zijn ongeveer 2000 omgekomen en zo'n 1000 gerepatrieerd. De gegevens van Paasman zijn op zijn website www.friezen-onder-napoleon.nl en op de studiezaal van Tresoar te raadplegen in een database.

Literatuur: J.P.C.M. van Hoof, 'Militairen in de Bataafs-Franse tijd', in: *Jaarboek CBG* 49 (1995) 194-210; M. Soetens-Menage en C.P.H. Soetens, *Een Friese speld in een Franse hooiberg. Genealogische speurtocht naar de herkomst van Thomas Menage, een in 1795 gedeserteerd Frans militair* (Kesteren 1997); hierin onder meer het verslag van een onderzoek in de Franse militaire archieven te Vincennes; vgl. *Gens Nostra* 50 (1995) 365 e.v.

Bijzondere lichtingen
Van de bijzondere lichtingen is voor Friesland eigenlijk alleen die van de *gardes d'honneur* van enig belang. De recrutering vond plaats in 1813 onder ongehuwde mannen tussen 19 en 30 jaar uit de meest vooraanstaande en gegoede klassen. Friesland leverde uiteindelijk 35 mannen, waaronder één vrijwilliger. Hun namen en diverse andere gegevens zijn gepubliceerd (zie literatuurlijst).

Overige bronnen
1. *Deserteurs*. Uiteraard liet niet elke dienstplichtige zich gewillig gebruiken voor kanonnenvoer van Napoleon. Desertie kwam dus regelmatig voor. De namen en signalementen van deserteurs werden in de kranten gepubliceerd en zijn ook te vinden bij de ingekomen stukken (circulaires) van de prefect. De gegevens zijn zoveel mogelijk verzameld door J.A. Paasman en met bronvermelding in de database terug te vinden. Het gaat voor Friesland om slechts enige tientallen.
2. *Overleden militairen*. Overlijdensakten van 4.500 militairen uit Nederland die in Franse krijgsdienst tussen 1792 en 1815 zijn overleden worden bewaard in het Nationaal Archief. De namen van de Friezen uit dit bestand zijn gepubliceerd door C.C. van der Vlis in het *Genealogysk Jierboekje* 1964 pag. 22-31. Het betreft ongeveer 350 namen, die vaak verminkt uit de Franse administratieve molen tevoorschijn zijn gekomen.
Van veel op het slagveld gebleven militairen is geen overlijdensregistratie te vinden, maar soms is er een aantekening in het stamboek geplaatst. Verder overleden veel militairen in hospitalen aan (besmettelijke) ziekten. In een dergelijke wat rustiger omgeving gedijt de bureaucratie veel beter en kunnen er ook overlijdensakten worden opgemaakt. Afschriften worden verstuurd naar de officiële instanties, waaronder ook de gemeente waar de overledene zijn domicilie had. U kunt daar dan ook overlijdensakten uit allerlei garnizoensplaatsen aantreffen, soms nog vele jaren na dato. Alle gegevens zitten in meergenoemde database. In Friesland waren twee militaire hospitalen, in Harlingen (voor de marine) en in Leeuwarden, in de Kanselarij nog wel.
3. *Vermiste militaren*. Aan de vermiste militairen is met name na 1813 nogal eens aandacht besteed, wellicht niet uit belangstelling voor de tragische kant van deze zaak, maar veeleer uit financiële en juridische overwegingen. Want hoewel men mag aannemen dat vermiste militairen meestal waren gesneuveld of anderszins omgekomen is het voor allerlei zaken lastig als er geen bewijs van is. In het archief van de gouverneur bevindt zich een lijst van 1023 vermiste personen van wie men begin 1815 aannam dat zij in Rusland waren gesneuveld of krijgsgevangen gemaakt (Toegang 11, inv.nr. 6510, stuk nr. 22). Ook deze gegevens zijn verwerkt in de database-Paasman.

MILITIE (NA 1813)
Na het vertrek van de Fransen werd in 1814 de Nationale Militie ingesteld. De wet

op de Nationale Militie is herhaaldelijk en soms nogal ingrijpend gewijzigd, zoals in 1861. In beginsel werd de militie gevormd door vrijwilligers, aangevuld met lotelingen. Algemene dienstplicht bestond dus toen niet. Officieren en gardes d'honneur die onder het Franse bewind hadden gediend werden vrijgesteld, minderen niet! De manschappen werden gerekruteerd uit de mannelijke ingezetenen tussen 18 (later 19 en 20) en 23 jaar. Uit elke honderd inwoners moest één militielid worden gerekruteerd. Om de rekrutering zo eerlijk mogelijk over het land te verdelen werd Nederland verdeeld in militiedistricten van ongeveer 100.000 inwoners en ieder district weer in tien kantons met circa 10.000 inwoners. In Friesland werden twee districten met elk acht kantons ingesteld. Na 1861 vormden de burgerlijke gemeenten de onderdelen van de districten. Jaarlijks werd de militie aangevuld via een systeem van inschrijving, loting en vrijstelling. De lotelingen die het tekort aan rekruten moesten aanvullen trokken een nummer. De mannen met de laagste nummers vulden het contingent aan tot de vereiste sterkte bereikt was. De dienstplicht duurde formeel vijf jaar, maar in de praktijk werd die tijd meestal niet uitgediend en ging de dienstplichtige vaak na één jaar al met groot verlof.
Op 1 maart 1922 werd de Dienstplichtwet van kracht, waarbij de Nationale Militie werd opgeheven en een dienstplicht voor land- en zeemacht werd ingevoerd. Onder deze nieuwe wet bleef de procedure voor inschrijving en loting van dienstplichtigen aanvankelijk vrijwel ongewijzigd ten opzichte van de oude situatie. Het lotingsysteem werd op 21 februari 1938 afgeschaft; per 31 augustus 1996 is ook de opkomstplicht vervallen.

Militieregisters
Onder de verzamelnaam 'militieregisters' worden begrepen de inschrijvingregisters, alfabetische naamlijsten en lotingsregisters, zoals die tussen 1815 en 1922 gebruikt werden voor de oproeping, loting en keuring van dienstplichtigen.
De rekruteringsprocedure verliep als volgt: Het gemeentebestuur legde elk jaar in januari een inschrijvingsregister aan van mannen die in aanmerking kwamen voor de Nationale Militie. In beginsel moest iedere mannelijke Nederlander en niet-Nederlandse ingezetene tussen 18 en 23 jaar worden ingeschreven. Van de inschrijvingsregisters werden vervolgens alfabetische naamlijsten gemaakt. Van beide bleef het origineel in het gemeentehuis en werd een afschrift opgestuurd naar de gouverneur (na 1850 genaamd commissaris des konings c.q. der koningin).
Voor personen die bij de loting een laag nummer trokken bestond de mogelijkheid, zich te laten vervangen door een remplaçant. Hiervoor sloot men tegen betaling van enige honderden guldens (destijds al gauw een jaarsalaris) bij notariële akte een contract met een vrijwillige plaatsvervanger. Ook kon je proberen, uiteraard eveneens tegen betaling, je nummer te ruilen met een mede-loteling die een hoger nummer had getrokken. Aan deze praktijken, die zowel kwalijke als goede aspecten hadden, kwam in 1898 een einde door de invoering van de persoonlijke dienstplicht.

Wie een laag nummer trok was nog niet automatisch dienstplichtig. Vrijstelling kon worden verkregen op diverse gronden, zoals lichamelijke gebreken of broederdienst. Ook als je de enige wettige zoon was of als je in de gevangenis zat hoefde je niet in dienst. In het lotingregister staan deze en andere bijzonderheden aangetekend, zoals een signalement en eventuele lichaamsgebreken. Deze laatste worden gewoonlijk aangeduid met een nummer uit een lijst van kwalen en gebreken, die een onderdeel vormt van het *Reglement op het geneeskundig onderzoek omtrent de geschiktheid voor de militaire dienst*. De reglementen van 1862 en 1871 kunt u vinden op de website van Lia Kleinherenbrink, http://home-1.tiscali.nl/~liak/index.html.
Het werk werd uitgevoerd door een speciaal daarvoor ingesteld orgaan, de Militieraad, waarvan er één in elk district fungeerde. Als deze raad haar werk voltooid had werden er definitieve lijsten van dienstplichtigen opgemaakt voor zowel de commissaris als de gemeentebesturen. Nadat bekend was geworden hoeveel manschappen de gemeente moest leveren (dit aantal was afhankelijk van onder meer het aantal vrijwilligers) werden de lotelingen schriftelijk opgeroepen. De hele procedure nam ongeveer vier maanden in beslag.

Literatuur: B. Koerhuis en W. van Mulken, *De militieregisters 1815-1922* (broncommentaren 5) (Den Haag 1986).

Beschikbaarheid
De ‘militieregisters’ werden als gezegd in tweevoud opgemaakt en ze zouden dus in het archief van elke gemeente en in dat van de gouverneur/commissaris aanwezig moeten zijn. In de praktijk komt dat aardig uit, hoewel er ook gemeenten zijn waar haast niets bewaard is gebleven. In het HCL vindt u een bijna complete serie van de gemeente Leeuwarden. Ook in het Streekarchivariaat zijn ze overvloedig voorhanden. In het archief van de gouverneur zit helaas een belangrijke hiaat, blijkbaar is alle materiaal van vóór 1850 verloren gegaan. Dit geldt voor beide Friese districten, te weten het eerste district, gevestigd te Leeuwarden en het tweede, te Heerenveen. Hun ressorten besloegen ruwweg de noordelijke resp. de zuidelijke helft van de provincie. Zie voor een specificatie Tresoar, Toegang 11, inv.nrs. 9534-9742; hierbij zijn inbegrepen registers van dienstplichtigen die niet zijn opgekomen en degenen die toestemming hebben gekregen zich in het buitenland te vestigen.
Met de archieven van de militieraden is het nogal droevig gesteld. De meeste stukken dateren van begin twintigste eeuw (Tresoar, Toegang 34-14). Eigenlijk heeft het alleen zin om deze archieven te gebruiken indien u weet dat er conflicten rond de keuringsprocedure hebben gespeeld.
Om een bepaalde persoon te vinden kunt u de alfabetische registers eigenlijk wel overslaan en gevoeglijk meteen gaan zoeken in het jaar waarin betrokkene 20 jaar werd, natuurlijk in de gemeente waar hij toen woonde. Raadpleeg daarvoor Toegang 11, pag. 641 e.v.

Certificaten van de Nationale Militie
Alle genealogen, ook beginners, kennen het bestaan van de Nationale Militie. Tot 1911 namelijk moest elke man die wilde trouwen een certificaat overleggen als

bewijs dat hij aan zijn verplichtingen inzake de militie had voldaan, door actieve dienst dan wel vrijstelling. Deze certificaten werden verstrekt door de commissaris op grond van de lotingsregisters en ze zijn normaal gesproken dan ook een vast onderdeel van de huwelijksbijlagen (aanwezig in Tresoar, zie verder pag. 000). Tot en met 1861 werd op het certificaat ook het signalement ingevuld. Bij de om medische redenen afgekeurde dienstplichtigen wordt gewoonlijk het nummer van de kwaal opgegeven (zie boven). Geringe lichaamslengte (minder dan 1,50 m) was een veel voorkomende reden voor uitstel en uiteindelijk meestal ook afstel van dienstplicht.
Ten aanzien van degenen die ook werkelijk in dienst zijn geweest bevatten de certificaten belangrijke aanwijzingen voor verder onderzoek, namelijk het legeronderdeel waarin en het nummer waaronder de militair was ingelijfd. Deze gegevens zijn nodig voor een vruchtbaar onderzoek in de militaire stamboeken.

Praktijkvoorbeeld
Pieter (toen nog niet Pieter Jelles!) Troelstra werd in 1880 dienstplichtig; hij bereidde zich toen voor op het toelatingsexamen voor de vijfde klas van het gymnasium. We zoeken hem op in de alfabetische lijst van 1880 (Toegang 11, inv.nr. 9677) en vinden daar dat hij het fraaie nummer 100 trok. Wij weten niet of hij dat persoonlijk deed of via een vertegenwoordiger, want Troelstra zwijgt in alle talen over zijn lotingsprocedure. Mogelijk heeft hij er nauwelijks iets van gemerkt. Het zoeken in het lotelingenregister (inv.nr. 9563) is nu een koud kunstje. Het blijkt dat zijn nummer niet hoog genoeg was, Pieter was ook recht van lijf en leden en moest in dus dienst. Gelukkig was daar zijn vader Jelle Troelstra, die genoeg geld had om een plaatsvervanger aan te stellen. Dat werd Jelke Jasper, een boerenknecht uit Deinum, die als tegenprestatie een bedrag van *ƒ* 450 bedong, uit te keren na voldoening aan alle verplichtingen (Notarieel archief, Toegang 26, inv.nr. 76123, akte 2391 van 17 april 1880). Uit het register blijkt dat Jelke Jasper zijn verplichtingen is nagekomen, op 10 mei 1880 werd ingelijfd in het 1e Regiment Infanterie en op 9 mei 1885 werd 'gepasporteerd'. Van Pieter Troelstra lezen we verder dat zijn lengte werd bepaald op 1,751 meter, dat hij bruine ogen en bruin haar had en 'geene merkbare teekenen'. Jelke Jasper was al eerder (1874-1879) in dienst geweest, ofschoon hij in 1869 vrijstelling kreeg wegens broederdienst. Jelle Pieters Troelstra is in 1852 ook goedgekeurd voor de militaire dienst. Hij had nummer 47 getrokken en dat was toen in Lemsterland hoog genoeg om aan inlijving te ontkomen. Zijn signalement is blanco gelaten, maar wel is zijn lengte genoteerd: 1,754 meter (Toegang 11, inv.nr. 9598). Vader en zoon Troelstra zitten daarmee ruim boven het gemiddelde. Aan het eind van zijn leven was Jelle Troelstra voorzitter van de Militieraad in het 1e district (opgave 1904, bij zijn herverkiezing als lid van Provinciale Staten, Toegang 11, inv.nr. 627).

Stamboeken

Alle militairen werden ingeschreven in een militair stamboek. Gegevens over militairen, die in de periode 1813-1940 deel uitmaakten van de Nederlandse strijdkrachten, vindt u voornamelijk in de stamboeken van officieren, onderofficieren en soldaten, die berusten in het Nationaal Archief. Met behulp van het stamboek is de loopbaan van een militair helemaal te volgen. Het CBG beschikt over microfiches van deze stamboeken. In Tresoar vindt u alleen een index op de persoonsnamen van officieren van de landmacht, 1813-1924 (studiezaal, Arch. Elders 2019).
Het enorme bestand stamboeken van onderofficieren en soldaten is niet direct op persoonsnaam toegankelijk. Per onderdeel zijn er meestal wel indexen. Voor een succesvol onderzoek in de militaire stamboeken is het dan ook noodzakelijk dat het legeronderdeel eerst wordt gevonden. Dat kan via een vermelding in de hierboven behandelde militieregisters en/of de huwelijksbijlagen. Ook kunt u via de bevolkingsregisters achterhalen waar iemand woonde en dat gegeven combineren met de publicaties van H. Ringoir.
Voor militaire gegevens van na 1940 moet u zich schriftelijk wenden tot het Bureau Registratie en Informatie Ontslagen Personeel van het Ministerie van Defensie te Den Haag. Voor staten van dienst van artillerieofficieren in de periode 1830 tot omstreeks 1914 kunt u terecht in de bibliotheek van het Nederlands Artillerie Museum in 't Harde.

Veroordeelde militairen (1614-1913)

De krijgsraad sprak recht over misdrijven van militairen. Anders dan in de meeste andere gewesten waren er in Friesland lange jaren geen garnizoenskrijgsraden,

maar fungeerde er een permanent Krijgsgerecht annex krijgsraad te Leeuwarden. De rechtsmacht van het college strekte zich uit over alle militairen die ter repartitie van Friesland stonden (door Friesland werden betaald), inclusief de stadhouderlijke gardes (lijfwachten). Vanaf 1748 (formeel, doch effectief 1753) vielen ook de zgn. commune delicten onder de jurisdictie van het Krijgsgerecht. Commune delicten zijn strafbare feiten die iedereen kan begaan. Vóór 1748 werden die delicten door het Hof van Friesland berecht, ook al waren ze begaan door militairen. Het Krijgsgerecht werd in 1775 afgeschaft en vanaf dat jaar was de organisatie hier zoals elders: plaatselijke krijgsraden, met mogelijkheid van beroep op de Hoge Krijgsraad. De commune delicten gingen terug naar het Hof. De stadhouder had, door zijn functie van kapitein-generaal, veel invloed op het Krijgsgerecht. Hij benoemde sinds 1748 de belangrijkste functionarissen en had, via zijn 'recht van approbatie' invloed op de strafmaat. Vaak verleende hij strafvermindering of zelfs kwijtschelding.
Het Krijgsgerecht behandelde ook civiele zaken. Meestal gaat het om aanspraken van winkeliers tegen militairen wegens wanbetaling. Na de reorganisatie van 1775 komen de civiele zaken voor de burgerrechter. Het Krijgsgerecht werd vervangen door een garnizoenskrijgsraad te Leeuwarden, die ook tijdens en na de Franse tijd bleef fungeren. Van 1814 tot 1913 heeft er, onder diverse benamingen, vrijwel continu een krijgsraad te Leeuwarden gefungeerd. Niet alleen de naam, ook het ressort was vaak aan wijzigingen onderhevig. Aanvankelijk bestond dit uit de provincie Friesland; vanaf 1867 uit de drie noordelijke provincies. In 1875 kwam Overijssel er bij, tussen 1873 en 1875 viel ook Gelderland onder de jurisctie van de Leeuwarder krijgsraad. Doordat de auditeur-militair van Leeuwarden ook fungeerde voor de krijgsraad te Groningen zijn in Leeuwarden ook archivalia van vóór 1867 van de Groningse krijgsraad aanwezig.

Van de archieven van al deze instanties is vrij veel bewaard gebleven. Een overzicht vindt u onder de benaming 'Militaire rechtspraak' op de studiezaal van Tresoar in Toegang 15-01. De civiele sententieboeken lopen over de periode 1602-1691 en 1758-1770; ze zijn slechts voor een klein deel via indices toegankelijk. De criminele sententieboeken lopen van 1614 tot 1894, maar vertonen voor de zeventiende en achttiende eeuw wel hiaten. De meeste registers zijn voorzien van indices. Verder zijn er nog 'losse' vonnissen, lopend van 1831-1913, maar deze zijn niet nader toegankelijk. Procesdossiers inzake militaire rechtspraak ontbreken ten enenmale.

Gevangen militairen
Vanouds voorzag de militaire rechtspraak niet in langdurige detentie. Wel werden militairen voor lichte vergrijpen soms een paar dagen op water en brood gezet, al dan niet 'aan handen en voeten gesloten'. Zwaardere vergrijpen werden meestal bejegend met lijfstraffen (spitsroeden lopen bijvoorbeeld) en oneervol ontslag. Na 1813 werd het regiem ten aanzien van lijfstraffen milder en werden zich misdragen-

de militairen veelal veroordeeld tot gevangenisstraffen of dwangarbeid (de ‘straf van de kruiwagen’). Voorarrest kwam natuurlijk wel veelvuldig voor. Hiervoor en voor korte gevangenisstraffen werden zgn. provoosthuizen ingericht. Leeuwarden kende vanouds al een provoosthuis, ook wel ‘het geweldige logement’ genoemd. Bij de reorganisatie van het gevangeniswezen in 1821 werd het provoosthuis in 1825 fysiek samengevoegd met burgerlijke instituten tot een Huis van burgerlijke en militaire verzekering, gevestigd in het kanselarijgebouw. De naam provoosthuis bleef evenwel tot de volgende reorganisatie (1886) in gebruik en voor militaire gedetineerden werden ook na dat jaar nog afzonderlijke administraties gehouden.
Over militaire gedetineerden van vóór de negentiende eeuw weten we zeer weinig, er bestaat geen registratie (meer) van. Ook van het latere provoosthuis zijn de oudste inschrijfregisters verloren gegaan, maar die over de periode 1839-1886 zijn er nog (Tresoar, Toegang 50-01, inv.nrs. 769-775). Verder zijn er registers van tot gevangenisstraf veroordeelde militairen 1819-1830 en 1846-1860 (inv.nrs. 775a en 775b), contrôleregisters van het College van regenten voor gestrafte militairen 1887-1906 (inv.nrs. 696 en 702-704), een inschrijfregister voor militairen in het Huis van opsluiting en tuchtiging, later de Bijzondere Strafgevangenis 1872-1908 (inv.nr. 1025). Bij de registers horen ook dossiers, hoewel die soms slechts uit een afschrift van het vonnis bestaan (1840-1922, inv.nrs. 1052-1059). De inschrijfregisters zijn niet geïndiceerd, de dossiers zijn alfabetisch geordend.

SCHUTTERIJ EN BURGERWAPENING (1785-1901)
Ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden (1568-1795) bestonden er tal van stedelijke schutterijen; vele dateren zelfs uit de late Middeleeuwen. Ze moesten zorgen voor de handhaving van veiligheid, rust en orde; deelname aan de schutterij kon door het stadsbestuur worden verplicht. Soms werden ten plattelande weerbare mannen opgeroepen, in het Statenarchief zitten enkele zestiende-eeuwse lijsten.
In de Patriottentijd werden in diverse steden en dorpen vrijkorpsen of exercitiegenootschappen opgericht; in korte tijd zeker een honderdtal. Zij werden gevreesd door de stadhouder en de regenten als een machtsfactor van belang, maar tijdens de ongeregeldheden van 1787 bleek hun gevechtskracht en -lust danig tegen te vallen. De opstand eindigde dan ook in een drama voor de patriottenbeweging. De genootschappen werden verboden en ontbonden. Van de schutterijen en genootschappen zijn voor zover bekend geen archivalia overgeleverd, maar in Franeker zijn er nog wel behoorlijk veel stukken over de stadsverdediging door burgers bewaard gebleven.
Na de omwenteling van 1795 was er aanvankelijk groot enthousiasme onder de bevolking om de gewonnen vrijheid, gelijkheid en broederschap gewapenderhand te verdedigen. Plaatselijke afdelingen gewapende burgerij verrezen als paddestoelen uit de grond, zelfs in nietige dorpen als Wijns met zijn 137 inwoners. Al gauw bleek dat er weinig gevaar was te duchten uit het Oranjekamp en richtte de geestdrift zich meer op de politiek. Zo gaven gewapende burgers begin 1796 de doorslag

bij de overwinning van de unitariërs op de federalisten. Later dat jaar werd de burgerwapening strak georganiseerd volgens het door de Nationale Vergadering vastgestelde ‘Reglement tot eene algemeene Burger-wapening voor de geheele Nederlandsche Natie’. Als gevolg daarvan werd in Friesland een ‘Commissie voor de Gewapende Burgermacht’ in het leven geroepen om te fungeren als hoofdbestuur. De commissie heeft maar ruim twee jaar bestaan, maar speelde wel een belangrijke rol bij het neerslaan van het zgn. Kollumer oproer, februari 1797. Vanaf 1799 was er geen overkoepelend lichaam meer, maar in een aantal grotere plaatsen bleven korpsen gewapende burgers tot zeker 1809 in stand. Zij hielpen in 1799 mee bij het verdrijven van Engelse invasietroepen.
In tegenstelling tot de vorige perioden zijn er van de burgerwapening in de Bataafs-Franse tijd vrij veel archivalia bewaard. Het meest interessant zijn de naamlijsten van opgeroepen burgers uit 1797 (Tresoar, Toegang 8, inv.nrs. 602-606). Deze lijsten geven onder meer de leeftijd en de mate van geschiktheid van die burgers op. Ze zijn helaas voor maar 27 gemeenten bewaard. Er ontbreken dus 14 gemeenten, waaronder Leeuwarden, Sneek en Franeker. Ook in het archief van de

Commissie van Financiën is nogal wat materiaal aanwezig over de burgerwapening (inv.nrs. 1290 e.v.).

Bij de grondwet van 1814 werden – op uniforme wijze georganiseerde – schutterijen ingesteld, die in tijd van oorlog konden dienen als versterking van het leger. Volgens de wet van 1827 kende men in steden van tenminste 2500 inwoners *dienstdoende*, en in de overige steden en op het platteland *rustende schutterijen*. De wet stelde de sterkte van beide soorten schutterijen vast op 600 man per 20.000 inwoners. Alle mannelijke Nederlanders tussen 18 en 50 jaar (vanaf 1827: tussen 25 en 34 jaar) kwamen voor de dienst in aanmerking. Evenals bij de militie was de diensttijd vijf jaar. Het gemeentebestuur was verantwoordelijk voor de dienstdoende schutterij, de militiecommissaris (normaal gesproken was dat de commissaris des konings) voor de rustende. Bij oorlogsdreiging konden de schutters worden opgeroepen om dienst te doen als reservetroepen of landstorm (zie hierna).
In de praktijk bleek het moeilijk om de schutterij naar behoren in stand te houden. Vaak ontbrak het aan goed kaderpersoneel en adequaat materieel. Ook moest de schutterij taken afstaan aan de steeds beter georganiseerde politie. Zelfs bleven veel gemeenten in gebreke om schutterijen op te richten. Maatregelen van rijkswege konden dan ook niet uitblijven. Op 24 juni 1901 werden de schutterijen opgeheven en vervangen door de landweer, die bestond uit dienstplichtigen en vrijwilligers. De landweer werd, net als de in 1913 (her)opgerichte landstorm, in 1922 opgeheven toen een geheel nieuwe regeling van kracht werd.

Friese Mobiele Schutterij (1830-1839)
Zoals gezegd konden in tijden van nood de schutters worden opgeroepen om dienst te doen als landstorm. De enige keer dat dit heeft plaatsgevonden was in 1830, tijdens de Belgische Opstand. De dienstdoende en rustende schutterijen werden verenigd tot een korps, genaamd de *Vriesche Mobiele Schutterij*, die gelegerd

werd in Noord-Brabant. Eerst in 1839 werd er vrede gesloten en mochten de schutters weer naar huis. Van het archief van de mobiele schutterij zijn de belangrijkste onderdelen, de *controleregisters*, behoorlijk compleet overgeleverd (Tresoar, Toegang 48). In totaal zijn het er 126, helaas niet geïndiceerd. Als u het onderdeel (afdeling, bataljon en compagnie) niet kent is het onderzoek dus moeizaam. In de controleregisters vindt u normaal gesproken van de schutters rang en functie, namen van ouders, geboorteplaats en -datum, laatste woonplaats en aantekeningen over bevordering, verlof en andere bijzonderheden.

Bronnen en beschikbaarheid
De wet op de schutterij van 1827 verplichtte de gemeenten tot de aanleg van diverse registers. Alle mannelijke inwoners, die in een bepaald jaar 25 jaar oud werden, moesten zich laten inschrijven in het *inschrijvingsregister*. Op basis van dat register werd een *alfabetische lijst* gemaakt en van die lijst weer een *lotingslijst*. Een commissie van onderzoek deed uitspraak over eventuele vrijstelling, waarvan aantekening werd gemaakt op de lijst. Een lotingscommissie maakte daarna een *algemene lijst* op, waarop de vrijgestelden niet meer voorkwamen. Op deze lijst werden, naar volgorde van lotingsnummer, eerst de ongehuwden en weduwnaars geplaatst, daarna de gehuwden.
Tenslotte werd de *bijzondere rol* opgesteld, waarop zoveel namen werden geplaatst als er nieuwe schutters nodig waren. De commandant zorgde er voor dat de manschappen werden ingelijfd. Als een schutter in de loop van het jaar verhuisde of kwam te overlijden, dan werd de eerstvolgende op de algemene lijst ingelijfd. Het systeem van nummerwisseling werd ook bij de schutterij toegepast.
De nagelaten archieven van de schutterij berusten bij de gemeenten. Niet alleen het HCL en het Streekarchivariaat, maar ook gemeenten zonder archiefdienst hebben op dit terrein heel wat te bieden. Maar u mag niet verwachten dat alle bovengenoemde registers en lijsten compleet aanwezig zijn.
In Tresoar bevinden zich twee registers met namen van landweerplichtigen die toestemming hebben gekregen om zich in het buitenland te vestigen (Toegang 11, inv.nrs. 9762 en 9763, periode 1906-1912).

BESTUURDERS EN AMBTENAREN
Naast informatie over militairen is er in de overheidsarchieven ook veel materiaal te vinden over mensen die als bestuurder het land hebben gediend of die als ambtenaar bij de overheid in dienst zijn geweest. Meestal is de informatie helaas niet handzaam bijeengeharkt in een persoonsdossier. In het algemeen geldt dus dat u, als u over een bestuurder of beambte iets te weten wilt komen, moet gaan zoeken in de archieven van de instellingen waarbij hij werkzaam is geweest. Dat geldt voor zowel rijks-, provincie-, gemeente- als waterschapsambtenaren.
Naast de informatie in de archieven van overheidsinstellingen zijn er ook registers,

lijsten en andere gemakkelijk toegankelijke stukken die iets over bestuurders en ambtenaren kunnen meedelen. Over sommige beroepsgroepen bestaan publicaties. Zoals zo vaak geldt ook hier dat de oogst na 1811 aanmerkelijk groter is dan in de eeuwen ervoor.
In de loop van de twintigste eeuw wordt de informatie over ambtenaren steeds meer samengebracht in personeelsdossiers. Meestal berusten zulke dossiers nog niet in openbare archiefbewaarplaatsen en als dat wel het geval is zijn ze onderhevig aan openbaarheidsbeperkingen. Op grond van de nieuwe privacyregelgeving worden personeelsdossiers tegenwoordig zelfs vernietigd 100 jaar na de geboortedatum van de betrokken ambtenaar.

Overheidsdienaren vóór 1811
Het overheidsapparaat was vóór de Franse tijd minimaal van omvang. Allerlei zaken waarvan wij nu vinden dat de overheid ze moet regelen (zoals wegenaanleg en -onderhoud, onderwijs, armenzorg, bevolkingsregistratie) lagen destijds geheel of grotendeels buiten de interessesfeer van de provincie en soms ook van de lokale overheden. Het fiscale apparaat was daarentegen wel behoorlijk ontwikkeld. Aanstellingen van ambtenaren en bestuurders zijn normaal gesproken terug te vinden in de resolutieboeken van de verantwoordelijke besturen. Bovendien werd er ook vaak aantekening van deze benoemingen (soms ook beëdigingen) gehouden in *commissie- en instructieboeken* (Tresoar, Toegang 5, inv.nrs. 2580-2589 en 2590-2601, periode 1525-1802). Meestal zijn de gegevens over de benoemde nogal karig en wordt men niet meer gewaar dan zijn naam, de functie in kwestie en de reden van benoeming, dat is gewoonlijk overlijden, promotie of ontslag van de (meestal met name genoemde) voorganger. Zo kan men met een beetje geluk niet alleen het begin, maar ook het verdere verloop van een ambtelijke carrière volgen. En natuurlijk is het interessant om te weten waaruit de werkzaamheden van de ambtenaar bestonden, ze staan opgesomd in zijn instructie.
Het bekleden van een bestuurlijke of ambtelijke functie gaf vanzelfsprekend ook recht op traktement en meestal ook emolumenten. Gegevens over alle soorten betalingen zijn te vinden in de rekeningen van de ontvangers-generaal, die helaas forse hiaten vertonen, met name vóór 1750. In Friesland fungeerden lange tijd vijf (later vier) ontvangers-generaal, alle met specifieke groepen ambtenaren en bestuurders die door hen werden uitbetaald. In de aanstellingsgegevens wordt doorgaans vermeld bij welk kantoor de benoemde zich kon melden voor de uitbetaling van zijn traktement. In het archief van de Rekenkamer vinden we verder

registers van twee specifieke belastingen voor officieren, bestuurders en ambtenaren, het equivalent en het ambtgeld; zie hiervoor hoofdstuk 8.

Overheidsdienaren na 1811
De inlijving bij het Franse keizerrijk bracht ons een heel nieuw bestuurlijk, rechterlijk en fiscaal bestel, dat deels ook na 1813 in stand bleef. Om bestuurders en ambtenaren uit de negentiende en twintigste eeuw terug te vinden geldt in principe hetzelfde als hiervoor gezegd is: kijk in het archief van de instelling waarbij de betreffende persoon in dienst geweest is.
Veel ambtenaren en functionarissen die een vertrouwelijke functie uitoefenden moesten door de rechtbank worden beëdigd. In de archieven van de rechtbanken kunt u processen-verbaal van eedsaflegging vinden in de rubriek 'buitengerechtelijke zaken'. Ze betreffen onder meer leden van de rechterlijke macht, advocaten, notarissen, makelaars, deurwaarders, vertaler, landmeters, ambtenaren van het kadaster en van de burgerlijke stand.

Voorbeelden
Voor verschillende groepen functionarissen zijn afzonderlijke bronnen en publicaties beschikbaar. Hierna volgen enkele voorbeelden, van een uitputtende behandeling is zeker geen sprake. Verschillende malen zal daarbij de website van M.H.H. Engels, http://home.wanadoo.nl/mpaginae, worden geciteerd als 'Engels'. De site is ook te bereiken via een link van www.tresoar.nl. Engels' gegevens zijn voorzien van de nodige context, bronvermelding en verantwoording.

Leden van de Staten-Generaal. De namen van Friese statenleden die tussen 1577 en 1795 werden afgevaardigd naar de Staten-Generaal kunt u vinden bij Engels. Hij geeft ook leden van de Raad van State tot 1636. In 1796 werd de Staten-Generaal opgevolgd door de gekozen Nationale Vergadering, later werd de volksvertegenwoordiging steeds kleiner en kwamen er niet altijd verkiezingen aan te pas. Namen en biografische bijzonderheden over de leden van de vertegenwoordigende lichamen vindt u in A.M. Elias e.a., *Volksrepresentanten en wetgevers. De politieke elite in de Bataafs-Franse tijd 1796-1810* (Amsterdam 1991). Over leden van de Eerste en de Tweede Kamer en bewindslieden sinds 1813 wordt uitgebreide biografische informatie aangeboden door het Parlementair Documentatie Centrum: www.parlement.com. Onlangs is de site uitgebreid met gegevens vanaf 1796.

Provinciale bestuurders en ambtenaren. Namen van statenleden, dat zijn de door de steden en grietenijen afgevaardigde volmachten ten landdage, worden vermeld in de journalen van het Mindergetal (Toegang 5, inv.nrs. 1655-1787, periode 1638-1795). Ook de leden van het Mindergetal zelf worden daar genoemd. De volksvertegenwoordigers uit de periode 1795-1807 kunt u vinden in P. Nieuwland e.a., *Inventaris van de archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen in Friesland 1795-1813 (1815)*

(Leeuwarden 1998) 201-253. Die van het jaar 1795 hebben een uitgebreider behandeling gekregen, zie P. Nieuwland, 'De eerste volksvertegenwoordigers van Friesland in 1795', in: P. Brood e.a. (red.), *Homines Novi. De eerste volksvertegenwoordigers van 1795* (Amsterdam 1993) 125-239.
Voor de leden van Gedeputeerde Staten kunt u weer bij Engels terecht. De gegevens over de gedeputeerden hebben betrekking op de periode 1577-1795 en gaan meestal niet verder dan de namen, ambtsperioden en het Kwartier waarvoor ze zitting hadden. Hun opvolgers in de periode 1795-1799 staan in de zojuist geciteerde *Inventaris*. Zoals we al enkele malen eerder opmerkten: u kunt deze en andere inventarissen via de website van Tresoar doorzoeken.
In de archieven van de provinciale bestuursorganen vanaf 1813 zitten veel stukken over gouverneurs, later de commissarissen des konings/der koningin, gedeputeerden en leden van Provinciale Staten. Zie hiervoor de inventarissen, Toegang 11, inv.nrs. 593-597 en 637 (met portretten) resp. Toegang 12, inv.nr. 209. In een bijlage vindt u namen van statenleden en gedeputeerden over de periode 1919-1961. Gegevens vanaf eind achttiende eeuw zijn te achterhalen uit provinciale almanakken; in de negentiende en twintigste eeuw zijn er ook adresboekjes en gedrukte provinciale verslagen.

Tenslotte iets over *ambtenaren*. Hierboven hebben we al de commissie- en instructieboeken genoemd als belangrijke algemene bron (zie pag. 239).Veel namen van provinciale ambtenaren (secretarissen, klerken, ontvangers, bouwmeesters) tot omstreeks 1795 zijn door Engels op lijsten geplaatst. Tussen 1795 en 1811 vonden er verschillende bestuurlijke en fiscale reorganisaties plaats, waarbij ook werd bezuinigd op arbeidsplaatsen. Het ontslag van (aanvankelijk bij voorkeur Oranjegezinde) ambtenaren was destijds een fluitje van een cent, rechtspositionele regelingen moesten nog worden uitgevonden. De eerste reorganisatie (1795) werd naar goed Nederlands gebruik voorbereid door een commissie, in dit geval de Commissie van Financiën. Het rapport van die commissie is een juweeltje: alle provinciale ambten met bijhorende traktementen, werkzaamheden en meestal ook de namen van de ambtenaren worden erin opgesomd en voorzien van adviezen hoe er bezuinigd kon worden (BRF, Toegang 8, inv.nr. 143). Ook vele andere stukken in het archief van de gewestelijke besturen uit die periode bevatten gegevens over provinciale en lokale (met name fiscale) ambtenaren (idem, inv.nrs. 144-148, 2626-2631, 3391-3413, 4187-4194, 4315-4323 en andere, raadpleeg de index).

Gemeentebestuurders
Platteland. Vóór 1795 was in plattelandsgemeenten (grietenijen) de grietman eigenlijk de enige bestuurder. Over grietmannen is vrij veel gepubliceerd. Een standaardwerk is nog altijd H.B. van Sminia, *Nieuwe Naamlijst van Grietmannen van de vroegste tijden af tot het jaar 1795* (Leeuwarden 1837). De namen die er in voorkomen vindt u ook bij Engels. In 1795 werd het hele bestel omgegooid, maar in 1816 maakte de

grietman een glorieuze rentree. In 1851 moest hij echter het veld ruimen, en nu voorgoed. Voortaan heette hij, net als zijn stedelijke collega, burgemeester. Sminia heeft ook over de latere grietmannen geschreven: H.B. van Sminia, *Naamlijst van de Grietmannen die van 1816 tot 1851 hoofden van de gemeenten ten plattelande zijn geweest* (Leeuwarden 1851). Namen en verdere gegevens over burgemeesters na 1850 verschaft W. Duinkerken, *Bestuurders in de provincie Friesland* (Andijk 1963). Voor grietenijsecretarissen van vóór circa 1800 verwijzen we weer naar Engels.
Steden. Gegevens over verkiezing en andere zaken betreffende leden van stadsbesturen vanaf de zestiende eeuw en gemeentebesturen vanaf 1795 zijn altijd wel te vinden in de archieven van de gemeenten zelf, maar ook in die van provinciale bestuursorganen. Zo heeft de bemoeienis van de stadhouder met de magistraats- en vroedschapsbestelling geleid tot een omvangrijke archiefvorming (Tresoar, Toegang 7, inv.nrs. 466-578). De meeste stukken dateren uit de zeventiende en achttiende eeuw, voor Sneek gaan ze zelfs tot het begin van de zestiende eeuw terug.
Gegevens over bestuurders van steden zijn uit verschillende bronnen verzameld door A. Coree (Tresoar, Leeszaalbibl. 156, periode 1688-1744). Voor sommige steden zijn er afzonderlijke naamlijsten: Dokkum (1525-1959, Leeszaalbibl. 154) en Harlingen (1510-1813, Leeszaalbibl. 155). In de Verzameling Aanwinsten (Toegang 345, inv.nr. 584) zitten lijsten van Leeuwarder burgemeesters en vroedschappen van de zestiende tot de achttiende eeuw. In de bibliotheek van Tresoar zijn naamlijsten van burgemeesters aanwezig van de steden Leeuwarden (1512-1784, met aanteekeningen van W. Eekhoff), Franeker (1657-eind achttiende eeuw, van M. Reinalda) en Sneek (1508-1769, van A. Stellingwerff). Het zijn handschriften waarin u niet veel biografische gegevens aantreft. De lijsten van Harlingen en Leeuwarden kunt u ook op de website van M. Engels bekijken.

Uit de Bataafs-Franse tijd zijn veel gegevens over plaatselijke bestuurders te vinden in het 'BRF-archief' (Toegang 8). Dat geldt met name voor de periode 1806-1813, toen ze jaarlijks opgaven moesten doen aan de provinciale autoriteiten. Zie onder meer inv.nrs. 2621-2634, 3377-3387 en 3642-3688. In J.R. Kuiper, *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland 1795-1798* (Franeker 2002) vindt veel informatie over lokale bestuurders uit het begin van de Bataafs-Franse tijd.
Voor de negentiende en twintigste eeuw zijn voor plaatselijke bestuurders de gemeenteverslagen (1850-1930), almanakken en adresboekjes geschikte bronnen.

Polder- en waterschapsbestuurders. De honderden polders en waterschappen die er ooit waren (sinds 2004 is er nog maar één, Wetterskip Fryslân) werden bestuurd door de grondeigenaren, ook wel *ingelanden* genaamd. Uit hun midden kozen zij volmachten voor het dagelijks bestuur onder voorzitterschap van een *dijkgraaf*. In veel inventarissen van waterschapsarchieven vindt u naamlijsten van deze bestuurders en ze komen ook in de al vaker genoemde provinciale almanakken voor. Ook zij moesten in de Franse tijd gegevens verstrekken aan de provinciale overheid; zie Toegang 8, inv.nrs. 2625 en 3388-3390.

Rechterlijke functionarissen. Over de raadsheren van het Hof vindt u uitgebreide informatie in O. Vries e.a., *De Heeren van den Raede. Biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland, 1499-1811* (Hilversum/Leeuwarden 1999). Het boek geeft ook naamlijsten en ambtsperioden van procureurs-generaal en griffiers. Bij Engels vindt u soortgelijke lijsten, met minder gegevens, maar wel met de namen van eerste deurwaarders. De rechterlijke macht vanaf 1811 is geboekstaafd in R.S. Wegener Sleeswijk en L. Oldersma, *Rechterlijk Friesland 1811-1999. Naamlijst leden rechterlijke macht, leden openbaar ministerie en griffiers* (Hilversum/Leeuwarden 1999).
Nauw gelieerd met de rechterlijke macht is natuurlijk de advocatuur, de meeste rechters zijn eerder advocaat geweest. De namen van advocaten werden vanouds door het Hof van Friesland ingeschreven in een matrikel (Toegang 14, inv.nr. 16848, periode 1577-1810). Ze staan daar in chronologische volgorde op datum van hun toelating (*admissie*). Vaak zijn er naderhand gegevens toegevoegd over hun latere loopbaan en andere wapenfeiten in positieve of negatieve zin. De inschrijvingen zijn door Engels overgenomen en uitgebreid met gegevens uit andere bronnen, waardoor de informatie nu loopt tot 1849. U vindt ter plaatse ook een link met een site die gegevens over advocaten uit de periode 1527-1577 biedt.
Het zojuist genoemde matrikel bevat ook inschrijvingen van notarissen, landmeters en wijnroeiers (peilers van alcoholische dranken). De namen van de notarissen zijn door Engels bewerkt en voorzien van meer informatie; ze hebben betrekking op de periode 1606-1850.

13 LANDBOUW, VISSERIJ, *HANDEL EN NIJVERHEID*

Wie zich verdiept in het leven van zijn voorouders zal zichzelf al spoedig de vraag stellen: hoe verdienden ze hun boterham? Waren ze zelfstandige ondernemers of werkten ze in loondienst? Wat voor werk moesten ze doen en hoe is hun carrière verlopen? In Friesland waren er drie belangrijke sectoren waarin uw voorouders werkzaam konden zijn: landbouw, handel en nijverheid. In dit hoofdstuk worden deze sectoren belicht en wordt er verteld wat er over het arbeidzame leven van uw voorouders terug te vinden is in de archieven.

LANDBOUW

Veel van uw Friese voorouders zullen de kost hebben verdiend in de landbouw, gedurende vele eeuwen het belangrijkste middel van bestaan in deze provincie. Omstreeks 1800 werkte ongeveer 60% van de beroepsbevolking op het Friese platteland in de agrarische sector. Destijds was ongeveer driekwart van de bevolking plattelander. De veeteelt nam daarbij een overheersende positie in, alleen in noordelijke kustgemeenten als Barradeel, het Bildt en Ferwerderadeel domineerde de akkerbouw. De voornaamste gewassen die geteeld werden waren granen, peulvruchten, koolzaad en vlas. De aardappelteelt kwam na 1750 op en was vooral het domein van tuinders (*gardeniers*). Zij teelden ook fruit, kool en andere groenten voor de stedelijke bevolking. In de Franse tijd was de invoer van koloniale waren geblokkeerd en dat stimuleerde de verbouw van bieten, voor de suikerproductie en cichorei, een aan witlof verwant gewas waaruit surrogaatkoffie werd gefabriceerd. Het Friese aandeel in de Nederlandse cichoreiteelt bedroeg in de negentiende eeuw zeker 75%. In de loop van de eeuw werd de koffie steeds goedkoper en kort na 1900 was het gedaan met de cichoreiverbouw.
Ook in streken waar de akkerbouw overheerste werd toch betrekkelijk veel vee gehouden. Vóór de invoering van de kunstmest was dierlijke mest vrijwel de enige vorm van bemesting die men kende. Het vee werd deels gevoerd met voor menselijke consumptie ongeschikte afvalproducten van de akkerbouw, waardoor de boeren twee vliegen in een klap sloegen.
In de veeteelt en in verhouding meer nog in de akkerbouw vonden ook veel landar-

beiders een bestaan. In de zeventiende en achttiende eeuw bezaten arbeiders vaak zelf wat land en vee, de negentiende eeuw laat een verpaupering van de arbeidersstand zien. De bekende landbouwcrises van 1845 (aardappelmoeheid) en rond 1880 gingen gepaard met grote werkloosheid, armoede, hongersnood en verhoogde (kinder)sterfte, die de aanleiding vormden tot sterke migratie uit met name de typische akkerbouwgebieden.

De negentiende eeuw gaf niet alleen ellende, maar ook vooruitgang te zien. De overheid, die haar bemoeiingen naar steeds meer delen van de samenleving uitstrekte, zag wel brood in het verbeteren van de landbouw. Daartoe werden in 1805 in alle provincies commissies opgericht, bestaande uit vertegenwoordigers van de overheid en deskundigen, die tot taak kregen de landbouw te stimuleren. Deze commissies ressorteerden onder het rijk en werden in 1851 opgeheven. In Friesland werden de werkzaamheden voortgezet door de Provinciale Commissie van Landbouw, die tot 1866 heeft bestaan. Toen werd ze overbodig gemaakt door de Friese Maatschappij van Landbouw, een standsorganisatie van boeren die in 1852 is opgericht en uiteindelijk tientallen afdelingen en duizenden leden telde. De Maatschappij werd in 1942 opgeheven en vervangen door de - uiteraard door de bezetter gedirigeerde - Landstand, maar verrees weer in 1945. Zoals haast vanzelf spreekt kwamen er in het verzuilde Nederland ook boerenorganisaties van protestantse (Christelijke Boeren en Tuinders Bond, CBTB, 1918) en katholieke signatuur (Aartsdiocesane Boeren en Tuinders Bond, ABTB, 1917). De boerenorganisaties waren zeker niet alleen bedoeld voor belangenbehartiging. Ze zetten zich ook in voor de verspreiding van kennis, door het organiseren van tentoonstellingen, het uitgeven van periodieken, het stichten van scholen en van proefboerderijen. Naast de genoemde organisaties waren er nog andere, zoals stamboeken voor rundvee, paarden, schapen en varkens, de Bond van landpachters en hypotheekboeren en talrijke coöperaties, waaronder zuivelfabrieken (zie hierna) en inkooporganisaties.
In de loop van de negentiende en twintigste eeuw werd het grondgebruik almaar intensiever. Door verdergaande voorkeur voor de veeteelt en gebruik van kunstmest kromp het landbouwareaal, maar de opbrengsten stegen desondanks. Steeds verder gaande mechanisatie maakte dat de werkgelegenheid in zowel de akkerbouw als de veeteelt gestadig daalde. Schaalvergroting was het gevolg, zeker na de oorlog.

Ook ruilverkavelingen droegen daartoe bij. De schaalvergroting leidde laat in de twintigste eeuw ook tot fusies onder de boerenorganisaties.

Bronnen en beschikbaarheid
Over de bedrijfsvoering van de boeren in de zeventiende en achttiende eeuw is in de overheidsarchieven niet veel te vinden. Maar in de inventarisatieboeken van de nedergerechten zitten talloze boedelbeschrijvingen van overleden boeren en boerinnen. Hierin worden alle aanwezige goederen doorgaans nauwkeurig opgesomd en vaak ook getaxeerd. Het gaat om opstallen, huisraad, werktuigen, levende have, voorraden, geldmiddelen, schulden en vorderingen, een gedetailleerde momentopname van het bedrijf van de overledene dus (zie verder hoofdstuk 6). Ook uit fiscale bronnen kunt u een globale indruk krijgen over het bedrijf van uw voorouders (zie hoofdstuk 8).
Voor de negentiende eeuw wijzen we op de archieven van de (Provinciale) Commissie van Landbouw (Tresoar, Toegang 34-04). Gegevens over individuele boeren komen daar niet al te veel in voor. Die kunt u dus beter in algemene bronnen zoeken, zoals de burgerlijke stand en het bevolkingsregister (zie hoofdstuk 2). Let u daarbij wel op de bewoordingen. Vanouds is de gewone aanduiding voor boer: ‘huisman’. Daarmee worden zowel kleine als grote boeren bedoeld. Later in de negentiende eeuw komen de termen ‘veehouder’ en ‘landbouwer’ op. Kleine boeren worden vaak betiteld als ‘koemelker’. Voor tuinders worden ook wel de uitdrukkingen ‘hovenier’, ‘gardenier’ en ‘kooltjer’ gebezigd; de laatste term komt vooral in Minnertsga en omgeving voor. Het begrip ‘arbeider’ kan in principe slaan op bijna iedereen die in loondienst was, maar in de praktijk worden er doorgaans land- en veenarbeiders mee aangeduid. Andere woorden voor landarbeider zijn ‘werkman’, ‘boerenknecht’ of ‘dagloner’.

Landbouworganisaties en coöperaties
In Tresoar berusten de archieven van de Friese Mij. van Landbouw (Toegang 145, periode 1852-1942) en ongeveer 50 regionale afdelingen van de Maatschappij (Toegang 146). Sommige afdelingen zijn al meteen in 1852 opgericht, maar vrij veel archiefmateriaal is verloren gegaan. In het archief van het hoofdbestuur en in de meeste afdelingsarchieven zitten lijsten van bestuurs- en gewone leden, verder uiteraard notulenboeken, correspondentie, stukken over activiteiten, etc.
Veel landbouworganisaties richtten in het verleden aparte afdelingen op voor de jongere boeren. Zo is de bond van plattelandsjongeren ‘Jongerein’ gelieerd aan de Friese Mij. In Tresoar worden enkele afdelingsarchieven bewaard. Het archief van de ABTB berust in het Gelders Archief te Arnhem; de stukken van vóór 1945 zijn tijdens de oorlog verloren gegaan.
Van de coöperaties is de CAF (Centrale Aan- en Verkoopvereniging Friesland, opgericht 1896) wellicht de belangrijkste. De CAF had ook regionale afdelingen; de archieven, die in Tresoar worden bewaard, gaan niet erg ver terug. Ooit waren

er wel tien van zulke coöperaties, maar alle zijn ze verdwenen. Coöperaties hadden vaak tot doel om voordelig collectief in te kopen voor hun leden, maar er waren ook coöperatieve productiebedrijven. Zuivelfabrieken (zie verderop in dit hoofdstuk) zijn daarvan natuurlijk de bekendste voorbeelden. U kunt archieven van coöperatieve instellingen vinden in Tresoar en gemeentearchieven, en ze komen zeker niet alleen bij boeren voor. Veel coöperaties zijn de laatste decennia tot grotere eenheden samengesmolten of opgeheven. Tot slot willen we nog enkele typische organisaties vermelden waarvan het archief in Tresoar bewaard wordt: de Bond van landpachters en hypotheekboeren (1922-1986), de Vereeniging van landeigenaars en landgebruikers in de gemeente Het Bildt (1890-1897), de Vereniging Het Friesch Grondbezit (1929-1986) en de Friesche Ymkersvereeniging (1898-1926).

Land- en tuinbouwbedrijven
Tresoar beheert de archieven van enkele land- en tuinbouwbedrijven, in gemeentearchieven komen ze haast niet voor. Bij die archieven zitten enkele aantekenboeken uit de zestiende en zeventiende eeuw die wegens hun inhoud en respectabele ouderdom van nationaal belang zijn en de aandacht van wetenschappers hebben getrokken. De bewuste aantekenboeken zijn dan ook in druk uitgegeven.

P. Gerbenzon e.a. (ed.), 'Rekenboeck off memoriael van Rienck Hemmema', in: *Estrikken* 14 (1956). Hemmema was boer te Hitzum, het rekenboek beslaat de periode 1569-1573; R.M. Dekker e.a. (ed.), *Het aantekeningenboek van Dirck Jansz* (Hilversum 1993). Dirck Jansz was boer op het Bildt, zijn boek loopt over de jaren 1604-1635; P.L.G. van der Meer (ed.), *Opkomst en ûndergong fan in boerebedriuw ûnder Achlum: de famylje Hibma, 1697-1824* (Leeuwarden 2001).

Er zijn natuurlijk nog wel meer archieven van boerenbedrijven in Tresoar, zie daarvoor de website of gebruik de zoekmogelijkheden op de studiezaal.

Overige
In de studiezaal van Tresoar vindt u een aardige collectie artikelen over boerenfamilies. De meeste zijn geknipt uit landbouwbladen en vervolgens opgeplakt. Doorgaans gaan ze over boerderijen waar een familie generaties lang woonde en geven ze dus ook genealogische informatie. Voorin de banden vindt u inhoudsopgaven (Leeszaalbibl. 51-55).
Een te weinig gebruikte bron wordt gevormd door de archieven van verzekeringsmaatschappijen. Tresoar heeft daar een mooie verzameling, van zowel ‘gewone’ als veeverzekeringsmaatschappijen. Normaal gesproken zitten in die archieven registers van verzekerde opstallen en inboedels en/of levende have. De opsommingen kunnen zeer gedetailleerd zijn. De registers zijn niet zelden voorzien van indices, zodat het onderzoek gewoonlijk niet al te tijdrovend is.

Literatuur: O. Postma, *De Friesche kleihoeve. Bijdragen tot de geschiedenis van den cultuurgrond vooral in Friesland en Groningen* (Leeuwarden 1934); J.J. Spahr van der Hoek, Geschiedenis van de Friese landbouw, 2 dln (Leeuwarden 1952); M.J.E. Blauw, *Van Friese grond. Agrarische eigendoms- en gebruiksverhoudingen in de Friese landbouw in de negentiende eeuw* (Leeuwarden 1995); J.Swierstra, ‘Landbouw’, in: G. Abma (eindred.), *Encyclopedie van het hedendaagse Friesland*, 2dln (Leeuwarden 1975) 179-195; P. Smeding, *De Fryske túnbou* (Leeuwarden 1979). Voor informatie uit de eerste hand over het boerenleven in de negentiende eeuw: H. Algra (ed.), *Kroniek van een Friese boer. De aantekeningen (1821-1856) van Doeke Wijgers Hellema te Wirdum* (Franeker 1978).

VISSERIJ
De visserij was in Friesland als geheel voor de economie niet erg belangrijk, hoogstens 1% van de beroepsbevolking vond een bestaan in deze bedrijfstak. Wel waren

er enkele typische vissersdorpen langs de Waddenkust en in de Zuidwesthoek. De dorpen Paesens, Moddergat, Nes en Wierum werden meer bekend door de rampen die hen aan het eind van de negentiende eeuw troffen dan door hun betekenis voor de economie.
De walvisvaart is in vroeger eeuwen wel van groot economisch belang geweest voor de waddeneilanden. Dat is nog te zien aan de zogenaamde commandeurshuizen die op elk eiland te vinden zijn. Maar archiefmateriaal over dit onderwerp is Friesland nauwelijks aanwezig. De Friese schippers voeren meest in dienst van Zaanse reders. Door overbevissing werd de walvisvangst in de achttiende eeuw verliesgevend en toen was het natuurlijk gauw afgelopen. Tresoar heeft een curieus archiefje op dit gebied, dat van de Geoctroieerde Noordsche Compagnie te Harlingen (1654-1662). Voor het overige bent u dus grotendeels op de literatuur aangewezen.
Voor de haringvisserij geldt eigenlijk hetzelfde. In het Streekarchivariaat Noordoost-Friesland vindt u een fragment-archief van de Compagnie Haringvisserij te Dokkum, 1701-1715.
De hiervoor genoemde rampen leidden tot de oprichting van comité's voor steunverlening aan de nabestaanden van de verdronken vissers. De archieven van de provinciale commissies vindt u in Tresoar, die van de plaatselijke in het Streekarchivariaat. In Tresoar vindt u welgeteld één archiefje van een vissersorganisatie: de Vissersvereniging 'Warns en Omstreken' (1910-1970).

Literatuur: IJ.N. Ypma, *Geschiedenis van de Zuiderzeevisserij* (Haarlem 1962); S.J. van der Molen, *Vissers van wad en gat. Schepen, vistuig en vaktaal*, 2e druk (Leeuwarden 1976); R.D. van der Vlis, 'Friese haringvisserij in de zeventiende en achttiende eeuw', *It Beaken* 50 (1988) 345-362.

HANDEL EN SCHEEPVAART

In de Middeleeuwen was Friesland een scheepvaartnatie van grote betekenis. Friese schippers kwamen in alle belangrijke havens in West- en Noord-Europa. Niet voor niets heette de Noordzee ook wel *Mare Frisium*, Friese munten zijn tot ver in Rusland gevonden. Of de Friese schippers in de vroege eeuwen voor eigen rekening handel dreven valt niet te zeggen, maar aan het einde van de vijftiende eeuw voeren ze, vaak wel met eigen schepen, in dienst van Engelse, Hamburgse en Hollandse (vooral Amsterdamse) kooplieden. In die tijd was Stavoren de belangrijkste Friese haven.
Midden zestiende eeuw begon de Friese scheepvaart op het Oostzeegebied aan een sterke opmars, die voor rekening kwam van Molkwerum, Hindeloopen en Harlingen. Men onderscheidde daarbij 'de kleine Oost' (de Noordduitse havens als Bremen en Hamburg) en 'de grote Oost' (het eigenlijke Oostzeegebied). De Friese uitvoer naar die streken bestond vrijwel uitsluitend uit keramische producten als baksteen, dakpannen, tegels en aardewerk. Uit het

Oostzeegebied werden vooral graan, hout en mijnbouwproducten geïmporteerd. Het hout was nodig voor de Hollandse en Friese scheepsbouw en voor de versterking van zeedijken. Vaak hoorde een retourtje Frankrijk, Spanje en/of Portugal ook bij de reis, om van daar wijn en zout naar noordelijke streken te vervoeren.
Mogelijk door de sterke gerichtheid op de Oostzeehandel kwam er in 1602 in Friesland geen Kamer van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) tot stand, er was althans onvoldoende belangstelling voor. Voor de oprichting van de West-Indische Compagnie (WIC) in 1621 kon men hier al evenmin enthousiasme opbrengen.
In de late zeventiende eeuw stagneerden de economische activiteiten in de Republiek en dat had ook gevolgen voor de scheepvaart. Vooral de achteruitgang van Stavoren was dramatisch. In de achttiende eeuw ontkwamen ook Molkwerum, Hindeloopen en in mindere mate Harlingen er niet aan. De stagnatie in genoemde plaatsen werd deels veroorzaakt door de opkomst van andere steden en dorpen als Workum, Sneek, Heerenveen, Joure, Lemmer, Makkum, Grouw en Woudsend als centra voor de scheepvaart op het buitenland. Al met al ging het in de achttiende eeuw eigenlijk behoorlijk goed met de Friese scheepvaart, al zorgde de oorlog met Engeland (1780-1784) voor een dip. Maar de Bataafs-Franse tijd (1795-1813), waarin ons land vrijwel steeds in oorlog was met Engeland, had catastrofale gevolgen voor deze bedrijfstak, die naderhand nooit meer op het vroegere peil is gekomen.
Zoals gezegd voeren de Friese schippers, vooral die uit Hindeloopen, bijna uitsluitend voor rekening van Amsterdamse, en zelden voor buitenlandse kooplieden. Als gevolg daarvan was de buitenlandse handel van Friesland zeer gering, in de orde van 2% van de totale handel van de Republiek. De Friese handel op het buitenland was geconcentreerd in Harlingen, waar vrij veel kapitaalkrachtige (meest doopsgezinde) kooplieden woonden.
Van veel meer gewicht was de binnenlandse handel, die vooral gericht was op Amsterdam. Naar die stad werden grote hoeveelheden boter, kaas, vee, turf en keramische producten verscheept. De retourvrachten bestonden uit industrieproducten, koloniale waren, wijn, bier, etc. Kooplieden van groot tot klein vonden een bestaan in de handel. In alle steden en diverse grote dorpen waren markten waar boeren hun waren aan kooplieden verhandelden. Friesland beschikte over een uit-

stekend stelsel van waterwegen waar ook veel Groninger schippers gebruik van maakten. In de loop van de achttiende eeuw werd Lemmer, ten koste van Harlingen, steeds belangrijker als uitvoerhaven naar Amsterdam. Zo werd dat dorp ook aantrekkelijk als vestigingsplaats voor scheepswerven en aanverwante bedrijven en het is dan ook helemaal niet vreemd dat Jelle Jentjes (Troelstra) na zijn faillissement Idskenhuizen verliet om te proberen in Lemmer een nieuw bestaan op te bouwen.

Bronnen
Een belangrijke bron voor de kennis van de Friese scheepvaart wordt gevormd door de *Sonttolregisters*. In de Sont, de verbinding tussen de Noordzee en de Oostzee, werd tussen 1497 en 1857 door de Deense autoriteiten tol geheven van passerende schepen. Van die schepen werden allerlei gegevens genoteerd, zoals naam en woonplaats van de schipper, naam en laadvermogen van het schip, de havens van vertrek en van bestemming, de lading en de verschuldigde tol. Het IISG in Amsterdam bezit een vrijwel complete serie microfilms van de Sonttolregisters. In Tresoar zijn films over de periode 1557-1850 beschikbaar. Op de websites van beide instellingen en die van het Nationaal Archief kunt u meer details aantreffen en ook gegevens over soortgelijke administraties uit Nederlandse bronnen.
In gemeentearchieven zitten veel gegevens over schippers en beurtschippers, zoekt u maar eens op www.friesarchiefnet.nl.

Archieven van handelsfirma's of individuele kooplieden uit vroeger eeuwen zijn dun gezaaid. In Tresoar wordt het archief van het Makkumer bedrijf Fa. M.H. Kingma bewaard, waarvan een deel (periode 1731-1931) over handel en koopvaart gaat. Verder heeft Tresoar slechts fragmenten. Het HCL heeft een aardige verzameling archieven van winkeliers en grossiers, meest van bescheiden omvang.
Kooplieden komen wel op grote schaal voor in rekeningen van overheidsinstellingen en organisaties als kerken, wees-

en gasthuizen en dergelijke, wegens het leveren van goederen (zie hoofdstukken 9 resp. 10). Hetzelfde geldt voor de afrekeningen die voogden moesten afleggen van hun bewind (zie hoofdstuk 6).
Een aardige bron voor reizende kooplieden (marskramers) dankt zijn ontstaan aan een besluit van het Departementaal Bestuur om het uitventen van koopwaar langs de huizen te verbinden aan een vergunning ('ventersvergunningen'). Deze besluiten zijn gebundeld in Nadere toegang 8.23 (periode 1804-1805). Er komen veel namen van Duitse en joodse kooplieden in voor.
Voor meer bronnen verwijzen we naar die de volgende rubriek, omdat verschillende ervan betrekking hebben op zowel handel als nijverheid.

NIJVERHEID
In het navolgende zullen we aandacht besteden aan de bedrijfstakken die belangrijk waren voor de Friese economie. Meer dan een impressie kan en wil deze gids natuurlijk niet bieden; voor verdere studie verwijzen we naar standaardwerken als die van J.A. Faber (zie literatuurlijst).

De **textielnijverheid** is zeker één van de oudste vormen van industrie in Friesland. Uit archeologische vondsten is gebleken dat de terpbewoners in staat waren fijne weefsels te maken. De overlevering wil dat Karel de Grote Fries laken (*pallia fresonica*) schonk aan Haroen al Rasjid en er een olifant voor terugkreeg. Dat moet omstreeks het jaar 800 zijn geweest.
In de late Middeleeuwen was hier geen sprake meer van textielnijverheid voor de export, maar in de zeventiende en achttiende eeuw weer wel. Die was geconcentreerd in Harlingen en was deels in handen van ondernemers uit Munster en Westfalen. Er werden, uit linnen en katoen, vooral zogenaamde bonten geproduceerd. De industrie raakte aan het eind van de achttiende eeuw in verval door binnen- en buitenlandse concurrentie.
In Bolsward werd op bescheiden schaal bombazijn geproduceerd. Bombazijn wordt ook gemaakt uit linnen en katoen. Naar het zich laat aanzien werd deze bedrijvigheid op gang gebracht en gehouden door ondernemers uit Amersfoort. In de burgerboeken en kerkelijke registers van Bolsward in de achttiende eeuw zien we dan ook verscheidene immigranten uit die Utrechtse stad.
Op het platteland woonden en werkten steeds veel linnenwevers voor de lokale markt. Zij waren veelal afkomstig uit Munsterland, maar ook wel uit Twente en de Achterhoek. We hebben te maken met immigranten die zich hier vestigden, al zijn wellicht velen van hen eerst seizoenarbeider geweest. Duizenden Friezen tellen zulke wevers onder hun voorouders.
Natuurlijk werd er ook op grote schaal wol verwerkt tot garens, meest via huisindustrie en kleinschalige bedrijven. De geproduceerde garens werden grotendeels buiten de provincie verwerkt tot eindproducten. In de loop van de negentiende eeuw ging ook deze tak van nijverheid ten gronde door de sterke concurrentie.

Ook de **kleiverwerkende industrie** heeft hier oude papieren. Veel terpvondsten hebben betrekking op inheems vervaardigd en geïmporteerd aardewerk. De oudste schriftelijke vermelding van ovens voor de productie van baksteen stamt uit het midden van de dertiende eeuw. Het waren vooral de kloosters die zich daarmee bezig hielden, natuurlijk voor de bouw van klooster- en kerkgebouwen. De producten van hun inspanningen, de *kloostermoppen*, zijn nog volop aanwezig in middeleeuwse kerken. Vanaf de veertiende eeuw werd ook baksteen gebruikt voor de bouw van adellijke stinzen en vanaf de vijftiende eeuw kwam dit materiaal meer en meer in zwang voor huizenbouw in de steden. In de zestiende eeuw zette dat proces door, er kwamen meer en grotere bedrijven die niet alleen baksteen, maar ook dakpannen en vloertegels (*estrikken*) op de markt brachten. Een aanzienlijk deel van de productie vond, eigenlijk als ballast, zijn weg naar het buitenland, vooral het Oostzeegebied. Vanaf omstreeks 1600 kwam de *gleibakkerij* op. Deze produceerde beschilderd geglazuurd aardewerk, vooral wandtegels en schotels. Harlingen was het centrum van de keramische industrie; dit hield natuurlijk verband met haar positie als belangrijkste havenstad. Maar ook Makkum en Bolsward bliezen een behoorlijke partij mee. De kleiverwerkende industrie heeft zich tot ver in de negentiende eeuw behoorlijk kunnen handhaven, maar omstreeks 1880 trad er verval in. Oorzaken waren onder meer de achteruitgang van de zeevaart, opkomst van grootschalige fabrieken bij de grote rivieren en de landbouwcrisis met al zijn negatieve gevolgen. Maar de in de zestiende eeuw gestichte firma Tichelaar te Makkum bestaat nog steeds.

Literatuur: Er is recentelijk een prachtige serie over deze tak van nijverheid verschenen: *Fries aardewerk* (Leiden 2000-2005). Deel 1: *Kingma Makkum*; deel 2: *Bolsward*; deel 3: *Tichelaar Makkum 1700-1876*; deel 4: *Tichelaar Makkum 1868-1963*; deel 5: *Harlingen, Bedrijfsgeschiedenis 1600-1933 en Producten tot 1720*; deel 6: *Harlingen, Producten 1720-1933*; deel 7: *De pottenbakkers van Friesland 1750-1950, het ambacht, de mensen, het aardewerk*. De auteurs zijn J. Pluis, P.J. Tichelaar, S. ten Hoeve, A.J. Gierveld, A. van der Meulen en P. Smeele.

Kalkbranderijen. Waar gebouwd wordt is metselspecie nodig. Tot ver in de negentiende eeuw werd daarvoor bijna uitsluitend kalkmortel gebruikt. De daarvoor benodigde kalk werd gewonnen uit de verhitting van schelpen. Al in de Middeleeuwen stonden er kalkovens in Friesland. Makkum was wel het belang-

rijkste centrum van de kalkbranderij, maar ook in Harlingen, Workum en diverse andere plaatsen rookten de schoorstenen. De kalk werd deels geëxporteerd naar Holland en het Oostzeegebied. In de negentiende eeuw ging de bedrijfstak achteruit door toenemend gebruik van andere materialen, eerst steenkalk en later cement.

Zoutziederijen. Sinds de late Middeleeuwen werd door onder meer Friese schippers zout uit Frankrijk vervoerd naar Zeeuwse en Hollandse zoutziederijen en naar de Oostzeelanden. Aan het einde van de zestiende eeuw werd de raffinage ook in Friesland ter hand genomen. Harlingen was zonder meer het belangrijkste centrum. Aanvankelijk werd er ook naar het Oostzeegebied geëxporteerd, maar in de zeventiende en achttiende eeuw werd de productie voornamelijk in Noord- en Oost-Nederland afgezet. Zout werd vooral gebruikt als conserveermiddel voor vis, vlees, boter en kaas.

Scheepswerven. In het voorgaande is het belang van de scheepvaart voor de Friese economie geschetst. Het spreekt dan ook vanzelf dat er honderden scheepswerven waren, in bijna elk dorp aan het vaarwater waren ze te vinden. Verreweg de meeste schepen waren bestemd voor de binnenvaart of de vaart op het Noordzee- resp. Oostzeegebied en ze waren dan ook bescheiden van omvang. Grotere schepen werden wel in Harlingen gebouwd en voor het echte werk moest je in Amsterdam of de Zaanstreek zijn. In de grotere plaatsen zaten ook toeleveringsbedrijven als touwslagerijen, blok- en mastmakerijen en zeilmakerijen. Door schaalvergroting is het aantal werven sterk gedaald, maar de bedrijfstak heeft zich tot voor kort aardig weten te handhaven.

Bierbrouwerijen waren er vanouds genoeg in Friesland. Bier was eeuwenlang de dagelijkse drank bij uitstek. Het was nogal aan bederf onderhevig en de brouwerijen produceerden voor de lokale markt. De bedrijven waren dan ook gering van omvang. Beter houdbare biersoorten werden geïmporteerd uit Hollandse en buitenlandse steden, vooral Hamburg en Bremen. Heineken, destijds nog te Bremen, was hier in de achttiende eeuw al populair (vgl. pag. 106). De importeurs werden destijds *bierstekers* genoemd.
In het midden van de achttiende eeuw telde Friesland

ongeveer 100 brouwerijen, niet alleen in de steden, maar ook in de grotere dorpen. Nadien ging het bergafwaarts met de bierbrouwerij omdat de consumptie van koffie, thee en jenever die van bier verdrong. Koffie en thee werden geleidelijk goedkoper, maar bier werd duurder door de hoge prijzen van graan en turf. Veel brouwers begonnen daarom met de **jeneverstokerij** als 'tweede tak', maar ook die werd na een betrekkelijk korte tijd van bloei noodlijdend. Hier moet vooral de concurrentie uit Schiedam als boosdoener worden aangemerkt. In de stukken worden jeneverstokers aangeduid als *distillateurs*, *stokers* of *branders*. In de negentiende eeuw hebben slechts enkele fabrikanten als Bokma en Joustra zich kunnen handhaven.

Cichoreiverwerking. In de loop van de achttiende eeuw werden koffie en thee populair ten koste van bier als dagelijkse drank. Douwe Egberts voer er wel bij, maar voor de gewone man was koffie vaak te duur. In het laatste kwart van de eeuw kwam de cichoreiteelt op in vooral Dantumadeel en omliggende gemeenten. Daar vond ook de verdere verwerking van de cichoreiwortel plaats tot surrogaatkoffie, ook cichorei genaamd. Toen de aanvoer van koffie in de Franse tijd stagneerde en soms helemaal wegviel kreeg deze industrie een forse impuls. Ook na 1813 bleef de cichoreiproductie belangrijk, tot er omstreeks 1880 de klad in kwam door de opkomst van Brazilië als producent van koffie, waardoor dat product goedkoper en voor een grotere groep consumenten betaalbaar werd.

De **veenderij** of turfgraverij is van nauwelijks te overschatten belang geweest voor de Nederlandse en de Friese economie. Turf was verreweg de belangrijkste brandstof voor de huishoudingen en de zojuist behandelde bedrijfstakken, waarvan sommige veel energie verslonden. Alleen in smederijen werd geïmporteerde steenkool gebruikt en hout was in Friesland betrekkelijk schaars.
In grote delen van Friesland lagen hoog- en laagveenafzettingen die al in de Middeleeuwen door de plaatselijke bevolking en kloosters werden benut voor de eigen brandstofvoorziening. De zestiende eeuw laat een grootschaliger aanpak zien. Veelal werden daarbij kapitaalkrachtige ondernemers van buiten de provincie ingeschakeld. Zo werd in 1550 een compagnonschap opgericht waarvan naast de Friese edelman Pieter van Dekema de Utrechtse patriciërs Jan van Cuyck en Floris Foeyt deel uitmaakten. Een generatie later speelde de eveneens Utrechtse familie Van Voort een belangrijke rol bij de vervening in Achtkarspelen. Geruime tijd daarna, we

Literatuur: S.J. van der Molen, *Turf uit de wouden. Bijdrage tot de geschiedenis van de hoogveengraverij in Oostelijk Friesland tot 1900* (Leeuwarden 1978); J. Frieswijk, *Om een beter leven. Strijd en organisatie van de land-, veen- en zuivelarbeiders in het noorden van Nederland (1850-1914)* (Leeuwarden 1989). Zie ook de publicaties van Kroes, vermeld op pag. 90.

spreken over 1641, nam de Haagse koopman Passchier Bolleman het initiatief voor de exploitatie van de veengronden in de omgeving van Drachten. In het algemeen kan worden gesteld dat de veencompagnieën de exploitatie niet zelf ter hand namen, maar wel zorgden voor de benodigde infrastructuur, die voornamelijk bestond uit het aanleggen van vaarten voor waterlossing en turfafvoer. Ze kochten veengronden aan en lieten de exploitatie veelal over aan zelfstandige ondernemers, de veenbazen.
De turfgraverij had plaats in het voorjaar, zeg maar april en mei, en was dus typisch seizoenarbeid waarvoor vaak trekarbeiders uit Duitsland werden aangenomen. Na de campagne werd de turf gedroogd, versneden en verscheept, deels naar Friese bestemmingen, maar ook op grote schaal naar de Hollandse steden. De trekarbeiders konden doorgaan naar de weidegebieden voor de hooioogst (*ûngetiid*). Voor de overigen was het vaak moeilijk om de winter door te komen. Dikwijls vervielen ze tot armoede en moesten ze leven van de bedeling (zie hoofdstuk 10).
De veenderij heeft grote gevolgen gehad voor Friesland. Er kwamen geheel nieuwe dorpen tot stand, zoals Heerenveen en Gorredijk, terwijl andere, bijvoorbeeld Drachten, sterk groeiden. De gevolgen van de verveningsmethode van de Gietersen zijn al in hoofdstuk 4 aangegeven. Waren vroeger ‘de Wouden’ qua bevolking en economische betekenis ver de mindere van de kleigebieden, door de vervening werd het gebied nu een volwaardig onderdeel van de provincie.
Van sociale misstanden door de vervening merken we in de eerste eeuwen heel weinig. De late negentiende eeuw bracht die wel. Enkele trefwoorden zijn heidedorpen, werkloosheid, verpaupering, drankmisbruik, gedwongen winkelnering en stakingen. In dit klimaat konden socialisme en anarchisme wortel schieten en gedijen. Door het ruimere kiesrecht werden ook mensen als Domela Nieuwenhuis en Troelstra in de Tweede Kamer gekozen die de misstanden aan de kaak stelden en zich inzetten voor een rechtvaardiger wereld.
Omstreeks 1900 ging het snel bergafwaarts met de vervening. Het veen raakte uitgeput en turf werd in toenemende mate vervangen door steenkolen en antraciet als brandstof.

Tenslotte willen we aandacht besteden aan de **zuivelbewerking**. Eeuwenlang verwerkten de boer, en niet te vergeten de boerin, zelf de melk tot boter en kaas, die vervolgens in een nabijgelegen plaats op de markt werd gebracht of direct aan plaatselijke boter- en kaashandelaren werd verkocht. Veel boter werd via Harlingen naar Engeland geëxporteerd. Lang ging dat heel goed, totdat omstreeks 1875 de Engelse consumenten de kwalitatief betere Deense boter gingen prefereren boven de Friese. Toen kort daarop ook nog verschillende gevallen van knoeierij met Friese boter aan het licht kwamen raakte de export helemaal in het slop. Dit viel ook nog eens samen met het begin van de landbouwcrisis. Omdat de export van agrarische producten de kurk was waarop de Friese economie dreef was snelle actie geboden. Een studiecommissie uit de Friese Maatschappij van Landbouw reisde in 1878 naar Denemarken om daar de moderne zuivelbereiding te onderzoeken. Men kwam tot de conclusie dat de traditionele wegen moesten worden verlaten en die naar de fabrieksmatige zuivelbereiding moest worden ingeslagen. Het lukte ook om de boeren daarvan te overtuigen en al in 1879 werd de eerste Friese zuivelfabriek, ‘Freia’ te Veenwouden, opgericht. Het was een zogenaamde speculatieve zuivelfabriek, waarvan Mindert Bokma de Boer (neef van Troelstra’s echtgenote) eigenaar/directeur was (deze fabriek is naderhand afgebroken en herbouwd in het Openluchtmuseum te Arnhem). Korte tijd later verrezen de zuivelfabrieken als paddestoelen uit de grond. In totaal kwamen er 126 tot stand, waarvan 86 coöperatieve. Na de Tweede Wereldoorlog volgde ook hier een enorme schaalvergroting, waardoor de zuivelfabrieken bijna net zo snel verdwenen als ze eerder waren verschenen.

Bronnen

Vóór circa 1813
Het gildewezen had in de Friese steden minder betekenis dan in de Hollandse. Gilden werden vaak eerder gezien als belemmering dan als stimulans voor de economische ontwikkeling van een stad. Vandaar dat ondernemers zich soms liever buiten de stadspoorten vestigden. Het Vliet onder Leeuwarden en de Koningsburen bij Harlingen werden zodoende centra van bedrijvigheid. In 1795 werden alle gilden van overheidswege opgeheven. In stedelijke archiefbewaarplaatsen worden meestal archieven van oude gilden aangetroffen; zo beheert het HCL ongeveer twintig van zulke archieven. De meeste zijn bescheiden van omvang, enkele gaan tot de zestiende eeuw terug.
Het is dan ook kansrijker om ondernemende voorouders te zoeken in andere archieven. Het aantal mogelijke bronnen is groot en we kunnen dan ook niet alles noemen. In de eerste plaats komen de archieven van de nedergerechten in aanmerking. Talloze contracten tussen ondernemers en particulieren en tussen ondernemers onderling staan geregistreerd in de hypotheekboeken. Conflicten over betaling of andere burgerlijke geschillen werden ook voor het nedergerecht uitgevochten, u kunt zulke zaken volgen in de recesboeken. In de weesrekeningen vindt u talrijke posten betreffende de betaling aan ambachtslieden of handelaren wegens geleverde waren. Zie verder hoofdstuk 6, pag. 114. Ook in de dossiers van het Hof van Friesland wemelt het van de rechtszaken tussen kooplieden, ambachtslieden en consumenten, zie verder pag. 106. Mocht uw voorouder over de schreef zijn gegaan met belastingontduiking, dan werd hij of zij berecht door Gedeputeerde Staten. In het archief van dat college vindt u daarvoor een afzonderlijke rubriek (Tresoar, Toegangen 5 en 8). Tenslotte willen we nog wijzen op de belastingkohieren, zoals het quotisatiekohier, het speciekohier en het reëelkohier. Zie hoofdstuk 8 voor een uitvoeriger behandeling.

Na circa 1813
In de loop van de Franse tijd nam de bureaucratie sterk toe en vertoonde de overheid honger naar informatie over allerlei facetten van de maatschappij, ook het bedrijfsleven. Ook werden veel economische activiteiten gebonden aan vergunningen en onderworpen aan belastingen. Het vertrek van de Fransen veranderde daar weinig aan. Vandaar dat overheidsarchieven een belangrijke bron zijn voor onderzoek.

Voor de Franse tijd kunt u terecht in ‘het BRF’ (Toegang 8, inv.nrs. 3775-3782 e.a. In 1819 moesten de gemeenten tabellen opstellen van ‘Fabrijken en Werkwinkels’ naar de toestand per 31 december van dat jaar. Deze tabellen zijn soms nog in gemeentearchieven aanwezig. U kunt ook gegevens vinden in de verslagen die de gemeenten jaarlijks bij de provincie moesten indienen. Daarin wordt steeds aandacht besteed aan het bedrijfsleven (Toegang 11, inv.nrs. 000-000 en Toegang 12 / of 12-02, inv.nrs. 000-000). In de archieven van de kamers van koophandel zitten ook veel jaarverslagen. Vooral die uit de begintijd willen nog wel eens informatie over bedrijven geven.

Eenmanszaken
Als uw voorouder in de negentiende of twintigste eeuw zelfstandig een ambacht uitoefende, dan bent u voornamelijk aangewezen op algemene bronnen als het régistre civique, de burgerlijke stand, volkstellingen en bevolkingsregisters (zie verder hoofdstuk 2).
In de notariële archieven zijn gegevens te vinden over gebouwen en terreinen, hypotheken, schuldbekentenissen, contracten en boedelbeschrijvingen waaruit af te leiden valt wat voor bedrijf iemand had (hoofdstuk 5). Hetzelfde geldt voor de memories van successie. De patentregisters (1819-1893), aanwezig in de archieven van gemeenten, geven informatie over alle beroepen die iemand uitoefende, in tegenstelling tot bronnen als de burgerlijke stand, het bevolkingsregister en het kadaster, waar alleen het hoofdberoep wordt vermeld. Zie verder hoofdstuk 8, pag. 178.

Vennootschappen
Bij oprichting, wijziging of opheffing van vennootschappen (firma’s, coöperatieve verenigingen en naamloze vennootschappen) werd normaal gesproken een akte opgemaakt voor de notaris. Volgens de wet moesten deze akten vanaf 1811 worden ingeschreven in een register bij de rechtbank van koophandel. In Friesland waren dat de rechtbanken van eerste aanleg, die ook fungeerden als rechtbanken van koophandel. Alleen in Leeuwarden heeft van 1812 tot 1819 een afzonderlijke rechtbank van koophandel bestaan. Vanaf 1838 mochten de akten bij zowel het kantongerecht als bij de arrondissementsrechtbank ter registratie worden aangeboden en in de praktijk gebeurde dat ook. U moet de akten zoeken in de afdeling *Buitengerechtelijke zaken*. In de archieven van de kantongerechten zitten nogal wat hiaten, waardoor die meestal op dit punt niet tot 1838 teruggaan. De registraties in de rechtbankarchieven zijn deels toegankelijk via indices.
In een vennootschapsakte komen de volgende gegevens voor: datum van oprichting, naam en doelstelling van de vennootschap, namen van de oprichters, kapitaalverschaffers en hun geldelijke inleg. Door de invoering van het *Handelsregister* in 1921 kwam de inschrijving van de akten van vennootschap bij de griffie van een rechtbank of kantongerecht te vervallen.

Handelsregister
Had uw voorvader in de vorige eeuw een eigen bedrijf, dan is het handelsregister van de Kamer van Koophandel een goede bron om daar meer over te vinden. Sinds 1921 is iedere onderneming in dit register ingeschreven, of het nu gaat om een eenmanszaak, een naamloze vennootschap of een coöperatieve vereniging. Uitgezonderd zijn overheidsbedrijven, landbouwbedrijven, eenmanszaken (kappers, rijwielherstellers, schoenmakers) en de straathandel. Als u het naadje van de kous wilt wilt weten kunt u het nalezen in het Staatsblad van 1920 nr. 764. In het handelsregister worden alle bedrijven opgenomen die hun zetel in Nederland hebben, ook filialen of bijkantoren van buitenlandse bedrijven. Van de bedrijven die in 1921 al bestonden is eveneens een dossier aangelegd.
In het dossier zijn verschillende gegevens over de onderneming vastgelegd, zoals het nummer in het register, een korte bedrijfsomschrijving, de handelsnaam, de rechtsvorm (vaak in de vorm van een exemplaar van de statuten), het volledige adres, het aantal werknemers en persoonsgegevens over de eigenaren, bestuurders, vennoten, commissarissen en procuratiehouders. De gegevens worden vooral vastgelegd als ingevulde formulieren. Mutaties in de gegevens komen ook in het dossier terecht. Een dossier bevat verder geen gegevens over de werknemers en de bedrijfsvoering.
Het handelsregister wordt bijgehouden door de Kamer van Koophandel en Fabrieken in de regio waar het bedrijf is gevestigd. In 1921 was er in Friesland nog maar één Kamer, die te Leeuwarden. De kamers te Dokkum, Franeker, Gorredijk, Harlingen, Heerenveen en Sneek werden toen opgeheven voorzover ze niet eerder ter ziele waren gegaan.
Afgesloten dossiers worden na verloop van tijd overgedragen aan de rijksarchieven of hun rechtsopvolgers. Zo bevinden zich nu in Tresoar ongeveer 28.000 dossiers van ondernemingen die tussen 1921 en 1977 zijn opgeheven. U kunt via internet zelf zoeken of er iets van uw gading bij is in het menu *Direct naar >>* op de homepage.

Literatuur: J.L.J.M. van Gerwen, J.J. Segers en S.W. Verstegen, *Mercurius' Erfenis. Een geschiedenis en bronnenoverzicht van de Kamers van Koophandel en Fabrieken in Nederland* (Amsterdam 1990); G.J. Otten en G.N. Visser*, Gedenkboek, samengesteld ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan der Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Friesland, 1847-1947* (Leeuwarden 1947).

Hinderwetvergunningen
Om overlast, schade, gevaar en hinder door bedrijven zoveel mogelijk te beperken stelde de overheid vanaf 1811 wetten op die dat moesten afdwingen. De uitvoering van die wetten werd opgedragen aan de gemeenten. Elk bedrijf dat hinder voor zijn omgeving kon opleveren (bijvoorbeeld geluidshinder, trillingen en stank) moest een hinderwetvergunning aanvragen bij de gemeente. Voordat de gemeente zo'n vergunning verleende werd eerst technisch advies ingewonnen, sinds 1890 bij de Arbeidsinspectie, daarvoor ook wel bij andere diensten als Rijkswaterstaat. De Arbeidsinspectie legde van de aanvragen dossiers aan en de gemeenten natuurlijk ook. In Tresoar kunt u dossiers van de Arbeidsinspectie over de periode 1890-1960 aanvragen. Dat kan alleen via het studiezaalpersoneel, want de dossiers staan niet beschreven in een inventaris. Bij het bestand horen kaartsystemen waarop de

inhoud van de dossiers beknopt is samengevat. Gemeenten moeten natuurlijk ook dossiers inzake het verlenen van hinderwetvergunningen aanleggen en bewaren. Zo heeft het HCL een grote hoeveelheid dossiers van 1875 tot omstreeks 1941. Maar de indruk bestaat dat er in veel gemeenten (oudere) dossiers verloren zijn gegaan.
Bij de hinderwetvergunningen moeten we niet alleen denken aan grote fabrieken en werkplaatsen, maar ook aan kleine middenstanders als bakkers, fietsenmakers, smeden en benzinepomphouders. Vaak was het bepalend of er een stoommachine of elektromotor als krachtbron in gebruik was. Het dossier bestaat uit de aanvraag, eventuele bezwaarschriften, adviezen en het besluit van de gemeente, al dan niet positief. Van een weigering kon de aanvrager in beroep gaan bij Gedeputeerde Staten, dus daar is soms ook nog iets te halen. In het dossier kunnen verder nog tekeningen, situatieschetsen, plattegronden en geveltekeningen van het bedrijf zitten.

Faillissementen
Ging het bedrijf van uw voorvader op de fles, dan heeft u een nieuw aanknopingspunt voor onderzoek. Bij faillissementen werd namelijk de rechtbank ingeschakeld, zodat u in de archieven hiervan de schriftelijke neerslag kunt terugvinden. Uit ervaring is ons gebleken dat er ook faillissementen waren waarbij het zover niet kwam.

In die gevallen, waarvan de verhalen doorgaans mondeling zijn overgeleverd, hebben blijkbaar familieleden en/of vrienden zich de zaak aangetrokken en de ongelukkige uit de brand geholpen. Faillissement werd vroeger als een schande gezien. Niet zelden verlieten betrokkenen hun woonplaats, soms zelfs sloegen ze de hand aan zichzelf.
Niet alleen individuen (natuurlijke personen), maar ook rechtspersonen, zoals bedrijven, kunnen failliet gaan, althans sinds 1896. Vóór dat jaar konden alleen kooplieden officieel failliet worden verklaard, op grond van het Wetboek van Koophandel. Andere personen werden 'in staat van kennelijk onvermogen' verklaard, op grond van het Burgerlijk Wetboek. Voor het zoeken naar gegevens in de rechtbankarchieven maakt dit onderscheid nauwelijks iets uit. De dossiers en andere stukken vindt u steeds in de rubriek *Buitengerechtelijke zaken*. Sommige dossiers zijn alfabetisch, andere daarentegen chronologisch opgeborgen. Meestal zijn er ook andere stukken, bijvoorbeeld verzoekschriften ter inleiding van het faillissement. Sinds 1896 wordt door iedere arrondissementsrechtbank een openbaar faillissementsregister gehouden. Hierin kan het verloop van de procedure worden gevolgd en heeft u de belangrijkste feiten in een notendop. Het register is toegankelijk op naam. Zoals bij andere rechtbankstukken geldt ook hier dat zaken jonger dan 75 jaar niet openbaar zijn.
De rechtbank geeft afschriften van vonnissen inzake faillissementen door aan de Kamer van Koophandel, die ze op haar beurt toevoegt aan het dossier van het betreffende bedrijf (het *Handelsregister*, hiervoor behandeld). Daarnaast kunt u in de Staatscourant gegevens over begin en einde van een faillissement achterhalen via een index per jaargang. In de collectie familieadvertenties van het CBG kunt u ook aankondigingen van faillissementen aantreffen. Ook op andere manieren kan een faillissement de krant halen, bijvoorbeeld een oproeping van schuldeisers.

Tenslotte nog iets over faillissementen van vóór 1811: in beginsel bemoeide het Hof van Friesland zich daar niet mee. Het nedergerecht stelde in voorkomende gevallen wel curatoren aan, maar liet de afwikkeling over aan de crediteuren (zie verder hoofdstuk 6, pag. 115 en 117).

Bedrijfsarchieven

De hiervoor behandelde overheidsarchieven bieden ons de informatie die de overheid wilde vastleggen over ondernemers en ondernemingen. De invalshoek van de overheid is veelal administratief en juridisch van aard, gericht op de rechtszekerheid. Archieven van bedrijven kunnen ons beter inlichten over de bedrijfsvoering, arbeidsomstandigheden, werknemers, etc.

In tegenstelling tot overheidsorganen zijn bedrijven niet wettelijk verplicht hun archieven in goede en geordende staat te bewaren; in het algemeen mogen ze hun stukken na vijf jaar vernietigen. Meestal wordt dit echter niet zo rigoreus uitgevoerd en alle openbare archiefbewaarplaatsen beheren dan ook talrijke bedrijfsarchieven. Verder zijn er nog veel archieven aanwezig bij de ondernemingen zelf of bij hun rechtsopvolgers. Als u onderzoek wilt doen in een bedrijfsarchief moet u dus eerst nagaan of het nog bestaat, waar het zich bevindt en of het toegankelijk is. U kunt daarvoor het internet opgaan of het archievenoverzicht op dit gebied raadplegen: *Historische bedrijfsarchieven. Geschiedenis en bronnenoverzicht* (Amsterdam 1992-1993). In dit veertiendelige werk, uitgegeven door het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief worden ongeveer 5000 bedrijfsarchieven vermeld, waarvan er 2000 bij de ondernemingen zelf berusten; de overige bevinden zich in openbare archiefdiensten.

Op de websites en in de archievenoverzichten van die diensten kunt u meestal wel meer over de ter plaatse bewaarde archieven gewaar worden. In toenemende mate kunt u ook de

inventarissen met uw eigen computer via internet doorzoeken. U moet er rekening mee houden dat veel bedrijfsarchieven onvolledig bewaard zijn gebleven. Zo zijn de talrijke archieven van zuivelfabrieken die in Tresoar worden bewaard hoofdzakelijk bestuursarchieven, die weinig gegevens over bedrijfsvoering en werknemers bevatten. Tresoar heeft archieven van bekende bedrijven als Koopmans Meelfabrieken te Leeuwarden, Halbertsma's Fabrieken te Grouw (houtproducten) en Fa. Tichelaar te Makkum (aardewerk) in huis. Een aardig aspect van bedrijfsarchieven is dat sommige grafisch materiaal (foto's, films, affiches, reclamedrukwerk) bevatten. Soortgelijk materiaal is ook aanwezig in de drukwerkcollectie van het HCL.

Literatuur: J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800* (Wageningen 1972). In het landelijk onderzoek van Struve en Bekaar, gehouden in de periode 1887-1889, zitten gegevens over 180 Friese bedrijven. U kunt die bestuderen en desgewenst downloaden op www.neha.nl/struve, waar de gegevens ook worden toegelicht. Ze betreffen onder meer de werktijden en andere arbeidsomstandigheden. In Tresoar.is een kopie aanwezig (Copie 6200). Tussen 1890 en 1893 werden door een Staatscommisie soortgelijke onderzoeken gehouden (Bibliotheek Tresoar G 167).
Over vroegere beroepen: J.B. Glasbergen, *Beroepsnamenboek. Beroepsaanduidingen vóór 1900 in Nederland en België* (Amsterdam 2004). Over verschillende beroepsgroepen zijn speciale naslagwerken verschenen. Een greep daaruit: Elias Voet jr., *Merken van Friese goud- en zilversmeden*, tweede druk, bewerkt door A. Wassenbergh en E. Penning (Den Haag 1974); P.A. Scheen, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars, 1750-1880* (Den Haag 1981); A.I. Bierman, M.J. van Lieburg, D.A. Wittop Koning, Biografische index van Nederlandse apothekers tot 1867 (Rotterdam 1992). Door verschillende onderzoekers is documentatie verzameld over scheepstimmerlieden, schepen en schippers. In de studiezaal van Tresoar vindt u het werk van J.Y. Feenstra (Leeszaalbibl. 145-148), W.H. Keikes (Nadere toegang 13.51) en R.S. Roorda (Copie 6218). Op de website van Tresoar is een database geopend over pottenbakkers, gebaseerd op advertenties in de Leeuwarder Courant 1752-1900.

14 FAMILIES *EN PERSONEN*

Bij uw onderzoek in de Friese archieven heeft u meestal te maken met overheidsarchieven, bijvoorbeeld de door gemeentelijke ambtenaren opgestelde akten van de burgerlijke stand of belastingkohieren waarin alle belastingplichtigen staan ingeschreven. Ook kunt u op uw speurtocht particuliere archieven tegenkomen, zoals die van kerkgenootschappen (zie hoofdstuk 9) en van families en personen. Over de twee laatste soorten archieven gaat dit hoofdstuk.
Archieven van families en personen bieden de mogelijkheid om aanvullende informatie over uw voorouders te verkrijgen. Een enkele maal vullen ze leemten gedeeltelijk op die zijn ontstaan door verlies van overheidsarchieven.

FAMILIEARCHIEVEN
Een familiearchief heeft als kern de archivalia die aan elkaar verwante personen gedurende een (soms eeuwenlange) periode hebben gevormd. In familiearchieven treft u vaak dezelfde soorten stukken aan, zowel persoonlijk als zakelijk van aard. Daarnaast zitten er in een familiearchief vaak stukken die je daar redelijkerwijs niet zou verwachten en waarvan de aanwezigheid soms ook niet is te verklaren. Stukken over het privé-leven van de families zijn niet alleen van persoonlijke aard, zoals brieven, foto's, dagboeken of reisverslagen, maar ook van juridische aard, zoals akten van huwelijkse voorwaarden, eigendomsbewijzen, testamenten, boedelscheidingen en dergelijke. Niet zelden zijn er genealogische documenten aanwezig, want de kans is groot dat iemand van de familie zich met stamboomonderzoek heeft beziggehouden.
De stukken van zakelijke aard hebben onder meer betrekking op de openbare en maatschappelijke functies die door de leden van de familie werden uitgeoefend. Het gaat hierbij om papieren die men door de tijden verkreeg in verband met het verwerven en het beheren van goederen en behartigen van rechten, zoals koopakten, huurboeken, kasboeken en andere administratie. Tot het eind van de achttiende eeuw zitten daar ook vaak stukken bij die je eerder in overheids-, bedrijfs- of kerkelijke archieven zou verwachten. In vroeger tijden zag men het onderscheid tussen particuliere en overheidsdocumenten blijkbaar minder scherp. Bovendien

was het voor een overheidsfunctionaris tot ver in de negentiende eeuw zeer gebruikelijk om kantoor aan huis te houden, waardoor de kans op afdwaling van officiële stukken in de praktijk groot was. Familiearchieven, zeker de archieven die ver teruggaan, zijn ons meestal nagelaten door families uit de hogere kringen, zeg maar adel en patriciaat. Voorbeelden zijn de archieven van de families Van Camstra (in het HCL), Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, Van Sminia, Van Harinxma thoe Slooten en Van Eysinga-Vegelin van Claerbergen (alle in Tresoar). Natuurlijk zijn die archieven vooral van belang voor de kennis van die families zelf. Maar ook over verwante families, dienstpersoneel en pachters van landerijen is belangwekkende informatie te achterhalen. Over de middengroepen en de arbeidersklasse is gedurende de zeventiende en achttiende eeuw weinig tot niets door henzelf gevormd schriftelijk materiaal bewaard gebleven.

Bronnen

In de familiearchieven kan – zoals opgemerkt – materiaal aanwezig zijn dat we eerder op een andere plaats zouden zoeken. Zo is de enige bewaard gebleven jaarreke-

ning van de ontvanger van de kloostergoederen (1607) aangetroffen in het archief van de rooms-katholieke familie Liauckama. In het archief van de familie Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, die op Groot Terhorne bij Beetgum resideerde, zitten veel stukken van de hervormde gemeente ter plaatse, een gevolg van het feit dat leden van de familie fungeerden als kerkvoogd. In het familiearchief Van Scheltinga zitten rekeningen van de Admiraliteit. Daar is niets mee aan de hand, omdat het zogenaamde rendants-exemplaren zijn, de dubbelen die bestemd waren voor de ontvanger zelf, Martinus van Scheltinga.
Niet zelden hebben de stukken betrekking op plaatsen buiten Friesland. In het al genoemde archief Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg zit veel materiaal dat de familie in de zestiende eeuw uit Duitsland heeft meegenomen. Het familiearchief Van Aylva bevat stukken over bezittingen in Gelderland. Omgekeerd bevat het Gelderse familiearchief Waardenburg-Neerijnen stukken over de familie Van Aylva in Friesland.
Verschillende familiearchieven of fragmenten daarvan zijn door schenking terechtgekomen in de verzamelingen van genootschappen en instellingen. Een bekend voorbeeld daarvan is de collectie van het Fries Genootschap (Tresoar), waarin onder meer stukken over de familie Huber zitten.

Huisarchieven komen weinig voor. Een huisarchief is een verzameling van archieven van meerdere - meest aan elkaar verwante - families die opeenvolgend een bepaald huis (in Friesland vaak: *state*) hebben bezeten en meest ook zelf hebben

bewoond. Tot de huisarchieven worden gerekend die van Tjaardastate te Rinsumageest en Liauckamastate te Sexbierum. Het verschil met familiearchieven is niet scherp, zo zou je het archief Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg ook wel het huisarchief van Groot Terhorne kunnen noemen. Qua karakter verschillen huisarchieven en familiearchieven eigenlijk ook niet van elkaar.
In archieven van heerlijkheden komen, naast stukken van publiekrechtelijke aard, ook veel stukken voor die in een familiearchief thuishoren. In Friesland is maar één heerlijkheidsarchief, dat van Schiermonnikoog, en inderdaad zitten daar veel stukken in van de familie Stachouwer die lange tijd eigenaar van dat eiland was. In het al meermalen genoemde archief Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg worden stukken over de heerlijkheid Ameland en de familie Camminga aangetroffen.

PERSOONLIJKE ARCHIEVEN EN VERZAMELINGEN
Een persoonlijk archief of een persoonlijke verzameling is gevormd respectievelijk aangelegd door één bepaalde persoon. Daarin treffen we uiteraard zeer uiteenlopende soorten documenten aan, zowel qua inhoud als qua omvang. Een persoonlijk archief ontstaat op betrekkelijk natuurlijke wijze als gevolg van de uitoefening van een beroep en bemoeienis met het bestuur van stad, dorp, kerk of vereniging. Een persoonlijke verzameling daarentegen ontstaat door het actief vergaren van materiaal als gevolg van een hobby of interesse. Je kunt het ook zo stellen: een

archief is uniek, maar een verzameling zou ook van iemand anders kunnen zijn. Iedereen kan immers dezelfde boeken kopen of dezelfde postzegels verzamelen. Maar vaak zit er ook uniek materiaal in een verzameling.
Geschriften waarin persoonlijke ervaringen zijn vastgelegd (dagboeken, brieven, memoires) noemen we egodocumenten. Voor een overzicht van Fries materiaal verwijzen we naar G. Blom, *Repertoarium fan egodokuminten oangeande Fryslân* (Leeuwarden 1992).
Voor genealogisch onderzoek zijn de verzamelingen van vroegere genealogen het meest interessant. Sommige bevatten uitsluitend aantekeningen over families en personen, andere ook bewerkingen van archiefbronnen of ander materiaal. De belangrijkste persoonlijke verzamelingen op dit gebied zijn die van de genealogen D.D. Osinga en R.S. Roorda en die van D.J. van der Meer, die we eerder als regionaal historicus moeten betitelen.

Beschikbaarheid en toegankelijkheid
U kunt zich dus bij uw onderzoek veel moeite besparen, als u eerst nagaat of er soms aantekeningen over de familie(naam) die u zoekt in zo'n persoonlijk archief zitten. Tresoar beschikt over meer dan 100 familiearchieven, persoonlijke archieven en verzamelingen, waaronder enkele zeer omvangrijke. Ook het HCL heeft er verscheidene, meest van bescheiden omvang. Er zijn natuurlijk ook nog zulke archieven in particulier bezit, maar daar zijn - althans wat Friesland aangaat - weinig echt belangrijke meer bij.
Informatie over verblijfplaats, inhoud en mate van toegankelijkheid van particuliere archieven, of ze nu bij archiefdiensten, documentatiecentra of particulieren berusten, vindt u bij het Nationaal Archief in Den Haag. In de studiezaal daar beschikt men over het kaartsysteem van het voormalige *Centraal Register van Particuliere Archieven* (CRPA). In de serie gedrukte archievenoverzichten per provincie vindt u veel gegevens over particuliere archieven in openbare bewaarplaatsen, maar ze zijn wel aan veroudering onderhevig. De websites van archiefdiensten zijn natuurlijk bij uitstek de media om actuele gegevens van die instellingen zelf op te vragen. En als u toch on line bent kunt u in steeds meer gevallen ook meteen die archieven doorzoeken, zowel stuk voor stuk als allemaal in één keer. De websites www.archiefnet en www.friesarchiefnet.nl zijn goede startpunten.

Archiefdiensten en documentatiecentra hebben zelf vaak verzamelingen van genealogisch belang aangelegd. Deze verzamelingen ontstaan gewoonlijk door onderzoek in het kader van de inlichtingencorrespondentie van de dienst. Zo hebben zowel het HCL als Tresoar een grote collectie aantekeningen op familienaam. Bij het HCL kunt u de gegevens via het personeel aanvragen, die van Tresoar maken deel uit van de Collectie Genealogieën die in zelfbediening op de studiezaal staat.
De Collectie Osinga bevindt zich in Tresoar en is voor een belangrijk deel gekopieerd en opgenomen in de Collectie Genealogieën. De Collectie Roorda wordt in

het HCL bewaard, maar van de belangrijkste onderdelen zijn in Tresoar fotokopieën aanwezig, in de Collectie Genealogieën. De Collectie Van der Meer is nog in bewerking en nog niet beschikbaar voor onderzoek.
De Friese genealogische verenigingen beheren zelf geen collecties. De stichting Friedoc stelt zich wel ten doel, genealogische verzamelingen te verwerven en te ontsluiten. Vrijwilligers van Friedoc zijn op dinsdag- en woensdagmiddag in Tresoar te vinden om u met uw onderzoek bij te staan. Zij vragen wel een geringe vergoeding voor hun diensten. Maar natuurlijk kunt u ook donateur worden en dan verder gratis profiteren van het werk van de stichting.

Literatuur: H.J.A.H.G. Metselaars (eindred.), *Particuliere archieven in Nederland* (Houten/Zaventem 1992) geeft verblijfplaatsen van familie- en persoonlijke archieven.

15 DE KRANT VAN *GISTEREN*

Hoe langer hoe meer dringt het belang door van kranten en tijdschriften als bronnen voor genealogie en plaatselijke geschiedenis. Daar waar archiefmateriaal niet (meer) aanwezig is kunnen periodieken voor onderzoekers uitkomst bieden. Ook voor de genealoog is de krant een belangrijke bron. Menig inmiddels ervaren stamboomonderzoeker is zijn speurtocht begonnen met de advertentie van zijn eigen geboorte of die van naaste familieleden in de lokale of regionale krant. Een familieadvertentie geeft, zeker in de negentiende eeuw, vaak ook een leuk inkijkje in de omstandigheden binnen het gezin. Zinsneden als ‘overleed na eene korte ongesteldheid’ c.q. ‘eene langdurige sukkeling’ of ‘beviel heden voorspoedig van een zoon’ voegen iets toe aan de ambtelijke taal van de overlijdens- of geboorteakte (vgl. pag. 13). Ook voor de viering van huwelijksjubilea wordt graag teruggegrepen op de krant ten tijde van het huwelijksfeest.
Het is dus duidelijk dat de krant een potentiële bron voor genealogisch onderzoek is. Geboorte-, huwelijks- en overlijdensberichten kunnen goede diensten bewijzen, maar de krant van gisteren heeft nog wel meer te bieden.
Naast familieberichten kunt u in de kranten allerlei plaatselijk nieuws en advertenties aantreffen, zoals openbare verkopingen van huizen, boerderijen en herbergen, boelgoeden (veilingen van roerende goederen), faillissementen, scheepsberichten, personeelsadvertenties, aanbiedingen van ‘onfeilbare’ middelen als pillen, kruiden, luizenwater en oogwaters tegen allerlei kwalen en ongemakken.
Daarnaast moesten, net als vandaag de dag, van rechtswege bepaalde zaken in de krant gepubliceerd worden. Voorbeelden daarvan zijn oproepen aan dienstplichtigen die niet verschenen waren, uitspraken van rechtsvermoeden van overlijden van vermisten en oproepen van de rechtbank voor een echtscheiding waarbij één van de partijen spoorloos is. Ook rechtbankverslagen komen we tegen, met daarin vaak allerhande aardige details die niet in de officiële processen-verbaal staan. Het provinciaal bestuur publiceerde lijsten van hoogstaangeslagenen (vgl. pag. 000). En uiteraard is de krant een prachtige informatiebron voor het krijgen van een beeld over het gewone leven, de dagelijkse beslommeringen die uw voorouders bezighielden.

Bronnen

Welke kranten staan tot uw beschikking? In de loop der eeuwen zijn in Friesland heel wat periodieken verschenen. De belangrijkste is zonder meer de Leeuwarder Courant (LC), de oudste nog verschijnende krant in Nederland, die onpartijdigheid hoog in het vaandel voert. De LC begon in 1752 als weekblad, de *Leeuwarder Saturdagsche Courant* en werd in de hele provincie gelezen. Vanaf 1848 verscheen de krant ook op woensdag. In 1869 werd de frequentie verhoogd tot driemaal per week en sinds 1879 verschijnt de LC dagelijks. In de achttiende eeuw verschenen verder enkele lokale en patriottisch gekleurde periodieken die alle na korte tijd weer werden opgeheven. In 1795 kreeg de LC serieuze concurrentie van de *Friesche Courant*, een blad van radicaal-patriottische signatuur. Het ging in 1798 verder als *Bataafsche Leeuwarder Courant* en vanaf 1806 als *Vriesche Courant*. In 1811 werden LC en Vriesche Courant gedwongen samengevoegd als *Journal du Département de la Frise /Dagblad van het Departement Vriesland.* Eind 1813 herrees de Leeuwarder Courant, de fusiepartner kwam eigenlijk niet meer van de grond. Het zou tot 1842 duren voordat er weer een concurrent voor de LC opdoemde, de *Provinciale Friesche Courant*, een blad van liberale signatuur dat tweemaal per week verscheen en in 1882 opging in het *Advertentieblad voor de Provincie Friesland*. Jelle Troelstra was mede-eigenaar en redacteur van deze krant. Pieter Jelles schrijft dat hij omstreeks 1890 in de *Sneeker Courant* lustig polemiseerde met zijn vader en dat zij daar beiden veel aardigheid in hadden. Een geduchte rivaal voor de LC was het goedkopere *Nieuw Advertentieblad*, beter bekend (naar zijn oprichter) als *de Hepkema*, gebaseerd te Heerenveen. Het verscheen sinds 1874 wekelijks (vanaf 1881 tweemaal per week) en vond aanvankelijk zijn lezers vooral in de zuidoosthoek van Friesland. Het blad werd gekenmerkt door een vlotte, luchtige stijl met veel aandacht voor regionaal nieuws en won spoedig terrein in andere delen van Friesland. In 1902 werd het omgedoopt tot *Nieuwsblad van Friesland*. In 1907 begon Hepkema, om het noorden van de provincie beter te kunnen bedienen, met het *Leeuwarder Nieuwsblad*. Hij waagde zich dus in het hol van de leeuw. De inhoud van dit blad verschilde maar weinig die van zijn andere krant; in 1913 maakte Hepkema er een dagblad van. Zijn succes was zo groot dat de LC gedwongen was haar abonnementsprijzen te verlagen. De bladen van Hepkema waren niet politiek gebonden. In 1942 dwong de bezetter ze tot een fusie met de LC. Na de oor-

log is de LC (aanvankelijk als *Leeuwarder Koerier*) wel weer verschenen, maar ‘de Hepkema’ is na enkele noodlijdende jaren ter ziele gegaan.
Vanaf het midden van de negentiende eeuw rezen de regionale bladen als paddestoelen uit de grond, zodat iedereen kon genieten van het plaatselijke nieuws. Vooral sinds de afschaffing van het dagbladzegel (een belasting) en de uitvinding van de machinale drukpers is het aantal kranten en tijdschriften snel toegenomen.
Uitgesproken christelijke periodieken waren er in Friesland aanvankelijk niet, men was dus aangewezen op de landelijke bladen. In 1900 kwam, onder de wel wat verwarrende naam *Provinciale Friesche Courant* (zie boven) een tweemaal per week verschijnend blad van anti-revolutionaire snit uit. In 1903 werd het voortgezet als het *Friesch Dagblad*, dat nog steeds bestaat.
De achttiende-eeuwse kranten besteedden vooral aandacht aan de buitenlandse politiek, voor provinciaal en lokaal nieuws was weinig aandacht. In de LC staan vanaf het begin al aankondigingen over openbare verkopingen, in 1795 duiken de eerste familieberichten op. In de negentiende eeuw kwam er steeds meer ruimte voor provinciaal en plaatselijk nieuws. Advertenties waren erg belangrijk en je kon er dus heel Friesland mee bestrijken. Maar ze waren beslist niet goedkoop en lang niet iedereen kon zich permitteren om familieannonces in de krant te plaatsen.

Het is ondoenlijk hier een overzicht te geven van alle periodieken die ooit in Friesland zijn verschenen, het zijn er naar schatting ongeveer 400. Ze worden opgesomd in: W.T. Beetstra, *Ynventarisaasje fan streekblêden yn Fryslân* (Leeuwarden 1985). Een algemeen overzicht van alle dag,- nieuws- en weekbladen die ooit in Nederland hebben bestaan of nog bestaan geeft de meerdelige *Centrale Catalogus van dag,- nieuws- en weekbladen* (CCD) (Den Haag 1985). Actuele informatie hieruit is telefonisch op te vragen bij de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. In beide naslagwerken wordt ook aangegeven waar de bladen worden bewaard. Op de website van de KB (Historische kranten in beeld) http://kranten.kb.nl/index.html is het mogelijk te zoeken in enkele landelijk verschenen kranten uit de periode 1910-1945.

Beperkingen
Bij het gebruiken van kranten voor historisch of genealogisch onderzoek krijgt u te maken met een grote handicap: het grotendeels ontbreken van nadere toegangen. Alleen de familieadvertenties uit de LC over de periode 1795-1832 zijn op naam toegankelijk (Collectie Oosterveld, microfiches op studiezaal Tresoar).
Om wat in de krant te kunnen vinden moet u dus eigenlijk beschikken over een datum, zodat u aan de hand daarvan gericht kunt zoeken naar gegevens. Bij het verzamelen van data kunnen niet alleen voorhanden zijnde archiefstukken of publicaties behulpzaam zijn, ook de mondelinge overlevering kan van pas komen.
Een kleine waarschuwing is wel op zijn plaats. Net zoals vandaag de dag maakten journalisten ook vroeger fouten bij het verzamelen van informatie of het schrijven

van artikelen. Daarom is het zaak zo mogelijk de gegevens uit kranten te controleren en aan te vullen met die uit andere bronnen.

Beschikbaarheid
De meeste Friese kranten en tijdschriften zijn in te zien bij Tresoar. De Provinciale Bibliotheek van Friesland (PBF), één van de voorgangers van Tresoar, is sinds 1945 geabonneerd op nagenoeg alles wat er op dit gebied in Friesland verschijnt en er is ook veel ouder materiaal. Toch zijn er ook veel hiaten bij de oudere lokale en regionale bladen. Kranten en andere vaak gebruikte periodieken zijn bij Tresoar veelal op filmcassette in zelfbediening beschikbaar, de jongste jaargangen meestal op microfiche. Naast kranten en tijdschriften heeft Tresoar een grote verzameling knipsels en andersoortige documentatie op allerlei onderwerpen, vooral op het gebied van de Friese geschiedenis en letterkunde. Het grootste deel van de collectie is toegankelijk via de catalogus op de website.
Het HCL en het Streekarchivariaat Noordoost-Friesland bewaren ook kranten en tijdschriften, natuurlijk meest uit de eigen regio. Het HCL beschikt over een volledige serie van de Leeuwarder Courant, raadpleegbaar op microfiche.Ook in een aantal andere gemeentearchieven zijn kranten aanwezig.

Familieadvertenties worden vaak uit kranten geknipt en afzonderlijk verzameld. De grootste collectie heeft ongetwijfeld het CBG (ongeveer 20 miljoen stuks). In Friesland zijn verzamelingen van wat bescheidener omvang aanwezig bij het Friedoc (Leeuwarden) en het Archief- en documentatiecentrum voor RK Friesland (Bolsward).

Literatuur
M. Bruna, ‘Kranten en genealogisch onderzoek’, in: *Genealogie. Kwartaalblad CBG* 3 (1997) 68-72. M. Schneider i.s.m. J. Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van ‘nieuwstydinghe’ tot dagblad* (Baarn 1979). Marcel Broersma, *Beschaafde vooruitgang. De wereld van de Leeuwarder Courant 1752-2002* (Leeuwarden 2002).

16 FAMILIE*WAPENS*

Veel mensen die zich met onderzoek naar hun voorouders bezig houden willen ook graag weten of de familie een wapen heeft gevoerd. Een familiewapen is meestal het erfelijke symbool van één bepaald geslacht. Met deze vraagstelling betreedt u het terrein van de *heraldiek* of *wapenkunde*, een lastig vakgebied met een eigen jargon.
Er bestaan enkele hardnekkige misverstanden over heraldiek in het algemeen. Veel mensen denken bijvoorbeeld dat er een relatie is tussen het voeren van een familiewapen en adeldom in de familie. Ten onrechte, want al kort na het ontstaan van de heraldiek in de twaalfde eeuw gebruikten ook burgerlijke families wapens als onderscheidingssymbool. Een tweede misverstand is dat heraldiek formeel en onveranderlijk zou zijn. Ook dat is niet waar. Wapens kunnen in de loop der tijd veranderen of door andere vervangen worden naar goeddunken van de families die ze voeren. Alleen voor overheidsorganen en families die tot de Nederlandse adel behoren is het ontwerpen en het voeren van een wapen bij de wet geregeld. Alle 'gewone' Nederlanders kunnen tegenwoordig naar eigen goeddunken een familiewapen (laten) ontwerpen. Het is een goed gebruik om eerst onderzoek te verrichten naar een eventueel door rechtstreekse voorouders (in de mannelijke lijn) gebruikt familiewapen, alvorens met een nieuw wapen te komen volgens de toch wel strenge regels van de heraldische kunst. Bovendien mag een nieuw familiewapen geen te grote gelijkenis vertonen met een bestaand Nederlands overheidswapen.
Wanneer uw onderzoek geen bestaand familiewapen aan het licht brengt en u wilt overgaan tot het ontwerpen van een nieuw wapen, neemt u dan vooral contact op met de officiële instantie voor heraldische aangelegenheden in Friesland, de *Fryske Rie foar Heraldyk*, in 1956 ingesteld door de Fryske Akademy. U kunt de Rie via de Akademy benaderen. De Rie heeft geen eigen verzameling wapenafbeeldingen tot zijn beschikking, maar maakt gebruik van het materiaal in openbare collecties. Ook het CBG adviseert bij het ontwerpen van een wapen.

Op zoek
Bij een speurtocht naar een familiewapen moet u eerst uitzoeken of er al een wapen bekend is. Er zijn vele verzamelwerken waarin familiewapens zijn opgenomen, soms

per regio of land geordend. Het zoeken naar Friese wapens wordt zeer vergemakkelijkt door een bibliografie: C.E. Kuipers m.m.v. A.L. Kuipers, *Bibliografyske fynplakken fan wapens en flaggen yn Fryslân*; tweede druk, verzorgd door R.J. Broersma (Leeuwarden 2004). Nagenoeg alle publicaties en enkele handschriften waarin wapens (en vlaggen) van Friese families en instellingen voorkomen zijn verwerkt.
Voor een meer algemeen onderzoek zijn vooral twee collecties van het CBG van belang. De collecties Muschart en Steenkamp / Damstra bevatten verwijzingen naar tienduizenden wapens op zegels, in wapenboeken en publicaties. De beschrijvingen in de heraldische databank (20.000 wapens) zijn te raadplegen via de website van het CBG. Het bekende heraldische naslagwerk van J.B. Rietstap, *Armorial général*, 2 dln (Gouda 1883-1886) moet u wel met grote voorzichtigheid raadplegen. Deze Nederlandse wapenkundige verzamelde in het derde kwart van de negentiende eeuw uit boeken en handschriften Europese familiewapens, waaronder zeer veel Nederlandse, die hij in tekstvorm publiceerde. Rietstap geeft echter niet aan uit welke bronnen hij de wapens heeft gehaald, waardoor foute toeschrijvingen moeilijk zijn te controleren. Bovendien is vaak niet vast te stellen op welke familie de wapens betrekking hebben. Om een bepaald wapen te kunnen voeren moet men immers tot de familie behoren die dat wapen voert. U kunt dus niet zomaar een wapen, waar uw familienaam bij staat, ‘claimen’ als het uwe. Naamsovereenkomst is niet voldoende en een antwoord als ‘Het staat in Rietstap’ is te kort door de bocht. De Franse beschrijvingen zijn voor de beginnende heraldicus overigens moeilijk te lezen. We willen hier ook melden dat er zogenaamde heraldische bureaus bestaan die u tegen (een overigens niet al te hoge) vergoeding een wapen ‘bezorgen’, soms geheel uit de lucht gegrepen, soms gebaseerd op naamsovereenkomst. Met zo’n bureau in zee gaan is onverstandig.
Afbeeldingen van tienduizenden wapens zijn te vinden in H. en H.V. Rolland, *Illustrations to the Armorial Général*, 6 dln met 10 suppl. (Londen 1903-1926). Ook hierin vinden we de wapens alfabetisch geordend op familienaam. Omgekeerd is van de wapens bij Rietstap op grond van de beschrijving de betreffende familienaam op te zoeken in Th. de Renesse, *Dictionnaire des figures héraldiques*, 7 dln (Brussel 1894-1903).

Heraldiek in Friesland
Een heraldisch paradijs was Friesland bepaald niet. Eigenlijk geldt voor een wapen hetzelfde als voor een familienaam (zie pag. 56): je moest wel een positie van gewicht hebben, anders werd er besmuikt gelachen.
In de late middeleeuwen, de tijd dat de heraldiek in andere gewesten bloeide, was het klimaat daarvoor in Friesland niet gunstig. Zo ontbrak er een feitelijke hoofdstad en een hofcultuur was hier ook al niet, noch een leenstelsel of ridderschap. In de veertiende eeuw begon de adel wapens te voeren, gevolgd door steden, grietmannnen, kloosters, geestelijken en eigenerfden. De gegoede middenstand in de steden had blijkbaar weinig oog voor wapens. De vormgeving van Friese wapens is meestal

sober. Eigenerfde families voerden vaak de halve adelaar in de heraldische rechterhelft (voor de toeschouwer is dat de linkerhelft). In 1796 werd het verboden familiewapens te voeren, zijnde immers uitingen van het verwerpelijke denkbeeld 'van verhevenheid en grootheid van den eenen mensch boven den ander' en strijdig met de beginselen van gelijkheid, vrijheid en broederschap. Het vervelende van deze maatregel was dat op grote schaal kerkmeubilair en grafzerken zodanig werden bewerkt dat niet alleen de wapens onherkenbaar werden maar soms ook verdere schade werd aangericht. Ook het voeren van 'eenigen trotschen tytel, welke eene ingebeelde grootheid te kennen geeft …' was eventjes taboe. Vanaf 1798 kon Friesland zelf geen wetten meer uitvaardigen, maar wapens bleven verboden. Toch ging de slinger langzamerhand weer de andere kant op. In 1809 werden adeldom en het recht om wapens te voeren door koning Lodewijk Napoleon gereglementeerd.

Heraldische bronnen en collecties met Friese familiewapens

Het oudste Friese wapenboek is de *Conscriptio Exulum* van 1584 (Tresoar, archief EVC, Toegang 323, voorl. inv.nrs. 791j-l), waarin familiewapens staan afgebeeld van rooms-katholieken die wegens de reformatie waren gevlucht. Uit de zeventiende eeuw dateren het *Burmaniaboek* (alsvoren, voorl. inv.nr. 1323b) en het *Stamboek Van Adelen van Cronenburgh* (Tresoar, coll. Fries Genootschap, Toegang 344, inv.nr. 968). Veel wapens van burgers staan in het *Wapenboek Hesman* (achttiende eeuw, origineel in het HCL, gepubliceerd in het *Genealogysk Jierboek* 1993 49-192). In het handschrift van B.F.W. von Brucken Fock (ca. 1880, origineel in het CBG, kopie op studiezaal Tresoar, Leeszaalbibl. nrs. 219 en 220) staan ruim 2000 afbeeldingen van Friese wapens, meest in kleur.

Door rijksarchivaris A.L. Heerma van Voss zijn in de eerste helft van de twintigste eeuw afbeeldingen van familiewapens van grafzerken, rouwborden, zilverwerk, zegelafdrukken etc. verzameld. Een fotokopie van zijn werk is op de studiezaal van Tresoar in te zien (Leeszaalbibl. 192). Op genoemde objecten zijn veel wapens te vinden. Een deel is ervan is gepubliceerd in de reeks *Grafschriften tussen Flie en Lauwers*, 5 dln (Leeuwarden 1950-1969). De publicaties betreffen Achtkarspelen, het Bildt, de Galileërkerk te Leeuwarden, Menaldumadeel en Vlieland. In de studiezaal van Tresoar vindt u divers handgeschreven materiaal over grafschriften en dergelijke (Leeszaalbibl. 182). In publicaties over regionale geschiedenis vindt u vaak een hoofdstuk over het interieur van de plaatselijke kerk en de lokale adel. Niet zelden zijn die voorzien van fraaie illustraties waarin wapens belangrijke componenten vormen. Wapenborden, waarop de bestuursleden van een

college hun wapens lieten afbeelden, komen in Friesland nauwelijks voor. Voor zover bekend zijn er alleen in Harlingen enkele exemplaren aanwezig, zie: O. Schutte, *De wapenborden van Harlingen* (Leeuwarden 1984).
Nieuw ontworpen wapens zijn te vinden in het *Genealogysk Jierboek* en het *Jaarboek van het CBG*; deze publicaties vormen tevens de officiële wapenregistratie onder auspiciën van de Fryske Rie foar Heraldyk resp. het CBG. Enkele recente verzamelwerken, met daarin ook veel nieuw-ontworpen wapens zijn: P. Bultsma, G.A. Brongers en A.B. Dull tot Backenhagen, *Noord-Nederlandse Heraldiek. Familiewapens Drenthe, Friesland, Groningen* (Hoogezand 1987) resp. *Familiewapens in Noord-Nederland* (Uithuizermeeden 2000). Wapens van de Friese adel, soms prachtig handmatig ingekleurd, staan in het beroemde werk M. de Haan Hettema en A. van Halmael jr., *Stamboek van den Frieschen vroegeren en lateren adel*, 2 dln (Leeuwarden 1846). Zoals gezegd, al deze en vele andere publicaties zijn op naam toegankelijk via de bibliografie Kuipers.

Wapens op zegels
In sommige archieven komen stukken met zegelafdrukken voor. Het bekendst zijn de oude perkamenten oorkonden (*charters*), waar soms verscheidene zegels aan hangen. Op de afdruk staat gewoonlijk het wapen van de zegelaar. Meestal gaat de regel op: hoe voornamer de zegelaar, hoe groter het zegel. Dat van keizers en koningen was vaak wel een centimeter of tien in doorsnede. Koninklijke wapens zijn meestal ook zeer ingewikkeld qua voorstelling. In de Friese archieven komen zulke zegels ook wel voor, maar natuurlijk gaat het meestal om de zegels van lokale instellingen en autoriteiten. Het zal u, als u het voorgaande heeft gelezen, niet verbazen dat die zegels meestal bescheiden van omvang zijn. We treffen ze vooral aan in de archieven van kloosters, huizen en families. Zegels komen niet alleen uit- en aanhangend voor, heel vaak ook zijn ze op het papier of perkament afgedrukt, de grotere meestal afgedekt met een apart papiertje.
Oorkonden en zegels zijn erg kwetsbaar, vooral zegels kunnen gemakkelijk worden beschadigd. Archiefdiensten streven er dan ook naar, hun charters afzonderlijk op te bergen, hangend in doorschijnend en ondersteunend materiaal. Normaal gesproken worden ze bij die werkzaamheden ook gefotografeerd en worden er foto's speciaal van de zegels gemaakt. Deze charter- en zegelfoto's kunnen hun eigen leven in aparte collecties gaan leiden.
Zegelkunde (*sfragistiek*) is een vak apart dat door slechts weinigen wordt beheerst. Dit is ook meteen de reden dat de collectie zegelfoto's van Tresoar slechts gedeeltelijk beschreven en op naam toegankelijk is. U vindt de zegelfoto's in showmappen op de studiezaal en indices in Toegang 525. Maar er ligt hier zeker nog een groot terrein braak voor eigen onderzoek.

Literatuur. In het voorgaande is al heel wat literatuur genoemd. Voor een algemene kennismaking kunt u terecht bij J.A. de Boo, *Familiewapens, oud en nieuw* (Den Haag 1982); C. Pama, *Prisma van heraldiek & genealogie* (Utrecht 1990) en H.K. Nagtegaal, *Heraldisch vademecum* (Den Haag 2003). Voor een grondiger oriëntatie komen in aanmerking: M. Pastoureau, *Traité d'heraldique* (Parijs 1997); C. Pama, *Rietstap's handboek der heraldiek* (Leiden 1987); R.J.F. van Drie, 'Blasoenkonst, Theorie van de heraldiek in de 17e eeuw, een verkenning', *Jaarboek CBG* 43 (1989) 68-116 en J.C.C.F.M. van den Borne, *Bibliografie van de Nederlandse heraldiek* (Den Haag 1994). Over heraldiek in de Bataafs-Franse tijd: J. van den Borne, 'Het verbod op het voeren van wapens in de Bataafse Republiek', *Jaarboek CBG* 49 (1995) 165-181.

17 Bronnen buiten *Friesland*

U heeft inmiddels met heel wat bronnen kennis kunnen maken. Toch kan het voorkomen dat de bronnen in Friesland niet toereikend zijn. Voorouders kunnen ook voorkomen in archieven van instellingen die buiten de provincie waren of zijn gevestigd. Ook zijn enkele archiefbestanden buiten de provincie geraakt. Daarom kan het soms lonen ook elders te gaan zoeken om aanvullingen voor uw familiegeschiedenis op het spoor te komen. Daarover gaat dit hoofdstuk, waarbij de kanttekening moet worden geplaatst dat er geen uitgebreid overzicht zal volgen, maar slechts een globale aanduiding van de mogelijkheden. In vorige hoofdstukken zijn sommige al terloops of meer expliciet aangegeven, zoals de *Bibliothèque Wallonne* in Leiden voor onderzoek naar Waalse families.

In het buitenland bevinden zich vrij veel archivalia met grote betekenis voor de Friese geschiedschrijving omdat daar vroeger belangrijke instellingen van de centrale overheid waren gevestigd. Om te beginnen Dresden, de residentie van de Saksische hertogen die hier van 1498 tot 1515 het bewind voerden. Daarna kwam Friesland onder Habsburgs bestuur. In die tijd waren de belangrijkste regeringscolleges meest in Brussel gevestigd. Nu hoeft u niet spoorslags naar Dresden of Brussel te gaan, want veel materiaal voor de genealogie zit er eigenlijk niet in. Bovendien zijn er in Tresoar van de belangrijkste onderdelen microfiches en fotokopieën beschikbaar, onder meer van de zogenaamde monstercedels, lijsten van weerbare mannen uit 1552. De namen van ongeveer 300 Friezen en Groningers die in de periode 1567-1573 door de *Raad van Beroerten* (‘Bloedraad’) werden veroordeeld zijn gepubliceerd: P. Luinstra, ‘De Bloedraad’, in *Gruoninga* 9 (1963) nrs . 6 en 7 (in de heruitgave van 1995 pag. 47, 48 en 57-62).
Al met al is er in het buitenland voor genealogisch onderzoek naar inwoners van Friesland niet zoveel te halen. Maar in Den Haag is wel het nodige te beleven.

NATIONAAL ARCHIEF
Het Nationaal Archief (voorheen: Algemeen Rijksarchief) is de instelling waar onder meer de oudere archieven van de hoge colleges van staat worden bewaard.

Door de soevereiniteit van de gewesten tot 1798 hadden de generaliteitscolleges weinig gezag in de afzonderlijke provincies en hun archieven zijn in die tijd niet belangrijk voor genealogisch onderzoek. Op deze regel is één uitzondering: de Raad van State, die met mandaat van de gewesten de militaire aangelegenheden voor de hele Republiek behartigde (zie daarvoor verder hoofdstuk 12).
De archieven van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), die voor onderzoek in Holland en Zeeland van groot belang zijn, vallen voor Friesland tegen. Dat komt omdat hier in 1602 weinig belangstelling was voor deelname aan de VOC en het kwam dus niet tot een Friese kamer. Natuurlijk waren er wel individuele Friezen die het avontuur aandurfden. Zij hebben zich meestal bij één van de Noord-Hollandse kamers (Amsterdam, Enkhuizen, Hoorn) aangemeld. Door de onderzoeker P. Reenalda zijn veel namen van Friezen verzameld uit monsterrollen en andere archivalia. Het resultaat van zijn arbeid kunt u vinden in de studiezaal van Tresoar (Leeszaalbibl. 166); helaas heeft het geen index.
Vanaf 1798 wordt er meer en meer informatie over allerlei aangelegenheden in de provincies opgeslagen in de archieven van ministeries en andere rijksinstellingen en daarmee neemt hun belang voor de genealogie ook toe.

Een belangrijk hulpmiddel voor onderzoek in het Nationaal Archief is de *POP-gids* (POP staat voor ‘Personen Op Papier’). Deze onderzoeksgids bevat een overzicht van archief- en bibliotheekbestanden in het Nationaal Archief waarin gegevens voorkomen over persoons- en beroepsgroepen (peildatum is 1 mei 1997). De gids geeft geen individuele persoonsnamen, maar met behulp van trefwoorden de hoedanigheid of functie waarin iemand is terug te vinden in de archieven, bijvoorbeeld als militair, belastingplichtige, ambtenaar, enzovoort.

CENTRAAL BUREAU VOOR GENEALOGIE
Het Centraal Bureau voor Genealogie (CBG) in Den Haag is al heel vaak in deze gids ter sprake gekomen. Het beheert, behalve de persoonskaarten van overledenen (zie hoofdstuk 2) nog tal van andere collecties waarin gegevens over inwoners van Friesland zijn te vinden. Over vrijwel iedere familie is iets te vinden in de familieadvertenties (de oudste zijn van rond 1795) en van de meeste katholieke families zijn bidprentjes voorhanden. Of over de onderzochte familie al door anderen is gepubliceerd kan worden nageslagen in het *Genealogisch repertorium* ('de Beresteyn', laatst bijgewerkt tot en met 1999) en vervolgens in de daarin genoemde literatuur, die altijd in het CBG aanwezig is.

Het CBG heeft daarnaast dossiers met aantekeningen over tienduizenden families. Daarin zijn de resultaten te vinden van vroeger genealogisch onderzoek. Verder zijn er familiearchieven en collecties handschriften, zoals de Collectie Wolters betreffende militaire huwelijken (zie ook hoofdstuk 12) en niet te vergeten de nalatenschappen van vroegere genealogen. De betekenis van het CBG op het gebied van heraldiek hebben we in hoofdstuk 16 al uit de doeken gedaan. Toegang tot dit alles biedt de catalogus, die ook via de website van het CBG te raadplegen is.
Op microfiche zijn bronnen uit het hele land en ook uit het buitenland aanwezig. Het gaat om primaire bronnen als burgerlijke stand, bevolkingsregisters, doop-, trouw-, begraaf- en lidmatenboeken, en secundaire bronnen als het Centraal Testamentenregister vóór 1890 en een groot deel van de stamboeken van militai-

ren, waarvan in beide gevallen het origineel in het Nationaal Archief is.
Al eindigen we dit hoofdstuk er mee, het is geen slecht idee om met internet te beginnen. U kunt in de bestanden van het CBG zoeken op plaatsnamen, familienamen, auteursnamen en trefwoorden in collectieoverzichten, catalogi en inventarissen.

Literatuur: Een weliswaar verouderd overzicht van de bestanden in het Nationaal Archief vindt u in J.A.M.Y. Bos-Rops e.a. (red.), *De Archieven in het Algemeen Rijksarchief* (Alphen a/d Rijn 1982). De *POP-gids* heet officieel: J.H. Kompagnie (eindred.), *Personen op papier. Overzicht van archief- en bibliotheekbestanden met gegevens over persoons- en beroepsgroepen in het Algemeen Rijksarchief* (Den Haag 1997). Voor onderzoek in de collecties van het CBG: R. van Drie, *Onderzoek bij het Centraal Bureau voor Genealogie*. CBG-reeks 19 (Den Haag 2003).

GENEALOGIE *TROELSTRA*

Omdat in het voorgaande veel illustratiemateriaal over de Troelstra's is gebruikt en het door het vaak voorkomen van dezelfde voornamen lastig kan zijn om het spoor vast te houden laten we hier een fragment-genealogie (aangeklede stamreeks) volgen.

Generatie 1
Jancke / *Jencke Aerntsz*, geb. ca. 1540, boer te Irnsum, dorprechter aldaar (1580, 1591), overl. Irnsum 1604; tr. Anna Dircksdr, overl. ca. 1598.
Uit dit huwelijk (volgorde onzeker):

1. *Jan Jenckez*, boer te Irnsum op stem nr. 16, overl. kinderloos 1632; tr. Griet Jacobsdr.
2. *Sytse Jenckez*, boer te Rauwerd op de Blink.
3. *Willem Jenckez*, boer te Poppingawier; tr. Antke Jetzedr.
4. *Wompck Jenckedr*; tr. Freerck Jenckez; zij woont in 1632 als weduwe te Irnsum.
5. *Sybrich Jenckedr*, overl. vóór 1632; tr. Seerp Syoertsz, IJlst.
6. *Baucke Jenckez*, na zijn broer Sytse boer te Rauwerd op de Blink, overl. aldaar (vóór) 1639; tr. 2. Mints Minnedr.
7. *Trijn Jenckedr*, overl. vóór 1632; tr. (vóór) 1611 Jacob Dircksz, Terhorne.
8. *Rienck Jenckez*, volgt.

Generatie 2
Rienck Jenckez, geb. Irnsum omstreeks 1586, boer te Irnsum (1640: stemkohier nr. 16, waar eerder zijn broer Jan woonde), ontvanger aldaar, overl. Irnsum 1670 (boedelbeschrijving 14 maart); tr. (vóór) 1610 Maycke Albertsdr, overl. (ver) voor 1670.
Uit dit huwelijk (volgorde onzeker):

1. *Hil Riencks*, overl. voor 1670; tr. Marten Jouckes.
2. *Jentie Riencks*; tr. Gerecht Rauwerderhem 1 juni 1643 Jets Bootedr (Nijdam).
3. *Albert Riencks*; tr. (3^{e} procl. Gerecht Rauwerderhem 23 april 1649) Aeff Cornelis, van Veenhuizen (Holland); later woonden zij te Blokker.
4. *Evert Riencks*, volgt.
5. *Geertie Riencks*; tr. (3^{e} procl. Gerecht Rauwerderhem 23 nov. 1652) Sybrant Cornelis, van Veenhuizen, ongetwijfeld broer van Aeff bovengenoemd.
6. *Antie Riencks*; tr. Jacob Siuckx; zij is 1670 weduwe.
7. *Sybrich Riencks*; tr. Symen Douwes, Irnsum.
8. *Tiebbe* (of *Tieble*) *Riencks*; tr. Gerecht Rauwerderhem 15 juni 1660 Jouck Wabes (beiden van Irnsum).

9. *Trijntie Riencks*; tr. (3e procl. Gerecht Rauwerderhem 28 okt. 1661) Lieuwe Harckes, van Scharnegoutum.

Generatie 3

Evert Riencks, boer te Poppingawier (stemkohier nr. 12, 'Marshorne'), overl. voor 1670; tr. Gerecht Rauwerderhem 29 nov. 1652 Trijn Jans (dochter van Jan Jacobsz en Bycke Byckesdr), overl. Poppingawier mei 1681. Zie archief Nedergerecht Rauwerderhem inv.nr. 40 fol. 152.
Uit dit huwelijk:

1. *Jan Everts*, vermeld als dorpsvolmacht van Poppingawier 1685.
2. *Jacob Everts*, schoenmaker te IJlst, test. 9 april 1724; tr. Poppingawier 27 feb. 1687 Sieucke Hendricks, van Oosterend.
3. *Albert Everts*, boer onder Roordahuizum (Tsynzerbuorren); tr. Poppingawier 11 feb. 1683 Rinske (ook: Hinke) Binses. Uit hun zoon Evert Alberts te Rauwerd stamt de familie Gerbrandy.
4. *Jentje Everts*, geb. 1657, volgt.
5. *Maycke Everts*; tr. Douwe Meynerts, Oosterwierum.
6. *Bycke Everts*, geb. ca. 1661; tr. 1684 Gerryt Ansckes Zij woont in 1743 als weduwe te Goënga. Bij haar kinderen nagenoeg zeker Rints Gerryts, die met haar neef Jelle Jentjes trouwde (generatie 5).

Generatie 4

Jentje Everts, geb. Poppingawier 1657, boer te Sijbrandaburen op stem nr. 2, overl. aldaar 25 april 1739; tr. Sijbrandaburen 26 mei 1684 Elbrich Gerbens, geb. ald. 1664, overl. vóór 1728 (dochter van Gerben Sjoerds en Claeske Jelles). Zij doen belijdenis te Sijbrandaburen-Terzool 24 nov. 1684; hij wordt alleen vermeld op de lidmatenlijst van 1728 en is dan ouderling.
Uit dit huwelijk:

1. *Gerben Jentjes*, ged. Sijbrandaburen 22 feb. 1685; tr. Beitske Doedes. Hij woont 1743 te Oppenhuizen.
2. *Evert Jentjes*, ged. Sneek 5 dec. 1686.
3. *Trijntje Jentjes*, ged. Sneek 26 dec. 1688; tr. Albert Geerts, van Friens.
4. *Claeske Jentjes*, ged. Sneek 18 jan. 1691, overl. Sijbrabdaburen ca. 1769; tr. Douwe Geerts, overl. aldaar voor 1743.
5. *Lijsbert Jentjes*, ged. Sijbrandaburen 15 juli 1694; tr. Gerrit Idses.
6. *Rienck Jentjes*, ged. Sijbrandaburen februari 1697, in 1739 huisman te Terzool.
7. *Jan Jentjes*; nageslacht Ho(e)k.
8. *Mayke Jentjes*, ged. Sijbrandaburen 21 jan. 1701, overl. voor 1739; tr. Tjalling N.
9. *Jelle Jentjes*, ged. Sijbrandaburen 30 okt. 1701, volgt.
10. *Sjoerd Jentjes*, wellicht geboren Sijbrandaburen 1703, overl. aldaar 18 maart 1766, zonder kinderen.
11. *Hiltje Jentjes*, ged. Sijbrandaburen 10 mei 1705.

Generatie 5

Jelle Jentjes, ged. Sijbrandaburen 30 okt. 1701, woont eerst in of onder Sneek, 1732 of 1733 naar Langweer, boer aldaar; 1744 naar Jutrijp, 1745 naar Teroele, overl. aldaar 13 jan. 1773; tr. Gauw 25 dec. 1729 Rints Gerryts, geb. Goënga ca. 1705, overl. Teroele 1769/'70 (vrijwel zeker zijn nicht, dochter van Gerryt Ansckes en Bycke Everts, zie generatie 3). Jelle Jentjes en *Hinke* Gerrits worden vermeld als lidmaten te Teroele op een lijst van 24 juni 1763. In Sneek waren ze geen lidmaten, van Langweer ontbreken de gegevens. Zij kochten in 1744 een boerderij te Teroele, stem nrs. 3-7.
Uit dit huwelijk:

1. *Elbrig Jelles*, ged. Sneek 17 dec. 1730 (moeder Rinske *Anskes*!), overl. Woudsend ca. 1771; tr. Woudsend 29 aug. 1756 Anske Wouters.
2. *Gerrit Jelles*, ged. Sneek 2 mei 1732, boer te Teroele, later koopman aldaar, overl. Teroele 1 dec. 1811; tr. 1. r.k. Huis ter Heide 25 mei 1777 Pietje Douwes, ged. r.k. Huis ter Heide 25 juni 1751 (dochter van Douwe Pieters en Botje Thomas); tr. 2. Langweer 27 juli 1794 Gooitske Geerts.
   Gerryt Jelles verkocht zijn halve boerderij (stemmen nrs. 8, 9 en 10) in 1794 voor £ 6000 aan Sjerp Annes (1811: *Troelstra*, geen verwantschap) en Johanna Rudolphi, die al eigenaren van de andere helft waren.
3. *Byke Jelles*, geb. Langweer ca. 1735, overl. (Doniaga) (vóór) 1770; tr. Wybe Sytses Wierda (hij komt als weduwnaar te Sloten 4 nov. 1770 met attestatie van Tjerkgaast c.a.) en woont 1781 te Lemmer.
4. *Jentje Jelles*, geb. Langweer 1738, volgt.
5. *Trijntje Jelles*, geb. Langweer ca. 1740, testeert 25 juni 1771, overleed zeer kort daarna kinderloos te Teroele (boedel beschreven 9 juli 1771); tr. Jolke Martens, boer te Teroele; hij tr. 2. Idskenhuizen 20 sept. 1772 Detje Tiedes, van Nijehaskerschans.

Generatie 6

Jentje Jelles, geb. Langweer 1738, boer te Teroele, beëindigt bedrijf en houdt boelgoed aldaar begin 1795; daarna (allicht als arbeider) wonend te Sloten, gealimenteerd vanaf 1801, overl. aldaar 6 dec. 1804; tr. 1. [1761] Bauk Feddriks; tr. 2. [ca. 1769] Tintje Eyles, geb. 1750, overl. Sloten 29 dec. 1800. Jentje Jelles en Bauk Feddriks deden samen belijdenis te Langweer c.a. 19 mei 1765. Jentje wordt ook vermeld op twee latere lidmatenlijsten van Teroele, gedateerd 1 mei 1772 en 4 maart 1783. Tintje Eyles heeft nooit belijdenis gedaan. Bij zijn vertrek naar Sloten heeft Jentje Jelles geen attestatie gevraagd en hij is dus in zijn nieuwe woonplaats nooit lidmaat geworden.
Uit het eerste huwelijk:

1. *Jelle Jentjes* (na 1811: *Troelstra*), geb. Teroele 1 april 1763, ged. Langweer c.a. 3 dito, volgt.

Uit het tweede huwelijk:

2. *Swaantie Jentjes*, ged. Langweer c.a. 8 juli 1770, overl. vóór 1794.
3. *Rints Jentjes*, ged. Tjerkgaast c.a. 3 nov. 1771, overl. Sloten 16 dec. 1800.
4. *Trijntje Jentjes*, geb. Teroele 1 dec. 1773, overl. vóór 1783.
5. *Elbrig Jentjes*, geb. Teroele 16 juni 1775.
6. *Bieke Jentjes*, geb. Teroele 22 jan. 1777, overl. Terzool 4 juni 1811; belijd. Sloten 24 maart 1806; tr. aldaar 30 mei 1802 Klaas Bottes (1811: Bakker), geb. Terzool 28 april 1773 (zoon van Botte Klazes en Aukje Cornelis), arbeider te Terzool, overl. ald. 25 maart 1850.
7. *Eile Jentjes*, geb. Teroele 24 feb. 1779, neemt 1811 te Hommerts de naam *Boersma* aan.
8. *Sjoerd Jentjes*, geb. Teroele 3 juni 1781, overl. vóór 1811; tr. Sloten 16 aug. 1801 Antje Joukes (1811: de Jong), overl. Sloten 29 maart 1848.
9. *Trijntje Jentjes*, geb. Teroele 9 aug. 1783; tr. Woudsend 9 juni 1805 Berend Gerrits (dan beiden wonend aldaar).
10. *Dieuwke Jentjes*, geb. Teroele 1 dec. 1785, overl. Hommerts 5 mei 1812; tr. aldaar 1 juni 1806 Age Abes (1811: Lam), geb. 1781; hij tr. 2. Afke Hiddes Postma.
11. *Claaske Jentjes*, geb. Teroele 3 dec. 1787.
12. *Gerrit Jentjes*, geb. Teroele 7 juli 1790, vermoedelijk overl. Sloten 3 maart 1801 (‘een zoontje en een dochtertje van Jentje Jelles’).
13. *Swaantje Jentjes*, geb. Teroele 26 sept. 1794, vermoedelijk overleden Sloten 3 maart 1801 (‘een zoontje en een dochtertje van Jentje Jelles’).

Generatie 7

Jelle Jentjes Troelstra, geb. Teroele 1 april 1763, beurtschipper te Idskenhuizen, vanaf 1804 timmerknecht te Lemmer, overl. ald. 19 jan. 1831; tr. Idskenhuizen 17 juni 1798 Martjen Pieters, geb. Ureterp 26 jan. 1777 (dochter van Pieter Karels en Jitske Martens), overl. Lemmer in het armenhuis 9 feb. 1846.

Jelle Jentjes en Martjen Pieters woonden bij hun huwelijk beiden te Idskenhuizen. Hij deed daar belijdenis 15 mei 1801, zij 3 mei 1803. Ze verkregen 6 mei 1805 attestatie naar Lemmer, waar zij 18 dito als lidmaten werden ingeschreven.

Uit dit huwelijk:

1. *Jentje Jelles Troelstra*, geb. Idskenhuizen 11 feb. 1799, overl. Lemmer 31 dec. 1816 (zonder familienaam!)
2. *Pieter Jelles Troelstra*, geb. Idskenhuizen 18 dec. 1800, volgt.
3. *Baukjen Jelles Troelstra*, geb. Idskenhuizen 15 okt. 1802, overl. Sneek 18 feb. 1887; tr. Sneek 23 nov. 1828 Fokke Pieters Fijlstra.
4. *Jikke Jelles Troelstra*, geb. Lemmer 11 aug. 1805, overl. aldaar 15 dec. 1885; tr. Lemsterland 10 feb. 1828 Jacob Geerts Vegter.
5. *Gerrit Jelles Troelstra*, geb. Lemmer 24 okt. 1807.
6. *Djoeke* (later meestal *Dieuwke*) *Jelles Troelstra*, geb. Lemmer 21 aug. 1811, overl. aldaar 5 april 1865; tr. Lemsterland 4 feb. 1842 Jan Thomas Knoop, arbeider;

buitenechtelijke zoon Fokke Troelstra geb. Lemmer 18 sept. 1839, schippersknecht, overl. Leiden 7 okt. 1864, ongehuwd.

7. *Hendrik Jelles Troelstra*, geb. Lemmer 31 aug. 1814. Woonde ca. 1880 te Amsterdam, waar hij met zijn zoon ook politiek actief was.
8. *Jentje Jelles Troelstra*, geb. Lemmer 8 aug. 1817, schoenmaker aldaar, overl. Lemmer 14 nov. 1862; tr. Lemsterland 30 mei 1847 Lipkjen Keimpes van Keimpema.

Generatie 8

Pieter Jelles Troelstra, geb. Idskenhuizen 18 dec. 1800, timmerknecht, later timmerman te Lemmer, overl. ald. 24 feb. 1848; tr. Lemsterland 24 mei 1829 Trijntje Alberts Jonkman, geb. Lemmer 10 sept. 1797, overl. Leeuwarden 28 dec. 1864 (ten huize van haar zoon J.P. Troelstra), dochter van Albert Douwes Jonkman en Tietje Bouwes Woudhuizen. Trijntje Jonkman deed geloofsbelijdenis te Lemmer 29 jan. 1823, Pieter Jelles Troelstra 25 maart 1828.

Uit dit huwelijk:

1. *Jelle Pieters Troelstra*, geb. Lemmer 13 maart 1830, overl. ald. 8 aug. 1830.
2. *Jelle Pieters Troelstra*, geb. Lemmer 25 aug. 1831, overl. ald. 13 jan. 1833.
3. *Jelle Pieters Troelstra*, geb. Lemmer 15 okt. 1833, volgt.
4. *Albert Pieters Troelstra*, geb. Lemmer 9 feb. 1836, lichtmatroos, overl. Constantinopel bij een ongeval op een schip 21 dec. 1854 (akte ingeschreven Lemsterland 26 sept. 1856).
5. *Marten Pieters Troelstra*, geb. Lemmer 27 juli 1839, hulponderwijzer te Balk, bij zijn huwelijk surnumerair bij ’s Rijks belastingen, later rijksontvanger te Holwerd, Vlissingen en Groningen, overl. Vlissingen 24 dec. 1902; tr. Leeuwarden 6 juni 1866 Antje Visser, geb. Leeuwarden 1839 (dochter van Willem Visser, koopman, en Anna van Asperen), overl. Groningen 31 dec. 1901.

Generatie 9

Jelle Troelstra, geb. Lemmer 15 okt. 1833, rijksontvanger der directe belastingen over Leeuwarderadeel, eigenaar en redacteur (1880) van de *Friesche Courant*, lid van Provinciale Staten van Friesland 1876-1906, gemeenteraadslid (1878-1906), later ook wethouder en loco-burgemeester van Leeuwarden, bestuurslid van de vrijmetselaarsloge “De Friesche Trouw” te Leeuwarden, oprichter (1880) en directeur (1880-1906) van de Onderlinge Brandwaarborg Maatschappij Neerlandia, ridder in de Orde van Oranje-Nassau (1892), overl. Leeuwarden 30 jan. 1906; tr. 1. Lemsterland 8 mei 1859 Grietje Landmeter, geb. Lemmer 19 april 1837 (dochter van Dirk Lourens Landmeter, hoofdonderwijzer, en Houkje Tjallings Teitsma), overl. aan tbc Stiens 12 mei 1871; tr. 2. Leeuwarderadeel 22 nov. 1876 Geertje Rinsma, geb. Wirdum 23 aug. 1836 (dochter van Rinse Melles Rinsma, mr. bakker, en Akke Sjuks Hettema), overl. aan tbc Leeuwarden 19 maart 1887.

Uit het eerste huwelijk:

1. *Pieter Troelstra*, geb. Leeuwarden 20 april 1860, volgt.
2. *Haukje Henderika* (meestal vermeld als *Haukje Hendrika*) *Troelstra*, geb. Koudum 22 sept. 1861, ongehuwd overl. Leeuwarden 20 jan. 1937.
3. *Trijntje Albertina Troelstra*, geb. Leeuwarden 4 jan. 1864, overleden aan tbc aldaar 9 juni 1880.
4. *Renschje Troelstra*, geb. Leeuwarden 19 sept. 1865, ongehuwd overleden aan tbc aldaar 19 juli 1896.
5. *Hendrika Troelstra*, geb. Leeuwarden 21 nov. 1867, aanvankelijk huisonderwijzeres in o.a. Berlijn en Amsterdam, huismeesteres van een internaat te Nunspeet, lid van de SDAP, propagandiste voor die partij, publiciste (ps. Heineke Boda), woonde na haar huwelijk enige jaren als secretaresse in Londen, 1906 naar Velseroord, 1912 naar Nooitgedacht bij Rolde, waar zij politiek zeer actief was, in 1935 als partijlid geroyeerd wegens het houden van lezingen voor de VVSU (Vereeniging Vrienden der Sowjet-Unie), overl. Assen 15 aug. 1944; tr. 13 mei 1903 Klaas Cornelis Brok, geb. Wijnaldum 15 nov. 1873 (zoon van Cornelis Jacobs Brok en Baukje Soerds Jansma), landarbeider, machinist, voorzitter van de Haagsche Federatie van de SDAP (1902), in 1906 vermeld als ‘oeconoom’, maar ook wel ‘zonder beroep’ te Velseroord, lid van de gemeenteraad van Velsen 1907, kocht in 1912 een ontginningsboerderij te Nooitgedacht bij Rolde, lid van de gemeenteraad aldaar 1913, lid van Provinciale Staten van Drenthe 1916, gedeputeerde 1919-1944, onvermoeibaar propagandist voor de SDAP in die provincie, voorzitter van de gewestelijke afdeling van die partij, overl. Assen 17 april 1944.
6. *Dirk Troelstra*, geb. Stiens 16 feb. 1870, studeerde enige tijd Duits, woonde ook in Duitsland, trok in 1894 bij broer Pieter in te Utrecht en werd SDAP-propagandist, vestigde zich kort daarna te Amersfoort als agent van *De Baanbreker*, was vanaf 1896 pensionhouder te Arco (*Villa Hollandia*, bij het Gardameer in Zuid-Tirol, destijds Oostenrijk, nu Italië); dichter (*Meigave voor het Nederlandsche proletariaat* dat kort voor zijn dood verscheen), overleden aan tbc in het Diaconessenhuis te Arnhem 12 mei 1902, begraven aldaar; tr. Amersfoort 3 okt. 1894 Silvie Sidonie de Vries, geb. Leeuwarden 24 april 1866, onderwijzeres, componiste, overl. Amsterdam 20 mei 1931. Zij hetrouwde met Hendrik van Randwijk, leraar.
7. *Albert Troelstra*, geb. Stiens 12 maart 1871, overl. Lemmer 22 aug. 1871.

Uit het tweede huwelijk:

8. *Trijntje Albertina Troelstra*, geb. Leeuwarden 23 juni 1881, overl. ald. 4 sept. 1882.

Generatie 10

Pieter Troelstra, beter bekend als *Pieter Jelles Troelstra*, geb. Leeuwarden 20 april 1860, advocaat, politicus, publicist en Fries dichter, mede-oprichter van de SDAP 1894, lid van de Tweede Kamer voor die partij 1897-1901, 1902-1925, hoofdredacteur van *Het Volk* (1900), directeur van de Brandwaarborg Maatschappij Neerlandia 1906-1930, overl. Scheveningen 12 mei 1930; tr. 1. Renkum 11 okt. 1888 (echtscheiding uitgesproken door de arrondissementsrechtbank te Den Haag 6 nov. 1907) Sjoukje Maria Diderika Bokma de Boer, geb. Nes (Westdongeradeel) 13 feb. 1860 (dochter van Albertus Bokma de Boer, Hervormd predikant, en Dieuwke Klaasesz), bekend geworden als schrijfster onder het pseudonym Nynke van Hichtum (*Afke's Tiental*, 1903, e.v.a.), overl. Hilversum 9 jan. 1939; tr. 2. Den Haag 15 jan. 1908 Sjoukje Oosterbaan, geb. Drachten 30 maart 1878 (dochter van Douwe Oosterbaan, timmerman, en Trijntje Boelens), vanaf 1905 huishoudster bij de Troelstra's, overl. Den Haag 14 april 1964.

Uit het eerste huwelijk:
1. *Dieuwke Troelstra*, geb. Huizum 4 juli 1889, woonde 1939 te Beatenberg, overl. Zeist 28 januari 1973; tr. 1. Bunnik 26 april 1911 (echtsch. ingeschr. ald. 24 sept. 1914) Antonius Henricus van der Stok, geb. Batavia 4 mei 1889, kunstschilder, dichter, administrateur, overl. Utrecht 8 jan. 1957; tr. 2. Dornach (Zwitserland) 27 maart 1922 Paul Johann Bay, geb. Bern 24 maart 1891, architect, beeldhouwer, antroposoof, overl. Aberdeen (Schotland) 16 mei 1952. Uit beide huwelijken zijn kinderen geboren.
2. *Jelle Troelstra*, geb. Leeuwarden 17 jan. 1891, graficus, kunstschilder, radiospreker, 1945 voorzitter van de Bond van Beeldende Kunstenaars, overl. Amersfoort 16 januari 1979; tr. Bergen (NH) 3 feb. 1928 Jacoba Antje Tjako Romein, geb. Haarlem 25 nov. 1896, zangeres, overleden Amersfoort 16 nov. 1968, gescheiden van Christoph George Sigismund Begemann, chemicus (dochter van Jacob Romein Jzn., koopman in porselein, stamde uit een Leeuwarder familie, en Catharina Johanna Hangjas). Zie ook pag. 45.

ADRESSEN

Onderstaande lijst is zeker niet uitputtend. Meer adressen kunt u vinden in de jaarlijks herziene *Almanak van het Nederlands archiefwezen*, uitgegeven door de Koninklijke Nederlande Vereniging van Archivarissen in Nederland (www.kvan.nl), *Pyttersen's Nederlandse almanak*, en de *Adreslijst genealogisch onderzoek* (uitgave Centraal Bureau voor Genealogie, www.cbg.nl).
Vrijwel alle Friese archiefdiensten en gemeenten kunt u benaderen via www.friesarchiefnet.nl. Daarom worden in het onderstaande slechts weinig websites vermeld. Via friesarchiefnet kunt u surfen naar archiefdiensten, gemeenten en instellingen, onder meer het CBG, en archiefnetten van andere provincies. Een landelijk netwerk is www.archiefnet.nl. U kunt hiermee ook contacten leggen met buitenlandse archiefdiensten.

Archiefdiensten

Friesland

Tresoar, Frysk Histoarysk en Letterkundich Sintrum / Fries Historisch en Letterkundig Centrum, Boterhoek 1, Postbus 2637, 8901 AC Leeuwarden, tel. 059-7890789, e-mail info@tresoar.nl, website www.tresoar.nl. Maandag 13.00-17.00 uur, dinsdag en woensdag 9.00-21.00 uur (in de maanden juli en augustus: 9.00-17.00 uur), donderdag en vrijdag 9.00-17.00 uur, zaterdag 9.00-13.00 (niet in juli en augustus).

Historisch Centrum Leeuwarden / Histoarysk Sintrum Ljouwert (HCL/HSL), Grote Kerkstraat 29, 8911 DZ Leeuwarden, tel. 058-2338399, e-mail historischcentrum@leeuwarden.nl, internet www.historischcentrumleeuwarden.nl en www.beeldbankleeuwarden.nl (voor afbeeldingen). Dinsdag, woensdag en vrijdag 9.00-17.00 uur, donderdag 9.00-21.00 uur en zaterdag 10.00-14.00 uur.
In het HCL berusten ook de oudere archieven van de gemeente Leeuwarderadeel.

Streekarchivariaat Noordoost-Friesland, Rondweg-Noord 26, Postbus 369, 9100 AJ Dokkum, tel. 0519-574480. Aangesloten gemeenten: Ameland, Dongeradeel en Schiermonnikoog. In het streekarchivariaat berusten voorts de archieven van de voormalige boezemwaterschappen Lauwerswâlden en De Waadkant (ressorten:

ruwweg boven de lijn Harlingen, Leeuwarden, Drachten). Maandag-donderdag 9.00-12.00 en 13.00-16.00 uur, vrijdag 9.00-12.00 uur, dinsdagavond 19.00-21.30 uur (niet in juli en augustus). Onderzoek in de archieven van Ameland, Schiermonnikoog na telefonische afspraak.

Nederland

Nationaal Archief, Prins Willem Alexanderhof 20, Postbus 90520, 2509 LM 's-Gravenhage, tel. 070-3315400, e-mail info@nationaalarchief.nl, internet www. info@nationaalarchief.nl. Dinsdag 9.00-21.00 uur, woensdag-vrijdag 9.00-17.00 uur, zaterdag 9.00-13.00 uur (stukken aanvragen uiterlijk vrijdag 13.30 uur).

Groninger Archieven, Cascadeplein 4, Postbus 30040, 9700 RM Groningen, tel. 050-5992000, e-mail info@groningerarchieven.nl, internet www. info@groningerarchieven.nl. Dinsdag 9.00-21.00 uur (juli en augustus: 9.00-17.00 uur), woensdag-vrijdag 9.00-17.00 uur, zaterdag 9.00-13.00 uur (niet in juli en augustus).

Drents Archief, Brink 4, Postbus 595, 9400 AN Assen, tel. 0592-313523, e-mail info@drentsarchief.nl, website www. info@drentsarchief.nl. Maandag 13.30-17.00 uur, dinsdag en donderdag 9.00-21.00 uur (juli en augustus: 9.00-17.00 uur), woensdag en vrijdag 9.00-17.00 uur.

Historisch Centrum Overijssel, Eikenstraat 20, Postbus 1510, 8001 BM Zwolle, tel. 038-4266300, e-mail info@hcov.nl, internet www.historischcentrumoverijssel.nl. Dinsdag-zaterdag 9.00-17.00, maar in juli en augustus zaterdags gesloten.

Gelders archief, Markt 1, 6811 CG Arnhem, tel. 026-3521699, e-mail info@geldersarchief.nl, website www.geldersarchief.nl. Dinsdag-vrijdag 09.00-17.00 uur, zaterdag 9.00-17.00 uur (niet in juli en augustus).

Rijksarchief Flevoland, Visarenddreef 1, Postbus 55, 8200 AB Lelystad, tel. 0320-265750, e-mail info@rafl.nl, internet www.flevolandbovenwater.nl. Maandag 13.00-17.00 uur, dinsdag-vrijdag 9.00-17.00 uur.

Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem, tel. 023-5172700, e-mail info@noordhollandsarchief.org, website www.noordhollandsarchief.org. Dinsdag-vrijdag 9.00-17.00 uur, zaterdag 9.00-17.00 uur (niet in juli en augustus).

Zeeuws Archief, Hofplein 16, 4331 CK Middelburg, tel. 0118-678800, e-mail info@zeeuwsarchief.nl, internet www.zeeuwsarchief.nl. Dinsdag-vrijdag 9.00-17.00 uur, zaterdag 9.00-17.00 uur (niet in juli en augustus).

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), Zuid-Willemsvaart 2, 5211 NW 's-Hertogenbosch, tel. 073-6818500, e-mail info@bhic.nl, internet www.bhic.nl. Dinsdag 9.00-21.30 uur (juli en augustus: 9.00-17.00 uur), woensdag-vrijdag 9.00-17.00 uur, zaterdag 9.00-13.00 uur (niet in juli en augustus).

Regionaal Historisch Centrum Limburg, Sint Pieterstraat 7, 6211 JM Maastricht, tel. 043-3217051, e-mail info@rijksarchieflimburg.nl, internet www.rijksarchieflimburg.nl. Maandag 13.00-17.00 uur, dinsdag-vrijdag 9.00-17.00 uur, zaterdag 9.00-15.00 uur (niet in juli en augustus; stukken aanvragen uiterlijk vrijdag 15.00 uur).

België

Algemeen Rijksarchief, Ruisbroekstraat 2, B-1000 Brussel, tel. 0032 2513 7680, e-mail algemeen.rijksarchief@arch.be, internet http://arch.arch.be. Maandag-vrijdag 8.30-16.30, zaterdag 8.30-12.00, 13.00-16.00 uur.

Frankrijk

Centre historique des Archives nationales, 60 rue des Francs Bourgeois, F-75003 Paris Cedex 03, tel. 0033 1402 76419 en -20, internet www.archivesnationales.culture.gouv.fr. Maandag-zaterdag 9.00-17.45 uur.

Service Historique de l'Armée de Terre, Pavillon du Roi, Château de Vincennes, F-94304 Vincennes, internet www.defense.gouv.fr/sites/sga/base/service_historique_de_la_defense_fonds_darchives.

Gemeenten en waterschappen in Friesland
Waar niets staat vermeld over openingstijden is het raadzaam eerst telefonisch te informeren naar de faciliteiten voor onderzoek. Archiefonderzoek: www.friesarchiefnet.nl.

Literatuur: E. Brink e.a., *Onderzoeksgids voor de archieven van lagere overheden in Drenthe, Friesland en Groningen* (Assen 2005); J. Dijkstra en M. Gravendeel (red.), *Droege fuotten. Onderzoeksgids voor de Friese waterstaatsgeschiedenis* (Leeuwarden 1998).

Gemeente Achtkarspelen, Stationsstraat 18, Postbus 2, 9285 ZV Buitenpost, tel. 0511-548111.

Gemeente Ameland, Jelmeraweg 1, Ballum, Postbus 22, 9160 AA Hollum, tel. 0519-555555. Bezoek tevoren afspreken met de streekarchivaris (0519-574480).

Gemeente Het Bildt, Van Harenstraat 47, Postbus 34, 9076 ZN Sint Annaparochie. In 1984 ging Minnertsga over van Barradeel naar Het Bildt.
Literatuur: N. Andringa et al., *Pâdwizer voor de Bildtse bronnen* (Sint Annaparochie 1994).

Gemeente Boarnsterhim, J.W. de Visserwei 10, Postbus 40, 9000 AA Grou, tel. 0566-629393. De gemeente Boarnsterhim is in 1984 ontstaan uit de toenmalige gemeenten Idaarderadeel, Rauwerderhem en Utingeradeel. Terkaple en Akmarijp, voorheen Utingeradeel, werden bij Skarsterlân gevoegd.

Gemeente Bolsward, Jongemastraat 2, Postbus 33, 8700 AA Bolsward, tel. 0515-578700.

Gemeente Dantumadeel, Paardebloem 4, Postbus 22, 9104 ZG Damwoude, tel. 0511-426161. In 1984 zijn de dorpen Birdaard en Janum van Dantumadeel overgegaan naar Ferwerderadiel.

Gemeente Ferwerderadiel, Hogebeintumerweg 2, Postbus 2, 9172 ZS Ferwert, tel. 0518-418888. In 1984 zijn de dorpen Birdaard en Janum van Dantumadeel overgegaan naar Ferwerderadiel.

Gemeente Franekeradeel, Harlingerweg 18, Postbus 58, 8800 AB Franeker, tel. 0517-380480. Dinsdag en donderdag, na telefonische afspraak. De gemeente Franekeradeel is in 1984 ontstaan uit (delen van) de toenmalige gemeenten Barradeel, Franeker en Franekeradeel. Midlum en Wijnaldum gingen toen over van Franekeradeel resp. Barradeel naar Harlingen.

Gemeente Gaasterlân-Sleat, Dubbelstraat 1, Postbus 30, 8560 AA Balk, tel. 0514-608111. Bezoek na telefonische afspraak. De gemeente is in 1984 ontstaan door samenvoeging van de toenmalige gemeenten Gaasterland en Sloten. Voorts werden vanuit Hemelumer Oldeferd de dorpen Elahuizen, Kolderwolde en Oudega toegevoegd.

Gemeente Harlingen, Voorstraat 35, Postbus 10000, 8860 HA Harlingen, tel. 0517-492222. Bezoek na telefonische afspraak. In de loop der eeuwen, laatstelijk in 1984, zijn (delen van) de dorpen Almenum, Wijnaldum en Midlum van Barradeel resp. Franekeradeel naar Harlingen overgegaan.

Gemeente Heerenveen, Crackstraat 2, Postbus 15000, 8440 GA Heerenveen, tel. 0513-617617. Donderdag 8.00-16.00 uur. De gemeente Heerenveen is in 1934 ontstaan uit (delen van) de toenmalige gemeenten Ængwirden, Haskerland en Schoterland.
Literatuur: J. Dijkstra et al., Heerenveens bronnenboek: wegwijzer naar Heerenveens historie (Heerenveen 1996).

Gemeente Kollumerland en Nieuw Kruisland, Van Limburg Stirumweg 18, Postbus 13, 9290 AA Kollum, 0511-458888.

Gemeente Leeuwarderadeel, Ljipstrjitte 1, Postbus 24, 9050 AA Stiens. Leeuwarderadeel moest in 1943 een groot deel van haar grondgebied afstaan aan de gemeente Leeuwarden. De oudere archieven (tot 1943) worden bewaard in het HCL en kunnen daar worden geraadpleegd.

Gemeente Lemsterland, Burgemeester Krijgerplein 7, Postbus 2, 8530 AA Lemmer, tel. 0514-567575. Delfstrahuizen behoort sinds 1984 tot Lemsterland. Vanouds viel het onder Schoterland, van 1934 tot 1984 onder Haskerland.

Gemeente Littenseradiel, Keatsebaen 1, Postbus 1, 8730 AA Wommels. De gemeente Littenseradiel is in 1984 ontstaan door samenvoeging van de toenmalige gemeenten Baarderadeel en Hennaarderadeel.

Gemeente Menaldumadeel, Dyksterbuorren 33, Postbus 3, 9036 ZW Menaldum, tel. 0518-452900. Maandag-vrijdag 9.00-12.00, verder op afspraak, tel. 0518-452940.

Gemeente Nijefurd, Merk 1, Postbus 5, 8710 AA Workum, tel. 0515-548888. De gemeente Nijefurd is in 1984 ontstaan uit de toenmalige gemeenten Hemelumer Oldeferd, Hindeloopen, Stavoren en Workum, met dien verstande dat vanuit Hemelumer Oldeferd de dorpen Elahuizen, Kolderwolde en Oudega overgingen van Hemelumer Oldeferd naar Gaasterlân-Sleat.

Gemeente Ooststellingwerf, Brink 1, Postbus 38, 8430 AA Oosterwolde, tel. 0516-566222. Literatuur: H. Bloemhoff et al., *Bronnenboek van Stellingwarf: wegwijzer naar de historie van Oost- en Weststellingwerf* (Oldeberkoop 2000).

Gemeente Opsterland, Hoofdstraat 82, Postbus 10000, 9244 ZP Beetsterzwaag, tel. 0512-386222.

Gemeente Schiermonnikoog, Nieuwestreek 5, Postbus 20, 9166 ZP Schiermonnikoog, tel. 0519-535050. Bezoek tevoren afspreken met de streekarchivaris (0519-574480).

Gemeente Skarsterlân, Heremastate 1, Postbus 101, 8500 AC Joure, tel. 0513-481234. De gemeente Skarsterlân is in 1984 ontstaan uit de toenmalige gemeenten Doniawerstal en Haskerland. Hieraan werden toegevoegd Akmarijp en Terkaple, voorheen Utingeradeel, maar Koufurderrige en Delfstrahuizen gingen over naar Wymbritseradeel resp. Lemsterland.

Gemeente Smallingerland, Gauke Boelensstraat 2, Postbus 10000, 9200 HA Drachten, tel. 0512-581234.

Gemeente Sneek, Marktstraat 15, Postbus 10000, 8600 HA Sneek, tel. 0515-485555.
In 1984 werd het grondgebied van Sneek uitgebreid met de dorpen Loënga, Offingawier en IJsbrechtum, voorheen behorend tot Wymbritseradeel.

Gemeente Terschelling, Burgemeester van Heusdenweg 10a, Postbus 14, 8880 AA West-Terschelling

Gemeente Tytsjerksteradiel, Raadhuisweg 7, Postbus 3, 9250 AA Burgum, tel. 0511-460860.

Gemeente Vlieland, Dorpsstraat 127, Postbus 10, 8899 ZN Vlieland, tel. 0562-452712. Maandag-vrijdag 9.00-12.00 en dinsdag 14.00-16.00 uur na afspraak.

Gemeente Weststellingwerf, Rozenstraat 1, Postbus 60, 8470 AB Wolvega, tel. 0561-691234.
Literatuur: H. Bloemhoff et al., *Bronnenboek van Stellingwarf: wegwijzer naar de historie van Oost- en Weststellingwerf* (Oldeberkoop 2000).

Gemeente Wûnseradiel, Arumerweg 53, Postbus 2, 8748 ZL Witmarsum, tel. 0517-533333.

Gemeente Wymbritseradiel, Stadslaan 75, Postbus 14, 8650 AA IJlst, tel. 0515-534444. De gemeente Wymbritseradiel is in 1984 ontstaan door samenvoeging van de toenmalige gemeenten Wymbritseradeel en IJlst, met dien verstande dat Koufurderrige overging van Doniawerstal naar Wymbritseradeel, maar Loënga, Offingawier en IJsbrechtum van Wymbritseradeel naar Sneek.

Waterschappen: sinds 1 januari 2004 zijn alle Friese waterschappen opgegaan in het Wetterskip Fryslân, Harlingerstraatweg 113, Postbus 36, 8900 AA Leeuwarden, tel. 058-2922222.
Contactpersoon: archivaris J. Hagen, 058-2922277, e-mail jhagen@wetterskipfryslan.nl.
De archieven zijn voor het grootste deel ondergebracht in Tresoar, behalve die van de voormalige waterschappen Lauwerswâlden en De Waadkant, die in het Streekarchivariaat Noordoost-Friesland berusten.

Documentatiecentra, verenigingen, musea en stichtingen

Friesland
N.B. Behalve de hieronder vermelde instellingen zijn er lokaal nog verschillende andere verenigingen, werkgroepen en stichtingen op historisch gebied actief. Sommige geven periodieken uit en/of beschikken over documentatie.

Stichting Friedoc, documentatiecentrum voor genealogie en geschiedenis. Gehuisvest in Tresoar. Bibliotheek, bidprentjes, advertenties. Dinsdag en woensdag 13.30-16.00 uur, in juni, juli en augustus alleen op woensdag. Dienstverlening gratis voor donateurs, inzien van advertenties € 3 per bezoek; gebruik van de volledige collectie € 5 per bezoek.

Stichting Archief- en Documentatiecentrum voor R.K. Friesland, Grote Dijlakker 11, 8701 KV Bolsward (daar is ook het Titus Brandsmamuseum gevestigd), tel. 0515-581844, e-mail info@archiefrkfriesland.nl. Bibliotheek, archieven van lokale rooms-katholieke organisaties (geen parochiearchieven), knipsels, foto's, tijdschriften, bidprentjes, devotionalia. Woensdag na telefonische afspraak.

Genealogysk Wurkferbân fan de Fryske Akademy, bereikbaar via de Fryske Akademy, Doelestraat 8, Leeuwarden. Tijdschrift: *Genealogysk Jierboek* (verschijnt sinds 1951).

Vereniging Vrienden van de Archieven / Freonen fan de Argiven (VAF/FAF). Bereikbaar via Tresoar, postbus 8901 AC Leeuwarden, tel. 058-7890783, e-mail info@stichtingfaf.nl, internet www.stichtingfaf.nl. Doel: bevordering van de toegankelijkheid van archieven, behartiging van de belangen van archiefgebruikers. Resultaten van ontsluitingswerk worden ter beschikking gesteld van archiefdiensten en - tegen betaling – van particulieren.

Nederlandse Genealogische Vereniging (NGV), afdeling Friesland. Contactpersoon: mr. B.D. van der Meulen, Oostersingel 68m, 8921 GB Leeuwarden, tel. 058-2131105.

Nederland

Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), Prins Willem Alexanderhof 22, Postbus 11755, 2502 AT Den Haag, tel. 070-3150500, genealogische en heraldische inlichtingen tel. 070-3150570, e-mail info@cbg.nl, internet www.cbg.nl. Maandag-vrijdag 9.30-16.00 uur, dinsdag 18.00-21.30 uur, zaterdag 9.00-13.00 uur. Tijdschriften: *Genealogie. Kwartaalblad van het CBG* en *Jaarboek van het CBG*.

Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde, Prins Willem-Alexanderhof 24, Postbus 85630, 2508 CH Den Haag, tel. 070-3855965. Tijdschrift: *De Nederlandsche Leeuw*.

Nederlandse Genealogische Vereniging (NGV), Postbus 976, 1000 AZ Amsterdam, e-mail info@ngv.nl, internet www.ngv.nl. Verenigingscentrum: Promerskazerne, Adriaan Dortsmanplein 3a, 1411 RC Naarden. Donderdag 19.30-22.00 uur en zaterdag 11.00-16.00 uur. Hier o.a. bibliotheek, documentatiedienst, knipseldienst, heraldisch archief, microfiches. Tijdschrift: *Gens Nostra*

Katholiek Documentatiecentrum (KDC) Nijmegen, Erasmuslaan 36, Postbus 9100, 6500 HA Nijmegen, tel. 024-3612412, e-mail: secretariaat@kdc.kun.nl, internet www.kdc.kun.nl. Maandag-vrijdag 9.00-17.15 uur.

Stichting Nederlands Zouavenmuseum, Markt 31, Postbus 5, 4730 AA Oudenbosch, tel. 0165-313448, internet www.zouavenmuseum.nl.

Samen Op Weg Landelijk Dienstencentrum, Joseph Haydnlaan 2A, 3533 AA Utrecht, tel. 030-8801880, e-mail info@sowkerken.nl, internet www.sowkerken.nl/ldc.

Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden). Vrije Universiteit Amsterdam, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam, Hoofdgebouw VU, Kamer 18-40, tel. 020-4445270, internet www.old.vu.nl/hdc.

Bibliothèque Wallonne, in de Universiteitsbibliotheek Leiden, Witte Singel 27 (WDS-gebouw 1169), Postbus 9501, 2300 RA Leiden, tel. 071-5272814, e-mail helpdesk@library.leidenuniv.nl, internet http://ubleiden.nl. Maandag-vrijdag 8.30-22.00 uur, zaterdag 9.30-17.00 uur, zondag 13.00-17.00 uur.

Stichting Indisch Familie Archief, Stadhouderslaan 2, 2517 HW Den Haag, tel. 070-3650909, internet www.sifa.nl.

Sectie Militaire Geschiedenis van de Koninklijke Landmacht, Alexanderkazerne, gebouw 240, Oude Waalsdorperweg 25-35, 2509 LS Den Haag, tel. 070-3165241.

INDEX OP *ZAAKNAMEN*

aanbreng 162, 163
aardappelteelt 198, 245, 246
aardewerk 253, 254
accijnzen 71, 157, 160, 166, 178
adel 18, 54, 106, 161, 183, 222, 253, 266, 275, 276, 277
Admiraliteit 225, 267
adoptie 43, 52
adresboeken 136, 193
adressen 43, 138, 291
advocaten 107, 113, 240, 244
afgekeurde militairen 224, 231
afkoop van boerenhuizen 151
Afscheiding 83, 188
akkerbouw 245
akten van bekendheid 36, 49, 66, 124
alfabetische naamwijzer 145, 147
Algemeen Politieblad 130
algemeen register 139, 143, 147, 148, 149
algemene naamwijzer 143, 148
almanakken 242, 291
alumni 210
ambachtslieden 76, 258
ambachtsscholen 215
Ambonezen zie Molukkers
ambtenaren 124, 172, 239, 240, 242
ambtgeld 172, 240
analfabeten 33
apothekers 264
arbeiders 199, 246
arbeiderswoningen 199
Arbeidsinspectie 260
arbeidsomstandigheden 263, 264
archiefdiensten 21, 22, 23, 25, 32, 291
archievenoverzicht 25
armbesturen 195, 198
armengeld 179
armenloodjes 198
armenzorg 157, 181, 191, 195, 197
armhuizen 168, 195, 198, 204
arminianen zie remonstranten
armoede 63, 70, 154, 180, 195, 256
armvoogdijen 196
arrondissementen 28, 119, 138
arrondissementsrechtbanken 120, 121, 124, 126, 259, 262
assessoren zie bijzitters
assistenten van nedergerechten 224
attestaties 68, 74, 191
audiëntiebladen 124
Augsburgse confessie 187
autorisatieboeken 109, 115
avondscholen 215

bedelaars 196, 203
bedeling 195, 197, 199, 256
bedrijfsarchieven 263
bedrijfsvoering 168, 247, 263
bedrijven 178
beeldende kunstenaars 264
begraafplaatsen 78, 87
begraafregisters 59, 65
begrafenissen 192, 202
bejaardenzorg 192, 200, 204
beklaagden 121
belastingfraude 103, 160, 258
belastinghervorming 166, 173
belastingontvangers zie ontvangers
belastingpachters 159
belastingvrijdom 165, 167, 171, 178, 224
Belgische vluchtelingen 77, 78
belijdenis 68
beneficiaalboeken 210
beroepen 57, 59, 84, 105, 166, 178, 264, 280
beroepsonderwijs 215
besnijdenisboeken 79
bestuurders 172, 239
beurtschippers 251
bevolkingsregisters 42, 43, 44, 76, 84
bewijsvoering 59
bezaaide landen, middel op de 168
bezettingstijd 78, 129, 202
bezit ter bede 118
bezoekerspas 25
bibliografieën 17
bidprentjes 13, 19, 20, 67, 281
bierstekers 254
bigamie 41
binnenvaartschepen 146
Bloedraad 279

bloedverwanten 150
boedelbeschrijvingen 95, 115, 117, 126, 171, 174, 175, 247
boedelscheidingen 95, 115, 117, 175, 265
boelgoeden 99, 112, 115, 118, 169, 271
boerenbedrijven 247, 248
boerenorganisaties 246
borgstelling 118, 159, 199
bouwland 168
bouwmeesters 242
bouwtekeningen 136
bouwvergunningen 136
brevetakten 94, 99
bronvermelding 16, 21
brouwerijen 254
buitenechtelijke kinderen 39, 125
buitengerechtelijke zaken 124
burgemeesters 28, 110, 243
burgerboeken 69, 70, 76
burgerlijke stand 27, 30, 31, 61, 240
burgerrecht 51
burgerwapening 236
bijnamen 59
bijzitters 109, 115
bijzonder onderwijs 212
bijzondere strafgevangenis 128

calamiteiten 198, 249
calvinisten 79, 182, 184, 208
Canadese militairen 78
cartes-visites 130
cassatie 121, 124
Centraal Register van Particuliere Archieven 269
Centraal Testamentenregister 100
certificaat van de Nationale Militie 35, 230, 233
certificaat van onvermogen 36, 49, 175
cessie 152
cherchers 159, 160
chronologie 74
cichorei 245, 255
citeren van bronnen 16
civiele rechtspraak 102, 106, 110, 113, 120, 124
clandestiene emigranten 84
clandestiene huwelijken 64
classes 186, 189, 191, 192
collaterale successie 171, 172; zie ook vererving
collatoren 210
collecteurs zie ontvangers
College van Regenten 129, 133
commandeurshuizen 249
commissarissen des konings/der koningin 242
commissie- en instructieboeken 223, 224, 239, 242
commune delicten 105, 234
communicanten 68, 191
competentie van rechters 102, 110, 113, 121, 124
computerprogramma's 16
conduitelijsten 223
Conscriptio Exulum 277
consentgeld 152, 154
contentieuze rechtspraak 101
contracten van correspondentie 161
contrareformatie 60, 183
contraremonstranten 186
controleregisters 129, 133
coöperaties 198, 247, 248
coöperatieve zuivelfabrieken 257
corpora 108, 155, 165, 167, 173
criminele rechtspraak 102, 104, 110, 112, 120
curatele, curatoren 95, 102, 108, 109, 114, 115, 117, 124, 125
dagboeken 265, 269
dakpannen 253
decretale verkopingen 155
deelslasten 158, 178
definitieve sententies 106
defuncti 66
dementie 109
deserteurs 130, 228
deurwaarders 240, 244
diaconieën 186, 189, 190, 195, 198, 199, 202
diaconiehuizen 168
dienstboden 43, 44, 45, 46, 70, 71, 76, 96, 171, 266
dienstplicht 38, 84, 221, 227, 229, 237, 271
directe belastingen 178
discriminatie 78
distillateurs 255
documentatiecentra 19, 20, 297
Doleantie 189
domeinen 89, 135, 155
domicilie 33, 36, 47, 65, 76, 197, 198
doodgeboren kinderen 40
doodsoorzaak 41
doodstraf 127
doopnamen 57
doopregisters 59, 62, 63
doopsgezinden 60, 63, 65, 68, 77, 90, 126, 182, 183, 184, 187, 193, 208, 250
Dordtse kerkorde 184
dorprechters 113, 160, 217
dorpsbesturen 196
dorpskronieken 67
dorpslasten 157, 178
douaniers 80

drenkelingen 38
drostambten 110
dubbele namen 38
Duitse militairen 78
dwangarbeid 235
dijksflorenen 163, 178

echtscheiding 34, 113, 271
eenmanszaken 259, 260
eenzame opsluiting 128, 133
egodocumenten 269
eigenaren 138, 139, 140, 143, 151, 160, 161, 165
eigendomsovergang 96, 102, 114, 137, 139, 146, 147, 149, 150
eigenerfden 151, 154, 276, 277
eilanden 38, 51, 71, 76, 110, 119, 168, 216, 249
emancipatie 109, 211
emigranten 82, 83, 84, 85, 86, 88, 188, 246
equivalent 172, 224, 240
erfgenamen 115, 170, 171, 172, 174, 176
erfrecht 94
erkenning van kinderen 39
estimatieboeken 117
Evangelische Broederschap 193
executeurs 113
executeur-testamentair 95
exercitiegenootschappen 235, 236, 268

fabrieken 257, 259, 261
faillissement 115, 117, 118, 125, 251, 261, 262, 263, 271
familieadvertenties 19, 41, 67, 262, 271, 273, 274, 281
familiearchieven 46, 265, 267, 281
familiedrukwerk 13
familiegeld zie hoofdgeld
familienamen 14, 53, 56, 59, 61, 76, 79, 81, 89
familieraad 125, 126
familiewapens 21, 275, 277
fideïcommissaire testamenten 108
filmplans 142
fiscalen 112
floreenkohieren 156, 162, 163, 165, 179
floreenplichtigen 163
floreenrente 154, 163, 165
fouten in akten 39
Friesch Dagblad 273
Friesche Courant 272
Friesche Doopsgezinde Sociëteit 184
Friese Maatschappij van Landbouw 246, 247
Fryske Rie foar Heraldyk 275

gardes d'honneur 228, 229
garnizoenen 44, 222, 228
gasthuizen 197, 200, 201
gealimenteerden 70, 166, 167, 168, 195, 196, 197
geappointeerden 167, 224
geautomatiseerde kadastrale registratie 146
geboorteakten 32, 76
geboorteplaats 33, 35, 36, 55, 63, 196, 198
geboorteregisters 30, 63
gebouwde eigendommen 151, 165, 177
gedeputeerden 242
gedwongen leningen 173
geestelijken 106
geesteszieken 203
geheim register van ontslagen gevangenen 130
geloofsbelijdenis 68, 191
geloofsvervolging 80, 105
gelijkluidende akten 39
gemeentearchieven 138, 157, 163, 165, 169, 178, 179, 193, 199, 201, 212, 238, 251, 274, 293
gemeentebestuurders 242
Gemeentelijke Basisadministratie Persoonsgegevens 43
gemeentelijke herindeling 28, 29, 30
gemeenteverslagen 244
gemengde huwelijken 60, 184
genealogieën 14, 19, 25
genealogische computerprogramma's 16
genealogische repertoria 17
genealogische verenigingen 19, 21
genealogische verzamelingen 269, 281
generaliteitsmiddelen 157, 171
GenLias 30, 32, 42
gerechtshoven 120, 121
Gereformeerde Kerken in Nederland 189
gesneuvelde militairen 228
gestichten 44, 45, 46
getuigen 35, 63, 105, 107, 113, 122, 123
gevangenen 45, 128, 129, 130, 131, 134, 234, 235
gevangenissen 44, 128
gevangenisstraf 127, 133, 235
gewapende burgerij 172, 235
gezinsbladen 15
gezinshoofden 70, 71, 171
gezinskaarten 42, 43, 44
gezinsreconstructie 33, 59, 61, 73
gilden 69, 78, 258
gleibakkerij 253
godsdienstige gezindheid 43, 59, 71, 84
godsdienstuitoefening 182, 183, 188
godsdienstvrijheid 79, 83, 183, 187, 188
goudsmeden 264
gouverneurs 242
grafschriften 67

grafstenen 13, 66, 79, 277
gratie 133
grietenijen 28, 109, 161
grietmannen 28, 109, 115, 242, 276
griffiers 244
grondbelasting 137, 142, 145, 160, 165, 177, 178
grondgebruik 145
grossen 94
gymnasia 214

haardstedengeld 167
handelsregister 260, 262
handlichting 101, 124
hannekemaaiers 256
haringvisserij 249
havenpachten 70
heerlijkheden 51, 268
heffingen 173
heidedorpen 39, 256
heiligennamen 57
Hepkema's krant 272
heraldiek 21, 275
hernhutters 187, 193
hervorming zie reformatie
herziening grondbelasting 177
hinderwetvergunningen 260, 261
Hof van Assizen 120, 121
Hof van Friesland 102, 103, 155, 196, 234, 258
Hoge Raad 123
hoger beroep 120, 121, 122, 124
Hogere Burger School 212, 213, 218
Hogerhuiszaak 122, 133
hoofdelijke omslag 178, 179
hoofdgeld 167, 168, 169, 172, 224
hoogleraren 106, 109, 209
hoogstaangeslagenen 271
hoorngeld 167
hornlegers 161
hugenoten 79
huis van arrest 128
huis van bewaring 128, 133
huisarchieven 267
huisfloreen 178
huisnummers 46, 177, 178
hulpkaarten 138, 142, 143
huurboeken 192, 265
huurcontracten 118, 151, 152, 154
huurders 138, 161, 165, 192
huurlingen 221, 226
huuropzegging 113
huurwaarde 162, 163, 165
huwelijk met de handschoen 33
huwelijksaangifte 41, 64, 65
huwelijksafkondigingen 41, 64, 151
huwelijksakten 32
huwelijksbeletselen 64
huwelijksbijlagen 30, 35, 49, 66, 76, 94
huwelijkse voorwaarden 94, 114, 118, 124, 175, 265
huwelijksregisters 30, 59, 76, 79
huwelijkstoestemming 36, 41
huwelijksvoltrekking 64, 151
hypotheekbewaarders 149
hypotheekboeken 118, 119, 154, 258
hypotheken 137, 139, 143, 146, 147, 149

immigranten 76, 85, 88
impost op trouwen en begraven 159
imposten 157, 171
incidentele belastingen 158
indemniteit, akten van 199
industrialisatie 83, 92
informatieboeken 111, 113
ingelanden 179, 244
inkomstenbelasting 179
inkwartiering 223
innocenten 109
inschrijvingsregisters 129, 131, 209, 229, 235, 238
insolvente landen 163
instructieboeken 239
integratie 76, 80, 81
interlocutoire sententies 106
internet 21, 24, 30, 32, 282
inventarissen van archieven 25
ISIS 18
islamieten 81

jaarboeken 193
Jansenisten 184
jeneverstokers 255
jeugdzorg 205
joden 54, 78, 79, 252
jurisdictie 102, 104
juristen 106

kaarten 137, 138, 140, 143, 177, 267
kadaster 135, 137, 143, 145, 146, 174, 176, 240
kadasternummers 46, 163
kadastrale atlas 163
kadastrale gemeenten 138, 139, 140, 141, 177
kadastrale legger 139, 143, 145, 146
kadastrale percelen 137, 145, 177
kalkbranderijen 253
kamers van koophandel 259, 260, 262
kantmeldingen 35, 38, 40
kantongerechten 119, 121, 125, 126, 259
kantons 28, 119

kerkelijke archieven 192
kerkelijke combinaties 73, 186, 192
kerkelijke goederen 182, 192
kerkenraden 186, 189
kerkgeschiedenis 181
kerkmeesters 189
kerkscheuring 184, 187, 188, 189
kerkvisitatie 191
kerkvoogdijen 186, 189, 195, 199, 202, 208
kinderbescherming 205
kinderloos overlijden 171, 172, 175
kindersterfte 48, 58, 73, 169
kleiverwerkende industrie 253
klerken 242
klokslag van steden 163
kloostergoederen 182, 201, 208, 209, 218, 267
kloosters 182, 201, 207, 208, 253, 255, 276, 278
kohieren 160
koloniale waren 90
koloniën 80, 88
kolonisten 204
konvooien en licenten 157
koopakten 150, 154, 265
kooplieden 76, 78, 249, 251, 252, 258, 262
kosters 59, 191
kostgangers 45
krankzinnigen 102, 109, 124, 125, 129, 203
kranten 121, 271, 273, 274
krotwoningen 142
krijgsgevangenen 228
krijgsraden 232
kwartierstaat 14, 15
kweekscholen 215

labadisten 77
landaanwinning 89, 155
landarbeiders 198, 245, 246, 247, 288
landbouwbedrijven 248, 260
landbouwcrisis 78, 83, 91, 198, 246, 257
landbouworganisaties 247
landbouwscholen 215
landlopers 196, 203
landmeters 107, 215, 240, 244
landstorm, landweer 87, 237, 238
landverhuizers zie emigranten
latiniseren van namen 57
Latijnse scholen 207, 210, 213, 214
Latijnse termen 74
leengoederen 135
leerlingen 212
Leeuwarder Courant 272
Leeuwarder Nieuwsblad 272
legaten 94, 174, 175, 192
leggerartikel 139, 140, 143, 145, 177
lenen (studielenen) 210
levenloos geboren kinderen 40
lichaamsgebreken 230
lichte florenen 163
lidmaten 196
lidmatenregisters 59, 62, 66, 68, 191
liefdadigheid 195
linnenwevers 252
literatuuronderzoek 17, 281
lotelingen 227, 229, 232, 238
luthersen 187, 193, 208
lycea 214
lijfrentenregisters 67
lijfstraffen 127, 234
lijkvinding 37, 41

Maatschappij tot Nut van het Algemeen 211
Maatschappij van Weldadigheid 204
magistraat 28, 110
mairieën 28, 119, 138
makelaars 240
marskramers 252
mederechters zie bijzitters
meerderheid, verkrijgen van 161
meerderjarigheid 101, 108, 116
melaatsheid 201
memoriaalboeken 108
memories van successie 173, 174, 175
mennonieten zie doopsgezinden
militaire hospitalen 228
militaire rechtspraak 234
militairen 44, 45, 76, 78, 81, 102, 105, 221, 228, 281
militie 229, 231
militieraden 230, 232
militieregisters 229, 230, 232
Mindergetal 240
minderjarigen 95, 98, 101, 102, 114, 126
minuutakten 94
minuutplans 138, 140, 145, 156
misdadigers 112, 130
misdrijven 121, 127, 128, 232
Mobiele Schutterij 237
Molukkers 80, 81
mombers 115
monsterrollen 279, 280

naamsaanneming 54, 55, 79
naamsverandering 55, 56
naastingsrecht zie niaarrecht
naastliggers 150, 151, 152, 154
nadere toegangen 25
nalatenschappen 171, 174, 175, 176
naslagwerken 26
Nationaal Archief 279, 281, 292
nationale archiefkaart 25

Nationale Militie 229
naturalisatie 75
Nederduitsche Gereformeerde kerk 60, 63, 68, 184
nedergerechten 102, 109, 110, 150, 155, 171, 263
Nederlandse Hervormde kerk 60, 191, 193
netteplans 142, 177
niaarrecht 150, 151, 152
Nieuw Advertentieblad 272
nieuwbouw 165, 167
Nieuwsblad van Friesland 272
normaalscholen 215
notariële akten 137, 146, 149
notariskeuze 99
notarissen 93, 107, 124, 147, 150, 240, 244
nummerverwisseling 227, 238

OAT 140, 156, 177
octrooien 107
officiegeld zie ambtgeld
officieren 172, 222, 223, 225, 227, 232, 240
omslagen 157, 162, 178
onbeschreven middelen 178
onderduikers 129
onderhandse akten 146
onderhoudsplicht 179, 196, 199
onderofficieren 232
onderpanden 118, 152
ondertrouw 59, 64, 65
onderwijs 181, 191, 196, 207, 211
onderwijsinspectie 219
onderwijzers 191, 192, 207, 208, 212, 215, 217, 219
ongebouwde eigendommen 165, 177
ongehuwd samenwonen 39, 52, 64, 112
ongehuwde moeders 39, 52
onkerkelijkheid 60, 198
onroerende goederen 135, 137, 139, 146, 149, 150, 158, 165, 174, 175, 176, 178
ontginningsprojecten 204
ontvangers 165, 167, 174, 217, 239, 242, 267
ontwerpen van familiewapens 275, 278
oorkonden 278
oorlogen 158, 165, 171, 221
oorlogsslachtoffers 79
oorspronkelijke aanwijzende tafel zie OAT
opcenten 178
openbaarheid van archieven 23, 31, 36, 45, 99, 129, 131
openbare registers 135, 137, 138, 139, 143, 144, 146, 147, 149
openbare verkopingen zie veilingen
opstallen zie gebouwde eigendommen
ordeverstoringen 188
organisten 191
oud schrift 61, 74
ouderlijke macht, ontzetting uit 205
ouderlingen 190
oud-katholieken 183
overbrenging van archieven 97, 138
overlijdensakten 36, 37, 228
overlijdensdata 172, 174
overlijdensregisters 30, 65, 66, 74
overstromingen 198
overtredingen 112, 121, 128

paardengeld 168
pachters 138
pachtersoproer 161, 166
parenteel 14
parlementsleden 123, 240
parochiememorialen 192
parochies 62
particuliere archieven 23, 269
passagierslijsten 85, 86
passantenverblijven 201
pastoors 189, 190, 192
pastoriegoederen 192
patentrecht 178
patriciaat 161, 222, 266
patriotten 83, 235, 237, 272
patroniemen 33, 54
pedagogische academies 215
peetouders 62, 63
pensioenen 223, 224
perceelsgrenzen 139
perceelsnummers 140, 142, 143, 145, 147
personeelsdossiers 239
personele belasting 178
personele goedschatting 170, 171, 172, 173
personele impositie 158, 171
persoonlijke archieven 268
persoonlijke verzamelingen 268, 269
persoonsdossiers 75, 129, 133, 134
persoonsgegevens 43, 189, 207, 212, 260
persoonskaarten 19, 43, 44, 45
pestkamertjes 201
Piusalmanak 193
plaatselijke belastingen 157, 163, 178
plaatsvervanging 227, 229, 231, 232
plaggenhutten 39
plattelandsgemeenten 28, 43, 64, 109, 157, 162, 196, 208, 237, 242
plattelandsjongeren 247
plezierjachten, belasting op 172
polderwerkers 89
politie 237
politiearchieven 131
politierechters 121
poorterboeken zie burgerboeken
portretten 130, 242

postulanten 113
pottenbakkers 254, 264
prebenden 210
precario, akten van 118
predikanten 163, 184, 186, 188, 190, 191, 194, 208, 210
preferente crediteuren 117
prekadastrale atlas 156, 163
privacybescherming 16, 23, 31, 43, 127, 134, 200, 219
proband 14
procesdossiers 105, 107, 114
processen-verbaal 121, 124, 129
proclamatieboeken 150, 151, 152, 154
proclamaties 64, 150
procureurs-fiscaal 112
procureurs-generaal 244
procureurs-postulant 113
prodigusverklaring 109
pronunciatiedagen 106
protesten 151
protocollen 93, 94, 97
proveniers 200, 201
Provinciale Friesche Courant 272
provoosthuizen 235
psychiatrische inrichtingen 203
publicaties 16, 32

quaclappen 107
quakers 183, 193
quoten 157
quotisatie 166
quotisatiekohieren 169

Raad van Beroerten 279
Raad van State 223, 240, 280
raadsheren 103, 109, 244
rabbijnen 78, 190
recesboeken 110, 113, 258
rechtbanken van eerste aanleg 120, 121, 259
rechtbanken van koophandel 120, 259
rechters 240, 244; zie ook raadsheren
rechtsgeldig huwelijk 60
rechtsgeleerden 110
rechtsvermoeden van overlijden 271
rechtszekerheid 137, 150
recidivisten 130, 131
reclamedrukwerk 262, 264
rederijen 84, 85, 90
reëelkohieren 164, 165
reële goedschatting 165, 170
reformatie 60, 182, 196, 200, 207, 208, 210, 277
register van de aanbreng 163
register van eigendomsovergangen 150
register van familienamen 54, 56
register van inschrijving 146, 147, 149
register van koopbrieven 154
register van overschrijving 139, 146, 148, 149
registratieplicht 102, 149
régistres civiques 51
rekrutering 229
remonstranten 184, 186, 193
remplaçanten zie plaatsvervanging
rentmeestersrekeningen 155
repatrianten 80
repertoires, repertoria 17, 99, 124, 125, 127, 143, 149
reversalen 152, 154
revies 103, 106, 123
roepnamen 56
rolboeken 121, 127
rooms-katholieken 57, 60, 62, 65, 68, 82, 182, 183, 189, 191, 193, 214, 217, 222, 267, 277
rouwadvertenties 67
rouwborden 277
rouwbrieven 13, 41, 67
ruilverkaveling 142
runderpest 165, 168, 169
rundvee 167, 169, 246
Rijksatheneum 209
rijtuigen, belasting op 172, 173

scheepsberichten 271
scheepsbouwers 118, 251, 254
scheepshypotheken 146
scheepskadaster 146
scheepstimmerlieden 264
scheepvaart 249, 250, 251
scheiding der machten 102, 109
scheiding van kerk en staat 186
scheiding van tafel en bed 35
scheldnamen 59
schepen 264
schepenen 110
schippers 44, 45, 46, 76, 90, 118, 198, 249, 251, 264
scholen 192
schoolbesturen 212, 219
schoolgeld 208
schoolmeesters zie onderwijzers
schoolopzieners 219
schoolverzuim 212
schoonheidscommissies 136
schoorsteengeld 167
schrijfwijze van namen 38, 39, 53
schrijverschappen 222
schuldbekentenissen 96, 117, 152, 169
schuldeisers 115, 117, 152, 263
schutterijen 235, 237, 238
secretarissen 97, 109, 115, 160, 242, 243

seizoenarbeiders 76, 78, 256
sententieboeken 105, 106, 113, 234
signalementen 129, 130, 131, 133, 230, 232
slikgeld 179
sloop 165
slijters 178
smokkel 160
sociale misstanden 256
sociale woningbouw 198
socialisme 122, 123, 124, 198
soevereiniteit 102, 157, 280
soldatenbrieven 226
Sonttolregisters 251
spaarbanken 211
speciekohieren 167, 168, 169
spijtoptanten 80
staatsburgerschap 75
stadsbesturen 243
stadskinderen 109
stamboeken 223, 227, 232
stamreeks 14
standaardnamen 65
staten van oorlog 224
Staten-Generaal 240
statenleden 240, 241, 242
status(symbolen) 56, 185, 276
stemgerechtigde goederen 160, 163
stemkohieren 156, 160, 161, 162, 163, 165
stemrecht 52, 152, 161
sterftecijfers 131
straatnamen 46, 137
strafgevangenis 128, 130, 133
strafrechtspraak 121, 126, 128
strafvermindering 133
strijkgeld 152
studenten 209, 210
studiebeurzen 209, 210
successierechten 66, 95, 171, 173, 174, 175
Surinamers 88
synagogen 78
synodes 186, 189, 192

tafels van sterfgevallen 175
tappers 178
taxatie 151, 162, 171, 174, 177, 247
technische scholen 216
terbeschikkingstelling 129
testamenten 95, 99, 100, 108, 114, 118, 172, 175, 265, 281
textielnijverheid 252
tienjarentafels 31
titel van aankomst 147
toegangen 25
toeziende voogden 125, 126
traktementen 239, 242
transport van onroerende goederen zie eigendomsovergang
trekarbeiders 76, 78, 256
trouwbeloften 41, 64
trouwboekjes 34
trouwbrieven 13
tuberculose 47
tucht, kerkelijke 68, 181, 189, 191
tuchthuizen 127, 128
tuinders 245, 247
turfgeld 180
turfgraverij 255
turfmakers 89
tussenvonnissen 106
tutoren 115
tijdschriften 18, 26, 271, 273, 274

uittreksels burgerlijke stand 35
uitvoer 249
uncti 66
universiteit te Franeker 102, 208, 215

vaderlijk gezag 39, 109
vakbekwaamheid van onderwijzers 211, 212
vakonderwijs 214
valse aangiften 39
veenbazen 35, 40, 47, 89, 151, 180, 256
veencompagnieën 256
veenderij 89, 90, 151, 255, 256
veesterfte 165, 168, 169
veeteelt 245
veilingen 98, 112, 114, 115, 148, 152, 159, 271
veldwachters 221
venia ætatis 108
vennootschappen 102, 124, 259
ventersvergunningen 252
verbanning 127
verbetering van akten 39, 40
verdachten 105, 112, 128, 130
Verenigde Christelijke gemeente 193
Verenigde Oost-Indische Compagnie 250, 280
verenigingsarchieven 192
vererving in de zijlijn 171, 172, 175
vergunningen 107
verhuizingen 42, 43, 46, 47, 160, 170
verkwisting 109
vermisten 228, 271
vermogen 93, 135, 166, 170, 173, 179
vermogensbelasting 173
vernoemen 57, 58, 74
verpachting van belastingen 159, 166, 167
verpaupering 198, 256
verponding 163
vertalers 240
vertrekoverschotten 92

verzamelkaarten 141, 145
verzekeringsmaatschappijen 248
verzetsstrijders 129
verzoekschriften 108, 124
visitatieverslagen 191
vissersschepen 146
visserij 248
vleinamen 57
vluchtelingen 77, 78, 80, 82
voerlieden 172
volgorde van namen 38
volkshogescholen 214
volkstellingen 43, 50, 59, 70, 84, 86, 187
volksvertegenwoordigers 242
volmachten ten landdage 240
volwassendoop 63, 68
vondelingen 40
vonnissen 104, 121
voogdij zie curatele
voorarrest 122, 127, 129, 133, 235
voormonden 115
voornamen 53, 56, 59, 62, 79
vooronderzoek 13
vormingswerk 214
vredegerechten 119, 121, 124, 125, 126, 127
vroedschappen 243
vrouwen, rechten van 109
vrouwengevangenis 128
vruchtgebruik 138, 139, 143, 172
vrijgezellen 168
vrijstelling van militaire dienst 230
vrijwillige rechtspraak 102, 107, 110, 114, 124
vrijwilligers 228, 229, 230, 237
vijf speciën 167

Waalse gemeenten 80, 187, 193
waddeneilanden zie eilanden
walvisvaart 249
wanbedrijven 121
wanbetaling 113
wapenboeken 277
wapenborden 225, 277, 278
wapencollecties 276
wapengelden 172
wapenkunde 275
waterschapsarchieven 23, 138, 179, 244, 296
waterschapsbesturen 244
waterschapslasten 158, 162, 178, 179
waterwegen 251
wederdopers zie doopsgezinden
weduwenzorg 200
weerbare mannen 235, 279
weeshuizen 44, 116, 192, 202
weeskamers 114
weeskinderen 66, 114, 117, 202, 203
weesrekeningen 116, 117
werkhuizen 196, 204
werkloosheid 83, 256
werknemers 261, 263
werkverschaffing 81, 196, 198
West-Indische Compagnie 250
wettigen van kinderen 39, 40
wevers 252
winkeliers 251
woningbouw 198, 199
woningregisters 44, 45
woonoorden 81
wijkbladen 143
wijkregisters 45, 46, 47
wijnroeiers 244

zakelijke rechten 137, 139, 146, 149
zeevaartonderwijs 216
zegelafdrukken 277, 278
zegelrecht 157, 178
zendingswerk 187
ziekenhuizen 200, 201, 202
zielenmissen 210
zilversmeden 264
zitplaatsengeld 192
zonderlinge namen 55
zoutziederijen 254
zuivelbewerking 257
zuivelfabrieken 257, 258, 264
zwakzinnigen 109, 203
zwanenboeken 266
zware florenen 163
zwervers 203, 204
zijlinie, zie vererving in de -

VERANTWOORDING VAN *DE ILLUSTRATIES*

De illustraties zijn afkomstig uit de archieven en collecties van Tresoar, behalve de onderstaande:

Baudartius, W., *Afbeeldinghe, ende beschrijvinghe van alle de veld-slagen, belegeringen en ghevallen in de Nederlanden, geduerende d'oorloghe teghens den coningh van Spaengien (1559-1614)* (Amsterdam 1615) 221
Centraal Bureau voor Genealogie 45, 280, 281
Foto Modern, Dokkum 109, 237
Fries Museum, Leeuwarden 182, 186, 225
Fries Scheepvaart Museum, Sneek 236
Gelders Archief, Arnhem 232
Historisch Centrum Leeuwarden 22, 32, 42, 44, 98, 201 (bovenaan), 203, 205, 212, 215, 216
Hogenberg, F., *Historie Prentwerk* (z.pl. 1631) 104, 222
Kalma, J.J. e.a., *Ids Wiersma. Tekenje foar Fryslân* (Leeuwarden 1978) 73, 76, 169, 252, 256, 257
Kalma, J.J., *Om Gysbert Japiks hinne. Fryslân yn de 17de ieu* (Bolsward 1963), tekeningen van Jan B. de Leeuw 162, 183, 184, 239, 252, 253
Leeuwarder Courant 81
Museum Het Admiraliteitshuis, Dokkum 67, 109, 159, 198
Particuliere collecties 201 (onderaan), 217
Stichting Friedoc, Leeuwarden 19
Streekarchivariaat Noordoost-Friesland, Dokkum 70